

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

МОШИНСЬКА ЯНА СТЕПАНІВНА

УДК 347.637(477)

**ДИСЕРТАЦІЯ
ПОЗБАВЛЕННЯ БАТЬКІВСЬКИХ ПРАВ ЗА СІМЕЙНИМ
ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ**

Спеціальність 081 – Право
Галузь знань 08 – Право

Подається на здобуття ступеня доктора філософії
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ Я.С. Мошинська

Науковий керівник:
кандидат юридичних наук, доцент
ГЛИНЯНА Катерина Михайлівна

АНОТАЦІЯ

Мошинська Я.С. Позбавлення батьківських прав за сімейним законодавством України. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право (галузь знань 08 – Право). – Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, 2026.

Дисертація є першим у вітчизняній науці сімейного права спеціальним комплексним дослідженням позбавлення батьківських прав за законодавством України.

У дисертації визначено методологію дослідження та здійснено огляд літератури за темою дисертаційного дослідження.

У роботі досліджено особливості інституту позбавлення батьківських прав, а також охарактеризовано його зміст і правову природу в сучасних умовах розвитку сімейного законодавства України.

Досліджено поняття та правову природу батьківських прав за сімейним законодавством України. Визначено підстави та порядок позбавлення батьківських прав за сімейним законодавством України. Досліджено особливості позбавлення батьківських прав за сімейним законодавством України в умовах воєнного стану, а також правові наслідки позбавлення батьківських прав.

Запропоновано розглядати позбавлення батьківських прав як припинення на майбутнє всіх передбачених чинним законодавством прав батьків (або одного з них) щодо дитини, і є крайнім заходом правового впливу, що застосовується лише судом у випадках, прямо передбачених законом. Також зроблено висновок про необхідність розгляду позбавлення батьківських прав як комплексного правового явища, який складається з таких аспектів: 1) як виключного (крайнього) заходу, який застосовується при неможливості захистити права та охоронювані законом інтереси дитини іншим шляхом; 2) як один із способів захисту прав та охоронюваних законом

інтерсів дитини; 3) як міра відповідальності батьків (або одного з них); 4) як певний стимул для батьків (або одного з них) для усунення обставин, які слугували для позбавлення їх (або одного з них) батьківських прав.

Визначені такі характерні риси позбавлення батьківських прав: 1) є крайнім заходом правового впливу; 2) підстави позбавлення батьківських прав чітко встановлені законом; 3) має місце лише при свідомому ухиленню від своїх батьківських обов'язків; 4) строковість, адже законом передбачена можливість поновлення батьківських прав; 5) обмеження в часі позбавлення батьківських прав (адже це можливо лише до досягнення дитиною 18 років); 6) рішення про позбавлення батьківських прав приймається виключно судом; 7) наявність спеціального суб'єкта – саме батьків, які можуть бути позбавлені батьківських прав; 8) певна «еластичність», адже після поновлення батьківських прав, до батьків (або одного з батьків, хто був позбавлених батьківських прав) переходить весь комплекс прав щодо дитини, встановлений законом; 9) його закріплення на законодавчому рівні є необхідним та обумовлено наявністю як суб'єктивних, так і об'єктивних причин (зокрема, соціально-економічними, морально-етичними тощо); 10) породжує певні правові наслідки як для дитини, так і для батьків (або одного з них).

Зроблено висновок про те, що позбавлення батьківських прав є комплексною правовою категорією, що складається з поєднання публічно-правового та приватноправового аспектів. Зазначене обумовлено тим, що незважаючи на те, що, з одного боку, позбавлення батьківських прав чітко регламентовано законом і застосовується лише судом, а з іншого боку, – позбавлення батьківських прав надає комплексний правовий вплив між батьками (або одними з них) та дитиною (або дітьми). Крім того, з одного боку, держава не зацікавлена в збільшенні кількості випадків позбавлення батьківських прав, а з іншого, – не може не вживати заходів виключного характеру для забезпечення найкращих інтересів дитини.

У дисертаційному дослідженні акцентовано увагу на тому, що з метою запобігання порушенню найкращих інтересів дитини батьками, що в подальшому може призвести до позбавлення батьківських прав, запропоновано на державному та місцевому рівнях прийняти комплексні цільові програми забезпечення прав дитини із врахуванням правових, організаційних, економічних, ідеологічних, освітніх аспектів тощо, а також вжити відповідних заходів щодо формування належного рівня правової свідомості, правового виховання, підвищення рівня правової культури в зазначеній сфері.

Враховуючи, що позбавлення батьківських прав є комплексним правовим явищем, яке є як способом захисту прав та охоронюваних законом інтересів дитини, так і мірою відповідальності батьків (або одного з них), зроблено висновок про те, що батьків (або одного з них) можна притягнути до відповідальності у вигляді позбавлення батьківських прав при наявності умов настання цивільно-правової відповідальності: 1) шкоди; 2) протиправності; 3) вини; 4) причинно-наслідкового зв'язку. При цьому під шкодою слід розуміти певні несприятливі наслідки для дитини, які вже настали або можуть настати в майбутньому. Слід враховувати, що деякі правові наслідки можуть наставати як відразу при правопорушенні, так і пізніше, адже іноді зовнішні прояви правопорушення можуть знайти зовнішній прояв пізніше.

Зроблено висновок про доцільність посилення превентивних функцій органів опіки та піклування щодо запобігання позбавлення батьківських прав та підтримки сім'ї. З огляду на це, одним із пріоритетних завдань реформування має стати перебудова роботи служб у справах дітей, у тому числі шляхом посилення кадрового потенціалу, цифровізації процесів, створення електронного реєстру сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах, та запровадження інституту сімейного кейс-менеджменту.

Запропоново запровадження такої правової категорії як обмеження батьківських прав, яке має встановлюватися рішенням суду і стосуватися

якоїсь певної сфери батьківських прав (наприклад, порушення у сфері володіння, користування та розпорядження майном; дотримання певної поведінки батьками, що створюють очевидну загрозу для здоров'я чи розвитку дитини – наприклад, не користуватися медичними послугами, особливий тип харчування – вегани тощо).

Зроблено висновок, що на функціонування інституту позбавлення батьківських прав істотно впливають умови воєнного стану, які зумовили масове переміщення сімей, втрату документів, руйнування системи соціального забезпечення та суттєве ускладнення доступу до адміністративних і судових процедур. Із цих причин традиційні підходи до доказування та оцінювання поведінки батьків потребують суттєвої корекції. Практика показує, що суди нерідко стикаються з випадками, де фактична відсутність батьків через мобілізацію, евакуацію або перебування на тимчасово окупованих територіях помилково трактується як ухилення від виконання обов'язків. Отже, в умовах війни особливо важливо забезпечувати гуманізацію та індивідуалізацію підходів, з урахуванням обставин, що не залежать від волі батьків.

Удосконалено понятійний апарат інституту поновлення у правах, зокрема в частині визначення «поновлення усиновлювача в батьківських правах» та «відмова в позові про поновлення батьківських прав».

Визначено, що право на подання позову про позбавлення батьківських прав – це суб'єктивне процесуальне право, що є формою реалізації права на звернення до органу судової влади за захистом прав, інтересів та психологічної безпеки дитини у справі про позбавлення батьківських прав. Позов про позбавлення батьківських прав у змозі подати особи, в сім'ї яких тривалий час проживає дитина, незалежно від наявності прямих родинних зв'язків з нею. Головною умовою його подання згаданими особами є фактичне проживання дитини в їхній сім'ї понад 6 місяців. Адже свідома відсутність батьківського піклування та емоційного контакту впродовж цього часу становить самостійну підставу для позбавлення батьківських прав. Крім

осіб, які мають право на звернення до суду з заявою про позбавлення батьківських прав, необхідно ширше залучати третіх осіб. Зокрема, дід, баба, інші родичі мають право пред'являти позов і вступити в розпочатий судовий процес як треті особи із самостійними вимогами щодо визначення місця проживання дитини.

Акцентовано увагу на тому, що позбавлення батьківських прав тягне за собою повну втрату особою, позбавленою батьківських прав, особистих немайнових прав щодо дитини, звільнення такої особи від обов'язків щодо виховання дитини, втрату інших прав, заснованих на спорідненості з дитиною (за винятком права на побачення з дитиною, яке може бути надане лише за окремим рішенням суду). Особа, позбавлена батьківських прав, категорично не звільняється від майнового обов'язку щодо утримання дитини та щодо обов'язку відшкодувати шкоду, завдану дитиною (останній обов'язок зберігається за батьками упродовж 3 років після позбавлення їх батьківських прав, якщо вони не доведуть відсутність своєї вини в неналежному вихованні).

Акцентовано увагу на тому, що доцільно запровадити дефініцію поняття «заява про надання права на побачення з дитиною». Її можна окреслити як процесуальний документ, з яким мати, батько, які позбавлені прав, звертаються до суду для уможливлення побачень за умови доведення відсутності загрози для психіки дитини. Надання такого права доцільно окреслити як встановлення в судовому порядку можливості разових чи періодичних побачень у суворій присутності іншої особи (психолога, законного представника), що має не шкодити життю, здоров'ю та розвитку дитини. З метою максимального захисту дитини доцільно встановити альтернативу: виконання рішень про побачення має здійснюватися компетентними органами із залученням фахівців соціальних служб для мінімізації стресу.

Зазначено, що влаштування дитини, батьки якої позбавлені батьківських прав, являє собою передання дитини на виховання в безпечне

сімейне середовище (опіка, усиновлення) або спеціалізований дитячий заклад для забезпечення її повноцінного розвитку, освіти та відновлення емоційної рівноваги. Особливість цього статусу полягає в тому, що згідно із законом за наявності докорінних змін у поведінці мати, батько можуть бути поновлені судом у батьківських правах, що виключається лише тоді, коли дитина усиновлена. У разі поновлення дитина втрачає статус такої, що позбавлена піклування, і повертається до біологічних батьків, якщо це не суперечить її найкращим інтересам.

Зроблено висновок про те, що позбавлення батьківських прав породжує правові наслідки, які можна поділити на такі групи: 1) залежно від еквівалентності – на майнового та немайнового характеру; 2) залежно від впливу на суб'єкта – на правові наслідки стосовно дитини та правові наслідки стосовно батьків (або одного з них); 3) залежно від значущості – на обов'язкові та факультативні (право на поновлення батьківських прав); 4) залежно від часу дії – на правові наслідки, які діють постійно і правові наслідки, які носять тимчасовий характер (наприклад, у разі поновлення батьківських прав). У зв'язку з цим обгрунтовано, що правовими наслідками позбавлення батьківських прав є: 1) втрата будь-яких прав на виховання дитини; 2) втрата будь-яких прав на вирішення інших питань щодо немайнових та/або майнових прав дитини; 3) пільги та державну допомогу; 4) втрату права на відстрочку в певних випадках (наприклад, якщо батька позбавлено батьківських прав щодо трьох дітей або одного з трьох, якщо батько сам виховував дитину тощо); 5) права на спадкування після смерті дитини; 6) права на отримання аліментів на своє утримання від дитини в майбутньому.

Встановлено, що правовими наслідками позбавлення батьківських прав для самої дитини є: а) можливість безпечної зміни місця проживання в разі прийняття рішення суду про примусовий обмін житла, виселення правопорушника, передання дитини іншому з батьків або органам опіки та піклування; б) кардинальна зміна в її праві на здійснення спілкування із

батьками (останнє право може бути повністю втрачене або істотно обмежене судом задля уникнення вторинної травматизації); в) наділення її гарантованим правом отримання аліментів від батьків, позбавлених батьківських прав. Для особи, якій передається дитина, правовим наслідком стає наділення її батьківськими правами та обов'язками на період до усиновлення дитини або поновлення батьківських прав.

Доведено, що при позбавленні батьківських прав наявність прямої фізичної чи матеріальної загрози життю і здоров'ю дитини не є основною та обов'язковою ознакою для застосування санкції; констатація судом факту глибокої емоційної покинутості та свідомого ігнорування духовних потреб дитини (емоційної депривації) може розглядатися як факультативна підстава для позбавлення батьківських прав лише в сукупності з іншими підставами, встановленими законом.

У дисертації визначено поняття, порядок та правові наслідки поновлення батьківських прав за сімейним законодавством України.

Сформоване авторське бачення рішення суду про поновлення батьківських прав, яке являє собою базований на засадах верховенства права, законності, пропорційності та якнайкращого забезпечення інтересів дитини акт судової влади, що ухвалений іменем України та яким остаточно вирішується розгляд складної сімейної справи про поновлення батьківських прав.

Зазначено, що поновлення батьківських прав є екстраординарним способом захисту прав батьків та дітей, що виявляється: а) у встановленні батьківських правовідносин. При поновленні суд попередньо встановлює, що ті обставини (зокрема, емоційна холодність, залежності), які стали причиною для позбавлення батьківських прав, вже повністю відсутні, а тому особа може знову отримати комплекс прав; б) у відновленні правовідносин, що існували до позбавлення батьківських прав. У результаті поновлення негативні правові наслідки позбавлення батьківських прав зникають та здійснюється юридичне повернення до того стану, який існував до санкції. Поновлення батьківських

прав у сімейному праві якнайкраще визначити як юрисдикційний порядок відновлення правового зв'язку між матір'ю, батьком, які позбавлені прав, та дитиною, що здійснюється судом виключно в найкращих інтересах дитини.

Запропоновано власне визначення поняття «поновлення усиновлювача батьківських прав» - це повернення в судовому порядку та на підставах, установлених законом, усиновлювачу втрачених ним батьківських прав на підставі попереднього рішення суду про позбавлення батьківських прав.

У дисертаційному дослідженні акцентовано увагу на тому, що доцільно визначити поняття права на подання позову про поновлення батьківських прав як суб'єктивне перетворювальне право, що є формою реалізації права особи-правопорушника на звернення до органу судової влади з метою доведення свого повного морального та соціального виправлення у справі про поновлення батьківських прав.

Зроблено висновок, що суттєвою прогалиною чинного сімейного законодавства України є відсутність чіткого превентивного строку, який обов'язково має минути з часу позбавлення батьківських прав для можливості поновлення батьківських прав. У зв'язку з чим доцільно ч. 4 ст. 169 СК України доповнити абзацом 2 такого змісту: «Позов про поновлення батьківських прав може бути поданий не раніше як через 6 місяців з дня набрання законної сили рішенням суду про позбавлення батьківських прав».

Запропоновано розмежувати підстави і порядок позбавлення батьківських прав на законодавчому рівні. У зв'язку з цим зазначено про доцільність зміни назви ст. 164 СК України на «Підстави та порядок позбавлення батьківських прав».

У дисертаційному дослідженні сформульовано пропозиції щодо вдосконалення чинного сімейного законодавства України у сфері позбавлення батьківських прав.

Ключові слова: сімейне право, сімейне законодавство, цивільний процес, сімейні правовідносини, захист сімейних прав, судовий захист, позбавлення батьківських прав, сім'я, батьки, діти, неповнолітня особа, права

дитини, цивільно-правовий захист, охорона сімейних прав, найкращі інтереси дитини.

ANNOTATION

Moshynska Ya.S. Deprivation of Parental Rights under the Family Legislation of Ukraine. – Qualifying scientific work as a manuscript.

Dissertation for obtaining the Doctor of Philosophy degree in specialty 081 – Law (field of knowledge 08 – Law). – National University «Odesa Law Academy», Odesa, 2026.

The dissertation is the first special comprehensive study in the national science of family law devoted to the deprivation of parental rights under the legislation of Ukraine.

The dissertation defines the research methodology and provides a review of the literature related to the topic of the dissertation research. The formation and development of legislation on the deprivation of parental rights in Ukraine are examined, and the concept of deprivation of parental rights under modern conditions is characterized.

The concept and legal nature of parental rights under the family legislation of Ukraine are studied. The grounds and procedure for the deprivation of parental rights under the family legislation of Ukraine are determined. The specific features of the deprivation of parental rights under the family legislation of Ukraine under martial law, as well as the legal consequences of the deprivation of parental rights, are examined.

It is proposed to consider the deprivation of parental rights as the termination, for the future, of all rights of the parents (or one of them) with respect to the child provided for by the current legislation, and as an extreme measure of legal influence applied exclusively by a court in cases directly prescribed by law. At the same time, it is concluded that the deprivation of parental rights should be regarded as a complex legal phenomenon consisting of the following aspects: 1) as an exceptional (extreme) measure applied where it is impossible to protect the rights and legally protected interests of the child by other means; 2) as one of the means of protecting the rights and legally protected interests of the child; 3) as a measure of liability of the parents (or one of them); 4) as a certain incentive for the

parents (or one of them) to eliminate the circumstances that served as the grounds for the deprivation of their parental rights.

The following characteristic features of the deprivation of parental rights are identified: 1) it is an extreme measure of legal influence; 2) the grounds for the deprivation of parental rights are clearly established by law; 3) it takes place only in cases of deliberate evasion of parental duties; 4) it is temporary in nature, since the law provides for the possibility of restoration of parental rights; 5) it is limited in time, as deprivation of parental rights is possible only until the child reaches the age of 18; 6) the decision on the deprivation of parental rights is adopted exclusively by a court; 7) it involves a special subject, namely parents who may be deprived of parental rights; 8) it possesses a certain “flexibility,” since after the restoration of parental rights the parent (or one of the parents previously deprived of parental rights) regains the full scope of rights with respect to the child established by law; 9) its legislative consolidation is necessary and conditioned by both subjective and objective reasons (in particular, socio-economic, moral and ethical factors, etc.); 10) it gives rise to certain legal consequences both for the child and for the parents (or one of them).

It is concluded that the deprivation of parental rights constitutes a complex legal category combining both public-law and private-law aspects. This is due to the fact that, on the one hand, the deprivation of parental rights is clearly regulated by law and applied exclusively by a court, while, on the other hand, it produces a comprehensive legal effect on the relationship between the parents (or one of them) and the child (or children). Furthermore, on the one hand, the state is not interested in increasing the number of cases involving the deprivation of parental rights, while, on the other hand, it cannot refrain from taking exceptional measures aimed at ensuring the best interests of the child.

The dissertation research emphasizes that, in order to prevent violations of the best interests of the child by parents, which may subsequently lead to the deprivation of parental rights, it is proposed to adopt comprehensive targeted programs at both the state and local levels aimed at ensuring the rights of the child,

taking into account legal, organizational, economic, ideological, educational and other aspects, as well as to implement appropriate measures for the formation of a proper level of legal awareness, legal education, and enhancement of legal culture in this field.

Taking into account that the deprivation of parental rights is a complex legal phenomenon serving both as a means of protecting the rights and legally protected interests of the child and as a measure of liability of the parents (or one of them), it is concluded that parents (or one of them) may be held liable in the form of deprivation of parental rights provided that the conditions for civil liability are present: 1) damage; 2) unlawfulness; 3) fault; 4) causal link. At the same time, damage should be understood as certain adverse consequences for the child that have already occurred or may occur in the future. It should be taken into account that some legal consequences may arise either immediately upon the commission of the offense or at a later stage, since in some cases the external manifestations of the offense may become apparent only subsequently.

It is concluded that it is advisable to strengthen the preventive functions of guardianship and custodianship authorities with regard to preventing the deprivation of parental rights and supporting families. In view of this, one of the priority tasks of reform should be the restructuring of the work of children's services, including through strengthening human resources capacity, digitalization of processes, creation of an electronic register of families in difficult life circumstances, and introduction of the institution of family case management.

It is proposed to introduce such a legal category as the restriction of parental rights, which should be established by a court decision and should concern a particular sphere of parental rights (for example, violations in the sphere of possession, use and disposal of property; compliance by parents with certain behavioral requirements aimed at preventing an obvious threat to the health or development of the child – for example, refusal to use medical services, adherence to a special type of diet such as veganism, etc.).

It is concluded that martial law conditions have a significant impact on the functioning of the institution of deprivation of parental rights, as they have caused mass displacement of families, loss of documents, destruction of social services, and complications in access to administrative and judicial procedures. For these reasons, traditional approaches to proving and assessing parental behavior require substantial adjustment. Practice demonstrates that courts often face situations where the actual absence of parents due to mobilization, evacuation, or residence in temporarily occupied territories is mistakenly interpreted as evasion of parental duties. Therefore, under wartime conditions, it is particularly important to ensure the humanization and individualization of approaches, taking into account circumstances beyond the parents' control.

The conceptual framework of the institution of restoration of rights has been improved, in particular with regard to the definitions of “restoration of the adoptive parent in parental rights” and “dismissal of a claim for restoration of parental rights.”

It is determined that the right to file a claim for deprivation of parental rights is a subjective procedural right constituting a form of realization of the right to apply to a judicial authority for the protection of the rights, interests, and psychological safety of the child in cases concerning the deprivation of parental rights. A claim for deprivation of parental rights may be filed by persons in whose family the child has been living for a long period of time, regardless of the existence of direct family ties with the child. The main condition for filing such a claim by these persons is the actual residence of the child in their family for more than six months. This is because the conscious absence of parental care and emotional contact during this period constitutes an independent ground for the deprivation of parental rights. In addition to persons entitled to apply to the court with a claim for deprivation of parental rights, third parties should also be involved more broadly. In particular, grandparents and other relatives should have the right both to file a claim and to enter ongoing judicial proceedings as third parties with independent claims regarding the determination of the child's place of residence.

Attention is focused on the fact that the deprivation of parental rights entails the complete loss by the person deprived of parental rights of personal non-property rights with respect to the child, the release of such a person from obligations concerning the upbringing of the child, and the loss of other rights based on kinship with the child (except for the right to contact with the child, which may be granted only by a separate court decision). A person deprived of parental rights is categorically not released from the property obligation to maintain the child and from the obligation to compensate for damage caused by the child (the latter obligation remains with the parents for three years after deprivation of parental rights unless they prove the absence of their fault in the improper upbringing of the child).

Attention is focused on the expediency of introducing a definition of the concept of an “application for granting the right to contact with a child.” It may be defined as a procedural document by which a mother or father deprived of parental rights applies to a court in order to obtain the possibility of contact with the child, provided that the absence of a threat to the child’s mental health is proven. The granting of such a right should be understood as the establishment, by court decision, of the possibility of one-time or periodic meetings held strictly in the presence of another person (a psychologist, legal representative), which must not harm the life, health, or development of the child. In order to ensure the maximum protection of the child, it is advisable to establish an alternative approach whereby the execution of decisions concerning contact with the child should be carried out by competent authorities with the involvement of social service specialists in order to minimize stress.

It is noted that the placement of a child whose parents have been deprived of parental rights constitutes the transfer of the child for upbringing into a safe family environment (guardianship, adoption) or to a specialized child-care institution in order to ensure the child’s full development, education, and restoration of emotional stability. The peculiarity of this status lies in the fact that, according to the law, in the event of fundamental changes in the behavior of the mother or

father, parental rights may be restored by a court decision, except where the child has been adopted. In the event of restoration of parental rights, the child loses the status of a child deprived of parental care and returns to the biological parents, provided that this does not contradict the best interests of the child.

It is concluded that the deprivation of parental rights gives rise to legal consequences that may be divided into the following groups: 1) depending on equivalence – consequences of a property and non-property nature; 2) depending on the impact on the subject – legal consequences concerning the child and legal consequences concerning the parents (or one of them); 3) depending on significance – mandatory and optional consequences (the right to restoration of parental rights); 4) depending on the duration of effect – legal consequences of a permanent nature and legal consequences of a temporary nature (for example, in the event of restoration of parental rights). In this regard, it is substantiated that the legal consequences of deprivation of parental rights include: 1) loss of any rights to raise the child; 2) loss of any rights to resolve other issues concerning the non-property and/or property rights of the child; 3) loss of benefits and state assistance; 4) loss of the right to deferment in certain cases (for example, where a father has been deprived of parental rights with respect to three children or one of three children, where the father was raising the child independently, etc.); 5) loss of inheritance rights after the death of the child; 6) loss of the right to receive maintenance from the child for one's own support in the future.

It is established that the legal consequences of deprivation of parental rights for the child include: a) the possibility of a safe change of residence in the event of a court decision ordering a compulsory exchange of housing, eviction of the offender, transfer of the child to the other parent or to guardianship and custodianship authorities; b) a radical change in the child's right to communicate with the parents (this right may be completely lost or substantially restricted by a court in order to avoid secondary traumatization); c) the granting of a guaranteed right to receive alimony from parents deprived of parental rights. For the person to whom the child is transferred, the legal consequence consists in granting that

person parental rights and obligations for the period until the child is adopted or parental rights are restored.

It is proved that, in cases of deprivation of parental rights, the existence of a direct physical or material threat to the life and health of the child is not the main and mandatory feature for the application of such a sanction; the establishment by a court of the fact of profound emotional abandonment and conscious disregard of the child's spiritual needs (emotional deprivation) may be regarded as an optional ground for deprivation of parental rights only in conjunction with other grounds established by law.

The dissertation defines the concept, procedure, and legal consequences of the restoration of parental rights under the family legislation of Ukraine.

The author's own vision of a court decision on the restoration of parental rights is formulated as an act of judicial authority based on the principles of the rule of law, legality, proportionality, and the best interests of the child, adopted in the name of Ukraine and finally resolving the consideration of a complex family case concerning the restoration of parental rights.

It is noted that the restoration of parental rights constitutes an extraordinary means of protecting the rights of parents and children, which is manifested in: a) the establishment of parental legal relations. In restoring parental rights, the court preliminarily establishes that the circumstances (in particular, emotional coldness, addictions) that caused the deprivation of parental rights are no longer present in full, and therefore the person may once again acquire the full scope of rights; b) the restoration of legal relations that existed prior to the deprivation of parental rights. As a result of restoration, the negative legal consequences of deprivation of parental rights disappear and a legal return is made to the state that existed before the sanction was applied. Restoration of parental rights in family law is best defined as a jurisdictional procedure for restoring the legal relationship between a mother or father deprived of parental rights and the child, carried out by a court exclusively in the best interests of the child.

The author's own definition of the concept of "restoration of the adoptive parent's parental rights" is proposed as the return, by court procedure and on the grounds established by law, to the adoptive parent of parental rights previously lost on the basis of a prior court decision on deprivation of parental rights.

The dissertation research emphasizes that it is advisable to define the concept of the right to file a claim for restoration of parental rights as a subjective transformative right constituting a form of realization of the offender's right to apply to a judicial authority in order to prove complete moral and social rehabilitation in a case concerning the restoration of parental rights.

It is concluded that a significant gap in the current family legislation of Ukraine is the absence of a clearly defined preventive period that must necessarily elapse from the moment of deprivation of parental rights before restoration of parental rights becomes possible. In this regard, it is considered advisable to supplement Part 4 of Article 169 of the Family Code of Ukraine with paragraph 2 of the following content: "A claim for restoration of parental rights may be filed no earlier than six months after the date on which the court decision on deprivation of parental rights enters into legal force."

It is proposed to distinguish, at the legislative level, between the grounds and the procedure for deprivation of parental rights. In this regard, it is noted that it is advisable to amend the title of Article 164 of the Family Code of Ukraine to "Grounds and Procedure for Deprivation of Parental Rights."

The dissertation research formulates proposals aimed at improving the current family legislation of Ukraine in the field of deprivation of parental rights.

Keywords: family law, family legislation, civil proceedings, family legal relations, protection of family rights, judicial protection of rights, deprivation of parental rights, family, parents, children, minor, rights of the child, civil law protection, safeguarding of family rights, best interests of the child.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Мошинська Я. С. Відібрання дитини у батьків як спосіб захисту її прав та законних інтересів. *Juris Europensis Scientia*. 2022. Вип. 6. С. 12-17. URL: https://jes.nuoua.od.ua/archive/6_2022/3.pdf
2. Мошинська Я. С. Ухилення батьків від виконання своїх обов'язків щодо виховання дитини як підстава позбавлення батьківських прав. *Юридичний вісник*. 2023. № 3. С. 197-205. URL: https://yurvisnyk.in.ua/v3_2023/25.pdf
3. Мошинська Я. С. Окремі процесуальні аспекти позбавлення батьківських прав: практика Європейського Суду. *Право та державне управління*. 2025. № 4. С. 62-67. URL: https://pdu-journal.kpu.zp.ua/archive/4_2025/10.pdf
4. Мошинська Я. С. Особливості та правові наслідки позбавлення батьківських прав в умовах воєнного стану. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2025. Том 36 (75) № 6. С. 34-39. URL: https://juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2025/6_2025/9.pdf
5. Мошинська Я. С. Поняття та порядок поновлення батьківських прав за законодавством України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 10. С. 442-446. URL: https://lsej.org.ua/10_2025/103.pdf
6. Мошинська Я. С. Позбавлення батьківських прав у контексті рекодифікації цивільно та сімейного законодавства. *Право і суспільство*. 2025. № 6. С. 807-813. URL: https://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2025/6_2025/115.pdf
7. Мошинська Я. С. Теоретико-правові засади інституту позбавлення батьківських прав у сучасному сімейному праві. *Юридичний вісник*. 2025. № 6. С. 85-94. URL : https://yurvisnyk.in.ua/v6_2025/13.pdf

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

8. Мошинська Я. С. Проблемні питання позбавлення батьківських прав. Римське право і сучасність: цивільне право в умовах війни: матер. Всеукр. наук. конф. (м. Одеса, 24 травня 2022 р.) / за заг. ред. д.ю.н., проф. Є. О. Харитонова; НУ «Одеська юридична академія». Одеса: Фенікс, 2022. С. 143-146. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/items/289e0288-c2ae-4ebe-8066-67c18c725d79>

9. Мошинська Я. С. Особливості розгляду справ про встановлення опіки та піклування над дітьми. *Проблеми цивільного права у постпандемічну добу*: матер. круг. столу (м. Одеса, 26 травня 2023 р.) / укл.: І. В. Давидова, О. В. Шамота ; за ред.: Є. О. Харитонова, І. В. Давидової; Нац. ун-т «Одес. юрид. академія». Одеса, 2023. С. 75-78. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/7229eaf5-60c3-4ca9-8f65-b01a6287c0dd/content#page=76>.

10. Мошинська Я. С. Підстави позбавлення батьків батьківських прав за сімейним законодавством України. *Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття» (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права)*: у 2 т.: матеріали Міжнар.наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 червня 2022 р.) / за загальною редакцією С. В. Ківалова. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. Т. 2. С. 706-709. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/items/7f0583c8-18e5-42d6-b85f-87f6a9941217>

11. Мошинська Я. С. Деякі питання позбавлення батьківських прав в умовах воєнного стану. *Шерешевські цивілістичні читання: захист прав приватної особи в умовах війни*: матеріали Всеукр. наук. конф. (м. Одеса, 3 груд. 2025 р.) / за заг. ред. Є. Харитонова; НУ «Одес. юрид. академія». Одеса: Фенікс, 2025. С. 165-169. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/items/2cc8e36e-61fb-411d-b395-db025ca4ce43>

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ ТА ВИБІР НАПРЯМІВ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	18
1.1. Огляд літератури за темою дисертаційного дослідження	18
1.2. Становлення та розвиток законодавства щодо позбавлення батьківських прав в Україні	36
РОЗДІЛ 2. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПОЗБАВЛЕННЯ БАТЬКІВСЬКИХ ПРАВ ЗА СІМЕЙНИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ.....	54
2.1. Поняття та правова природа позбавлення батьківських прав за сімейним законодавством України	54
2.2. Підстави позбавлення батьківських прав за сімейним законодавством України.....	70
2.3. Порядок позбавлення батьківських прав за сімейним законодавством України.....	94
2.4. Особливості позбавлення батьківських прав за сімейним законодавством України в умовах війни та відбудови країни.....	113
2.5. Правові наслідки позбавлення батьківських прав за сімейним законодавством України	132
РОЗДІЛ 3. ПОНЯТТЯ, ПІДСТАВИ ТА ПОРЯДОК ПОНОВЛЕННЯ БАТЬКІВСЬКИХ ПРАВ ЗА СІМЕЙНИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ.....	141
3.1. Поняття та порядок поновлення батьківських прав за сімейним законодавством України	141
3.2. Правові наслідки поновлення батьківських прав за сімейним законодавством України	151
3.3. Практика ЄСПЛ у сфері позбавлення батьківських прав	162
ВИСНОВКИ.....	178
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	186
ДОДАТКИ.....	207

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Звернення до теми, присвяченої питанням позбавлення батьківських прав у сімейному праві, є безсумнівно актуальним як у теоретичній, так і в практичній площинах. Сучасні трансформаційні процеси в Україні, євроінтеграційний вектор розвитку держави, а також складні соціально-економічні умови та наслідки воєнного стану об'єктивно зумовлюють глибоку кризу сімейних інституцій. На практиці це призводить до збільшення кількості випадків свідомого ухилення батьків від виконання своїх обов'язків, жорстокого поводження з дітьми та їх глибокої психологічної травмованості.

Вітчизняна правозастосовна практика свідчить про значну кількість спорів щодо позбавлення батьківських прав, які є одними з найскладніших категорій цивільних справ (зокрема, через процесуальну специфіку використання електронних доказів в умовах масової міграції). Традиційне вітчизняне правозастосування протягом тривалого часу тяжіло до консервативних підходів, розглядаючи позбавлення батьківських прав переважно через призму матеріального забезпечення та фізичної безпеки. Проте сучасна європейська правова доктрина, заснована на практиці Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) та концепції «найкращих інтересів дитини», вимагає докорінної зміни цієї парадигми. Виникає гостра необхідність переходу від радянського концепту «батьківських прав» (як привілею) до європейського розуміння «батьківської відповідальності» (на основі Регламенту ЄС «Брюссель IIb»), а також розширення підстав для застосування санкцій за рахунок визнання латентного психологічного насильства (зокрема, синдрому батьківського відчуження), новітніх форм залежностей та тотальної емоційної відчуженості. Все це, разом із процесом рекодифікації цивільного та сімейного законодавства України та потребою розв'язання колізій щодо процедури поновлення в батьківських правах, спонукає до провадження системного дослідження на рівні дисертації.

Позбавлення батьківських прав є серйозним юридичним процесом, який запускається лише у випадках, коли поведінка одного або обох батьків загрожує безпеці та інтересам дитини, і спрямований саме на захист прав дитини. На жаль, на практиці можна спостерігати збільшення кількості випадків свідомого ухилення батьків від виконання своїх обов'язків, жорстокого поводження з дітьми та їх глибокої психологічної травмованості. При цьому вітчизняна правозастосовна практика свідчить про значну кількість спорів щодо позбавлення батьківських прав, які є одними з найскладніших категорій цивільних справ (зокрема, через процесуальну специфіку використання електронних доказів в умовах масової міграції тощо). Традиційне вітчизняне правозастосування протягом тривалого часу тяжіло до консервативних підходів, розглядаючи позбавлення батьківських прав переважно через призму матеріального забезпечення та фізичної безпеки. Проте сучасна європейська правова доктрина, заснована на практиці Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) та концепції «найкращих інтересів дитини», вимагає докорінної зміни цієї парадигми.

Вітчизняна правозастосовна практика свідчить про значну кількість спорів щодо позбавлення батьківських прав, які є одними з найскладніших категорій цивільних справ (зокрема, через процесуальну специфіку використання електронних доказів в умовах масової міграції тощо). Традиційне вітчизняне правозастосування протягом тривалого часу тяжіло до консервативних підходів, розглядаючи позбавлення батьківських прав переважно через призму матеріального забезпечення та фізичної безпеки. Проте сучасна європейська правова доктрина, заснована на практиці Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) та концепції «найкращих інтересів дитини», вимагає докорінної зміни цієї парадигми.

Сучасна доктрина захисту прав та охоронюваних законом інтересів дітей розвивається стрімкими темпами, чому сприяє як збільшення кількості спорів, пов'язаних із позбавленням батьківських прав, так і певні економічні перетворення, що відбуваються в країні, особливо в сучасних реаліях

(зокрема, запровадження на території України військового стану у зв'язку із повномасштабним вторгненням у лютому 2022 року на територію України військових формувань РФ, активне використання представниками різних наукових шкіл порівняльно-правових інструментів, а також рекодифікацією цивільного законодавства України).

Проблематика позбавлення батьківських прав належить до найбільш вивчених областей сучасної юридичної науки, чому присвячено величезну кількість наукових праць як загальнотеоретичного, так і галузевого рівня, включаючи приватноправову літературу. Водночас висока плідність творчої діяльності породжує потребу в ретельній систематизації накопичених знань, процес якої суттєво гальмується відсутністю чіткого розмежування між власне цивільно-правовими дослідженнями, з одного боку, та науковими дослідженнями іншої тематичної спрямованості, з іншого.

Особливої актуальності темі дисертаційного дослідження додає той факт, що в Україні триває процес рекодифікації (оновлення) цивільного законодавства, що передбачає особливі зміни у сфері як сімейних правовідносин взагалі, так і позбавлення батьківських прав зокрема.

Досі не припиняються дискусії щодо визначення поняття та правової природи позбавлення батьківських прав, встановлення складу правопорушення та його елементів при позбавленні батьківських прав, недостатньо досліджено питання стосовно підстав, порядку та правових наслідків позбавлення батьківських прав тощо.

Крім того, в умовах постійного розвитку немайнових та майнових правовідносин батьків та дітей, що регулюються українським сімейним правом, не менш значущими та актуальними стають питання співвідношення міжнародного (країн ЄС) та національного права у сфері позбавлення батьківських прав, а також проблеми та шляхи вдосконалення українського законодавства в галузі захисту прав та охоронюваних законом інтересів дитини на основі міжнародного права, а саме: міжнародних норм та прецедентної практики судових органів окремих країн ЄС, які виробляють

свої правові позиції щодо відповідності положень внутрішньодержавного цивільного та сімейного права нормам міжнародного права.

Зважаючи на це, дослідження проблем у сфері позбавлення батьківських прав за сімейним законодавством України має велике теоретичне та практичне значення.

Мета і завдання дослідження. *Метою* дисертації є формування комплексної наукової уяви та характеристика законодавства щодо позбавлення батьківських прав, вирішення основних теоретичних та практичних проблем, що виникають у зв'язку з позбавленням батьківських прав, а також вдосконалення чинного цивільного та сімейного законодавства в цій сфері.

Для досягнення цієї мети було поставлено такі завдання:

- провести аналіз та огляд літератури за темою дослідження та обрати напрями дослідження;
- визначити особливості розвитку законодавства України щодо позбавлення батьківських прав;
- визначити поняття та правову природу позбавлення батьківських прав за законодавством України;
- проаналізувати підстави позбавлення батьківських прав за сімейним законодавством України;
- дослідити порядок позбавлення батьківських прав за сімейним законодавством України;
- визначити особливості позбавлення батьківських прав за сімейним законодавством України в умовах воєнного стану;
- охарактеризувати правові наслідки позбавлення батьківських прав за сімейним законодавством України;
- розкрити поняття та порядок поновлення батьківських прав за сімейним законодавством України;
- визначити правові наслідки поновлення батьківських прав за сімейним законодавством України;

- проаналізувати практику ЄСПЛ у сфері позбавлення батьківських прав;
- сформулювати наукові висновки та пропозиції щодо удосконалення нормативно-правового регулювання позбавлення батьківських прав за сімейним законодавством України.

Об'єктом дослідження є правовідносини, що виникають у зв'язку з позбавленням батьківських прав.

Предметом дослідження є позбавлення батьківських прав за сімейним законодавством України.

Методи дослідження. Методи дослідження, які використовувалися під час здійснення дисертаційного дослідження, обрані відповідно до мети і завдань, з урахуванням його об'єкта та предмета.

Зокрема, застосовано загальнонаукові та спеціальні методи пізнання, які в сукупності були використанні для з'ясування сутності та особливостей цивільних відносин зі здійснення та захисту права приватної власності фізичних осіб.

У процесі дослідження використовувались такі методи: діалектичний, методи аналізу та синтезу, формально-догматичний (юридико-технічний), порівняльно-правовий, психолого-правовий, структурно-функціональний, метод системного аналізу судової (емпіричної) практики та інші.

Для діалектичного методу дослідження застосовано принципи пізнання інститутів сімейного права в їх безперервному розвитку, взаємозв'язку та суперечностях. У дисертації дуалістична правова природа позбавлення батьківських прав (як найсуворішої санкції і водночас як безальтернативного способу захисту) досліджується з позицій та на основі аналізу процесів універсального інструменту пізнання (підрозділ 2.1).

Звертається увага на те, що дослідження, які проводились, у частині діалектичного переходу від припинення правовідносин (позбавлення прав) до їх екстраординарного відновлення (поновлення в правах), в основному

стосувались загальних питань сімейного права. У таких дослідженнях ці питання розглядались частково (підрозділ 3.1).

Як показав аналіз юридичних джерел, методи аналізу та синтезу використовувалися для деконструкції складних правових явищ на складові елементи та їх подальшого концептуального об'єднання.

Методи аналізу та синтезу, з одночасним їх використанням, дозволили структуровано та систематизовано детально розщепити та проаналізувати систему матеріально-правових підстав для позбавлення та поновлення батьківських прав відповідно (підрозділ 2.2 та підрозділ 3.1).

Проводячи відповідний аналіз у рамках дослідження, слід ґрунтуватись на визначенні розрізнених наслідків особистого немайнового та майнового характеру в єдину цілісну систему правових наслідків для батьків, дітей та третіх осіб з відповідною інтерпретацією отриманих, за результатами дослідження, наукових висновків та результатів (підрозділи 2.5 та 3.2). У зв'язку із зазначеним, особливу увагу слід приділити формально-догматичному (юридико-технічному) методу, що відіграв ключову роль у тлумаченні чинних правових норм та конструюванні нового понятійного апарату, що надасть змогу сформулювати авторські дефініції «позбавлення батьківських прав» та розмежувати цей інститут із суміжним відібранням дитини (підрозділ 2.1).

Формально-догматичний (юридико-технічний) метод дозволив деталізувати процесуально-матеріальний алгоритм застосування санкції (підрозділ 2.3). Разом з тим, цей метод дав можливість розробити поняття «заява про надання права на побачення», «безповоротність поновлення батьківських прав», «відмова в позові про поновлення» та запропонувати конкретні формулювання для оновленої редакції статті 164 СК України (підрозділи 3.1 та 3.4).

Порівняльно-правовий метод використаний для досягнення мети зіставлення вітчизняних правових інститутів із передовими світовими стандартами з метою пошуку оптимальних шляхів реформування

національного законодавства. Зокрема, здійснено масштабний компаративний аналіз підстав позбавлення та поновлення батьківських прав у законодавстві європейських країн (Австрії, Німеччини, Франції, Польщі, Румунії тощо) (підрозділ 2.2 та підрозділ 3.1).

Порівняльно-правовий підхід дозволив обґрунтувати необхідність імплементації в українське законодавство європейського концепту «батьківської відповідальності» на основі Регламенту ЄС «Брюссель ІІв» та Принципів Європейського сімейного права (CEFL) (підрозділ 3.3).

Психолого-правовий метод виступив концептуальною основою для обґрунтування наукової новизни дисертації щодо пріоритету емоційних факторів над суто матеріальними, науково довівши, що емоційна травмованість та психологічне відчуження є самостійними, вкрай тяжкими формами ухилення від виконання обов'язків та жорстокого поводження (підрозділ 2.2).

Завдяки психолого-правовому підходу обґрунтовано критичну необхідність проведення судово-психологічних експертиз, обов'язкового врахування думки дитини (без вторинної травматизації) та оцінки ризиків примусового повернення дитини до біологічних батьків (підрозділи 2.3 та 3.1), а також проаналізовано терапевтичне значення судового рішення про позбавлення прав для дитячої психіки (підрозділ 2.5).

Структурно-функціональний метод застосовувався для дослідження місця та ролі окремих суб'єктів у механізмі правового захисту, проаналізувавши двоїсту юрисдикційну роль органів опіки та піклування (як органу влади та учасника процесу), а також функціональні межі втручання прокурора та медичних/освітніх закладів (підрозділ 2.3).

Використовуючи метод системного аналізу судової (емпіричної) практики, що став фундаментом для виявлення реальних проблем правозастосування та формування аргументованих висновків у сфері позбавлення батьківських прав, детально проаналізовано найновіші правові позиції та постанови Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду

щодо стандартів доказування, ухилення від обов'язків в умовах воєнного стану, міграції та наслідків рішень (підрозділи 2.2, 2.4, 2.5, 3.1, 3.2).

Об'єктивність висновків дисертаційного дослідження досягнута за рахунок розкриття критеріїв застосування «тесту на пропорційність» та балансування найкращих інтересів дитини на основі аналізу прецедентної практики Європейського суду з прав людини (підрозділ 3.3). Тож зважаючи на викладене вище, загальнонауковий діалектичний метод передбачає об'єктивність та всебічність пізнання досліджуваних явищ. Водночас спеціальні методи дослідження, а саме: комплексний, системний, історичний, порівняльно-правовий, формально-логічний та інші методи пізнання, дозволили дослідити проблеми позбавлення батьківських прав всебічно, об'єктивно, цілісно і дозволили зробити узагальнюючі висновки.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами. Дисертаційне дослідження відповідає плану науково-дослідної роботи кафедри цивільного права «Проблеми реалізації і захисту цивільних прав та інтересів з погляду антропологічного підходу в цифрову еру» на 2021-2025 роки як складової плану науково-дослідної роботи Національного університету «Одеська юридична академія» «Правове та соціальне життя України у людино центристському вимірі в цифрову еру» (державний реєстраційний номер 0122U000266) та плану науково-дослідної роботи кафедри приватного права «Проблеми захисту прав приватної особи в умовах війни та відбудови країни» на 2026-2030 роки як складової плану науково-дослідної роботи Національного університету «Одеська юридична академія» «Соціально-політична стабільність у період воєнних та поствоєнних трансформацій: правові, економічні, гуманітарні, інноваційно-технічні можливості в цифрову еру» (державний реєстраційний номер 0126U000107).

Теоретичну основу дослідження формують наукові праці провідних вітчизняних та зарубіжних вчених у галузі теорії права, цивільного, сімейного права та юридичної психології. Фундаментом для розробки концептуальних положень дисертації стали здобутки таких представників

науки приватного права як: Александрова Ю.В., Антонюк О.І., Бичкова С.С., Борисова В.І., Булеца С.Б., Буряченко А.М., Ватрас В.А., Волкова Н.В., Глиняна К.М., Гопанчук В.С., Гринько С.Д., Гузь Л.Є., Давидова І.В., Дзера О.В., Дякович М.М., Єфремова І.О., Жилінкова І.В., Калаур І.В., Комісаренко В.Д., Калітенко О.М., Красицька Л.В., Кудерміна О.І., Курило Т.В., Лапчевська О.Ф., Логвінова М.В., Маршук Ю.С., Масюк В.В., Менджул М.В., Мінченко Р.М., Німашук М.Д., Оніщук О.М., Печений О.П., Резцова О.В., Розгон О.В., Ромовська З.В., Салюк П.І., Сафончик О.І., Сердечна І.Л., Сліпченко С.О., Стопченко К.О., Спасибо-Фатєєва І.В., Токарчук Л.М., Томляк Т., Чернега В.М., Чеберяк П.А., Шевченко Я.М., Шеховцова В.В., Шимон С.І., Є.О. Харитонов та інших. Ґрунтовні розробки згаданих учених уможливили всебічне розкриття правової природи інститутів позбавлення та поновлення батьківських прав і дозволили успішно розв'язати поставлене наукове завдання.

Теоретичну основу дослідження складають наукові праці українських і зарубіжних учених із загальнотеоретичної юриспруденції, філософії, цивільного права, інших галузей системи права України.

Нормативну основу дослідження становлять: Конституція України, Цивільний кодекс України (далі – ЦК України), Сімейний кодекс (далі – СК України), Цивільний процесуальний кодекс України (далі – ЦПК України) та інші нормативно-правові акти України і деяких країн ЄС.

Емпіричну базу дослідження становлять рішення судів, розміщені в Єдиному реєстрі судових рішень по справах щодо позбавлення батьківських прав, ухвали та постанови Верховного Суду та рішення Європейського суду по правам людини.

Наукова новизна одержаних результатів дисертаційного дослідження. Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що проведено перше у вітчизняній цивільно-правовій науці системне, комплексне дослідження позбавлення батьківських прав за сімейним законодавством України, на основі якого було обґрунтовано нові наукові

положення та розроблено пропозиції щодо вдосконалення правового регулювання в цій сфері з урахуванням позитивного досвіду зарубіжних країн.

Наукова новизна конкретизується в таких положеннях, що виносяться на захист:

вперше:

- запропоновано розглядати позбавлення батьківських прав як припинення на майбутнє всіх передбачених чинним законодавством прав батьків (або одного з них) щодо дитини, і є крайнім заходом правового впливу, що застосовується лише судом у випадках, прямо передбачених законом. При цьому зроблено висновок про необхідність розгляду позбавлення батьківських прав як комплексного правового явища, який складається з таких аспектів: 1) як виключного (крайнього) заходу, який застосовується при неможливості захистити права та охоронювані законом інтереси дитини іншим шляхом; 2) як один із способів захисту прав та охоронюваних законом інтересів дитини; 3) як міра відповідальності батьків (або одного з них); 4) як певний стимул для батьків (або одного з них) для усунення обставин, які слугували для позбавлення їх (або одного з них) батьківських прав;

- визначені такі характерні риси позбавлення батьківських прав: 1) є крайнім заходом правового впливу; 2) підстави позбавлення батьківських прав чітко встановлені законом; 3) має місце лише при свідомому ухиленню від своїх батьківських обов'язків; 4) строковість, адже законом передбачена можливість поновлення батьківських прав; 5) обмеження в часі позбавлення батьківських прав (адже це можливо лише до досягнення дитиною 18 років); 6) рішення про позбавлення батьківських прав приймається виключно судом; 7) наявність спеціального суб'єкта – саме батьків, які можуть бути позбавлені батьківських прав; 8) певна «еластичність», адже після поновлення батьківських прав, до батьків (або одного з батьків, хто був позбавлених батьківських прав) переходить весь комплекс прав щодо дитини,

встановлений законом; 9) його закріплення на законодавчому рівні є необхідним та обумовлено наявністю як суб'єктивних, так і об'єктивних причин (зокрема, соціально-економічними, морально-етичними тощо); 10) породжує певні правові наслідки як для дитини, так і для батьків (або одного з них);

- зроблено висновок про те, що позбавлення батьківських прав є комплексною правовою категорією, що складається з поєднання публічно-правового та приватноправового аспектів. Зазначене обумовлено тим, що незважаючи на те, що, з одного боку, позбавлення батьківських прав чітко регламентовано законом і застосовується лише судом, а з іншого, – позбавлення батьківських прав істотно впливає на правові відносини між батьками (або одними з них) та дитиною (дітьми). Крім того, з одного боку, держава не зацікавлена в збільшенні кількості випадків позбавлення батьківських прав, а з іншого, – не може не вживати заходів виключного характеру для забезпечення найкращих інтересів дитини;

- доведено, що при позбавленні батьківських прав наявність прямої фізичної чи матеріальної загрози життю і здоров'ю дитини не є основною та обов'язковою ознакою для застосування санкції; констатація судом факту глибокої емоційної покинутості та свідомого ігнорування духовних потреб дитини може розглядатися як факультативна підстава для позбавлення батьківських прав лише в сукупності з іншими підставами, встановленими законом;

- зроблено висновок про те, що позбавлення батьківських прав породжує правові наслідки, які можна поділити на такі групи: 1) залежно від еквівалентності – на майнового та немайнового характеру; 2) залежно від впливу на суб'єкта – на правові наслідки стосовно дитини та правові наслідки стосовно батьків (або одного з них); 3) залежно від значущості – на обов'язкові та факультативні (право на поновлення батьківських прав); 4) залежно від часу дії – на правові наслідки, які діють постійно і правові

наслідки, які носять тимчасовий характер (наприклад, у разі поновлення батьківських прав).

- з метою запобігання порушенню найкращих інтересів дитини батьками, що в подальшому може призвести до позбавлення батьківських прав, запропоновано на державному та місцевому рівнях прийняти комплексні цільові програми забезпечення прав дитини із врахуванням правових, організаційних, економічних, ідеологічних, освітніх аспектів тощо, а також вжити відповідних заходів щодо формування належного рівня правової свідомості, правового виховання, підвищення рівня правової культури в зазначеній сфері;

удосконалено:

- дефініцію «позбавлення батьківських прав у сімейному праві» як найвищої юрисдикційної санкції, що застосовується судом у встановлених законом випадках до суб'єктів, які свідомо не виконують обов'язків або допускають глибоке емоційне відчуження, унаслідок чого втрачається правовий зв'язок між правопорушником і дитиною;

- понятійний апарат інституту поновлення в правах, зокрема, в частині визначення «поновлення усиновлювача в батьківських правах» та «відмова в позові про поновлення батьківських прав»;

- підхід до розмежування підстав і порядку позбавлення батьківських прав на законодавчому рівні (запропоновано змінити назву та структуру ст. 164 СК України на «Підстави та порядок позбавлення батьківських прав»);

набуло подальшого розвитку:

- наукові положення щодо необхідності імплементації в національне законодавство європейського концепту «батьківська відповідальність» замість терміна «батьківські права», що зміщує фокус із владних повноважень дорослих на забезпечення інтересів дитини;

- аргументація щодо місця сімейно-правових санкцій у структурі СК України (доведено, що нормам про позбавлення батьківських прав як

найсуворішій санкції мають логічно передувати норми про превентивне відібрання дитини без позбавлення батьківських прав);

- положення про темпоральні межі поновлення у правах (доведено необхідність доповнення закону нормою про те, що позов про поновлення може бути поданий не раніше ніж через 6 місяців з дня набрання чинності рішення про позбавлення батьківських прав);

- наукові уявлення про комплексне використання практики ЄСПЛ (зокрема, застосування «тесту на пропорційність») як безпосереднього інструменту при вирішенні судами України спорів щодо вилучення дитини та розірвання сімейних зв'язків.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що висновки і пропозиції, сформульовані в дисертації, можуть бути використані в:

науково-дослідній діяльності – для подальшої розробки теоретичних і практичних проблем позбавлення батьківських прав. Певні результати дослідження можуть стати підґрунтям для подальшого вдосконалення концепції захисту прав та інтересів дитини в сучасних умовах, у тому числі шляхом позбавлення батьківських прав. При цьому, сформульовані в дослідженні висновки розширюють теоретичні уявлення про нормативно-правове регулювання позбавлення батьківських прав, визначення підстав, порядку та правових наслідків позбавлення батьківських прав, а також визначення особливостей поновлення батьківських прав у сучасних умовах;

правотворчій діяльності – для вдосконалення чинного цивільного та сімейного законодавства у сфері позбавлення батьківських прав. При цьому результати проведеного дослідження можуть бути використані при розробці законів і підзаконних актів у даній сфері, можуть бути враховані і використані практичні положення щодо вдосконалення відносин у сфері позбавлення батьківських прав;

правозастосовній діяльності – для вдосконалення практики застосування актів чинного цивільного та сімейного законодавства України

у сфері позбавлення батьківських прав (Акт впровадження Івано-Франківського апеляційного суду від 20.04.2026 р.);

навчальному процесі – при викладанні навчальних дисциплін «Цивільне право», «Захист цивільних прав», «Сучасні проблеми цивільного права», «Сімейне право», а також при підготовці підручників, навчальних посібників, навчально-методичних посібників, практикумів, тематики кваліфікаційних робіт із зазначених дисциплін.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження є самостійною завершеною науковою роботою, що закладає основи теоретичного осмислення інституту позбавлення батьківських прав у сучасному сімейному праві України, що розширює і поглиблює розуміння особливостей сімейних правовідносин, включає у вітчизняну правову науку нові підходи до визначення поняття та правової природи позбавлення батьківських прав, підстав та порядку позбавлення та поновлення батьківських прав за сімейним законодавством України. Сформульовані в роботі положення та теоретичні розробки ґрунтуються на особистому досвіді авторки та аналізі наукової вітчизняної та зарубіжної літератури, а також судової практики з питань позбавлення батьківських прав.

Апробація результатів дослідження. Дисертацію підготовлено та обговорено на кафедрі приватного права Національного університету «Одеська юридична академія». Основні положення дисертації доповідалися на: Всеукраїнській науковій конференції «Римське право і сучасність: цивільне право в умовах війни» (м. Одеса, 24 травня 2022 р.), круглому столі «Проблеми цивільного права у постпандемічну добу» (м. Одеса, 26 травня 2023 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття» (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права)» (м. Одеса, 17 червня 2022 р.), Всеукраїнській

науковій конференції «Шерешевські цивілістичні читання: захист прав приватної особи в умовах війни» (м. Одеса, 3 груд. 2025 р.).

Публікації. Основні теоретичні і практичні висновки, положення та пропозиції дисертаційного дослідження викладені в 7 статтях, опублікованих у наукових фахових виданнях, перелік яких затверджений МОН України, та 4 тезах доповідей на наукових та науково-практичних конференціях і круглому столі.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, що містять 10 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 212 сторінок, з них основного тексту – 185 сторінок, список використаних джерел налічує 211 найменувань та розміщений на 21 сторінці, 2 додатка розміщено на 6 сторінках.

РОЗДІЛ 1. ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ ТА ВИБІР НАПРЯМІВ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Огляд літератури за темою дисертаційного дослідження

Дослідження будь-якого фундаментального інституту приватного права об'єктивно вимагає застосування ретроспективного та історико-правового методів пізнання, оскільки сучасна архітектура сімейного законодавства є закономірним результатом тривалої еволюції правової думки, морально-етичних імперативів та соціально-економічних трансформацій суспільства. Інститут позбавлення батьківських прав у цьому контексті демонструє чи не найскладнішу парадигмальну трансформацію: від визнання дитини абсолютною власністю батьків до утвердження її як самостійного, повноправного суб'єкта права, чий інтереси мають беззаперечний пріоритет у системі правових координат.

У класичному римському праві, яке заклало непорушні підвалини сучасної європейської цивілістики, концепт захисту прав дитини від власних батьків був фактично відсутнім. Категорія «*patria potestas*» (батьківська влада) наділяла домовласника (*paterfamilias*) абсолютною, нічим не обмеженою владою над дітьми, включаючи «*jus vitae necisque*» — беззаперечне право розпоряджатися їхнім життям і смертю, а також право продажу дитини в рабство (*mancipatio*). Дитина в системі римського приватного права розглядалася не як автономна особистість із власними потребами, а виключно як об'єкт батьківської влади, інструмент продовження роду і засіб збереження та примноження сімейного майна (*resculium*) [81, с. 487-491]. Втручання держави в ці жорсткі ієрархічні патріархальні відносини було мінімальним і обмежувалося лише випадками державної зради або тяжких кримінальних злочинів, де конфіскація майна та втрата статусу тягнули за собою припинення влади над нащадками. Лише з поступовим поширенням християнської етики в період пізньої Римської імперії та раннього

Середньовіччя батьківська влада почала набувати певних моральних та релігійних обмежень, однак правовий зв'язок усе ще непохитно базувався на абсолютній субординації та покорі.

Кардинальний злам у філософсько-правовому розумінні відносин між батьками та дітьми відбувся лише в епоху Просвітництва та в період буржуазних революцій XVIII–XIX століть. Саме тоді в європейській правовій доктрині під впливом праць Жан-Жака Руссо та Джона Локка почала формуватися концепція «*parens patriae*» (держава як верховний опікун). Відповідно до цієї революційної доктрини, суверен (держава) визнавався остаточним, вищим захисником усіх осіб, які в силу свого малолітнього віку чи фізичного стану не могли захистити себе самотійно від свавілля. Саме у XIX столітті в законодавстві провідних європейських країн (зокрема, у Франції після прийняття Кодексу Наполеона 1804 року та в Німеччині в Німецькому цивільному уложенні 1896 року) з'явилися перші фрагментарні норми, що дозволяли державі позбавляти батьків їхніх прав у випадках грубої експлуатації дітей, схиляння їх до жебрацтва, проституції чи бродяжництва. Проте слід наголосити, що на цьому історичному етапі позбавлення батьківських прав розглядалося виключно як прерогатива поліцейського, публічного права – як захід охорони громадського порядку від розповсюдження дитячої безпритульності та злочинності, а не як спосіб захисту приватноправових, особистісних інтересів самої дитини.

Українське сімейне право у XX столітті пройшло через надзвичайно складний, травматичний і суперечливий радянський період, який залишив глибокий відбиток на сучасному правозастосуванні й догматиці. Радянська правова ідеологія, безапеляційно відкинувши класичні буржуазні приватноправові інститути, повністю підпорядкувала інститут сім'ї публічним інтересам побудови тоталітарної держави. Кодекс законів про акти громадянського стану, шлюбне, сімейне і опікунське право УСРР 1926 року, а згодом і Кодекс про шлюб та сім'ю УРСР 1969 року розглядали виховання дітей не стільки як особисте невід'ємне право батьків, а насамперед як їхній

публічний, конституційний обов'язок перед суспільством щодо підготовки «гідних і відданих будівників комунізму». У цей історичний період інститут позбавлення батьківських прав набув яскраво вираженого карального, політизованого та ідеологічного характеру. Він активно застосовувався державою як інструмент жорстких репресій не лише щодо відвертих маргіналів (алкоголиків чи злочинців), але й щодо осіб, які наважувалися виховувати дітей у релігійному дусі, так званих «антирадянських традиціях» або прищеплювали їм цінності, відмінні від офіційної партійної лінії. Дитина в цій системі координат все ще залишалася об'єктом – але вже не об'єктом власності батьків, а об'єктом власності та ідеологічного виховного експерименту самої тоталітарної держави.

Лише з набуттям Україною незалежності, ратифікацією фундаментальної Конвенції ООН про права дитини у 1991 році та ухваленням нового прогресивного Сімейного кодексу України у 2002 році відбувся остаточний телеологічний перехід вітчизняної правової системи до сучасної антропоцентричної моделі [40; 148]. Сучасна доктрина категорично відмовилася від ставлення до позбавлення батьківських прав як до інструменту ідеологічного покарання чи поліцейського контролю. Натомість утвердилася концепція, згідно з якою головним, єдиним і легітимним вектором втручання держави в сім'ю є виключно захист найкращих інтересів дитини. Цей глибинний генезис доводить, що інститут позбавлення батьківських прав пройшов колосальну еволюційну спіраль: від інструменту захисту прав батька (в античності) через інструмент захисту інтересів держави (у радянський час) до свого сучасного призначення – інструменту захисту суб'єктивних прав самої дитини від деструктивного впливу недобросовісних дорослих. Розуміння цієї історичної еволюції є критично важливим для сучасних суддів та законодавців, оскільки воно застерігає від будь-якого повернення до карального правосуддя та вимагає застосування виключно відновлювальних, людиноцентричних практик при вирішенні найскладніших сімейних спорів.

Комплексне та всебічне вивчення інституту позбавлення батьківських прав у сучасному науковому дискурсі вимагає глибокого аналізу надзвичайно об'ємного масиву фахової літератури, що охоплює як фундаментальні теоретичні засади приватного права, так і вузькоспеціалізовані наукові розвідки у сфері сімейних, цивільних та цивільно-процесуальних правовідносин. Складність, багатогранність та міжгалузевий характер обраної теми обумовлені тим, що вона знаходиться на чутливому перетині суто юридичних, морально-етичних, соціально-економічних та психологічних аспектів людського буття. Сучасна вітчизняна цивілістична та сімейно-правова доктрина нині перебуває у стані активної, безпрецедентної трансформації, що безпосередньо пов'язано із триваючими процесами масштабної рекодифікації Цивільного та Сімейного кодексів України [170]. Означені процеси спрямовані на суттєве посилення механізмів захисту суб'єктивних прав особи та невідворотне приведення національного законодавства в повну відповідність до передових європейських стандартів праворозуміння, де абсолютно центральне, системоутворююче місце посідає концепція «найкращих інтересів дитини» (best interests of the child), що закріплена в міжнародно-правових актах [40].

Рекодифікація цивільного та сімейного законодавства України в сучасних, динамічних умовах виступає однією з ключових, наймасштабніших правових ініціатив держави, прямо спрямованих на створення сучасної, логічно узгодженої та повністю адаптованої до високих європейських стандартів правової системи. У 2025-2026 роках Верховна Рада України розпочала складну процедуру оновлення норм Цивільного кодексу України, включно з принципами регулювання майнових та немайнових відносин фізичних осіб, правового статусу сім'ї та захисту прав дітей. Громадське обговорення проєктів нових книг ЦК України вже охопило низку важливих напрямів, серед яких надзвичайно перспективним є вдосконалення інституту сімейного права, що, зокрема, безпосередньо стосується правового режиму батьківських прав та обов'язків щодо дітей [171]. Позбавлення батьківських

прав є однією з найсуттєвіших і найболючіших процедур у сфері сімейних правовідносин, що має на меті гарантований захист прав та інтересів дитини в ситуаціях, коли батьківське ставлення до її виховання є явно недоброчесним або прямо шкодить її фізичному чи моральному розвитку. На підставі чинних норм Сімейного кодексу України суд має повноваження позбавити батька чи матір батьківських прав лише за наявності чітко визначених законом підстав. Стаття 165 СК України окреслює широке коло суб'єктів, які мають право звернутися до суду із відповідним позовом, включно з самим неповнолітнім (який досяг 14 років), органами опіки та піклування, закладами освіти чи охорони здоров'я, а також прокурором [148]. Рекодифікація цивільного законодавства безапеляційно вимагає не лише структурного, механічного оновлення старих норм, але й глибокого філософського осмислення їх сутнісного навантаження у сфері сімейних відносин. У цьому контексті критично важливо оцінити, як запропоновані зміни до Цивільного кодексу вплинуть на механізми реалізації прав та обов'язків батьків, місце сімейно-правового інституту в загальній системі приватного права і, безумовно, на гарантії захисту найкращих інтересів дитини – того фундаментального принципу, що взятий за основу всіх міжнародних стандартів сімейного права. Аналіз концептуальних документів, законопроектів та палких наукових дискусій щодо рекодифікації переконливо свідчить про прагнення українського законодавця гармонізувати національне законодавство з європейськими нормами, суттєво посилити захисні механізми для дитини та врахувати сучасні безпрецедентні соціально-правові виклики сімейних відносин.

Нині правозастосовна практика щодо позбавлення батьківських прав також набуває специфічного нового значення, зокрема у випадках, коли дитина досягає повноліття безпосередньо під час тривалого розгляду справи в суді. Верховний Суд у відповідних прецедентних рішеннях підкреслює, що лише встановлення судом наявності (чи відсутності) законних підстав для позбавлення батьківських прав на момент подання позову може бути

обґрунтованою підставою для задоволення позову, абсолютно незалежно від того, якого віку досягла дитина на момент вирішення справи в касаційній інстанції. Тож комплексне дослідження правового інституту позбавлення батьківських прав саме в контексті рекодифікації цивільного та сімейного законодавства України являє собою надзвичайно актуальну науково-практичну проблему. Вона вимагає системного підходу, що включає історичний аналіз правових норм, оцінювання сучасних законодавчих ініціатив парламенту, зіставлення національного правового регулювання з жорсткими міжнародними стандартами, а також узагальнення новітньої судової практики. Результати такого дослідження допоможуть встановити перспективні напрями правового регулювання сімейних правовідносин, посилити захист прав дітей, а також сприяти ефективній та швидкій інтеграції українського права в європейське правове поле. Інститут позбавлення батьківських прав є однією з найсуттєвіших форм юридичного припинення правовідносин між батьками та дітьми у сфері сімейного права. В українському правовому полі цей інститут справедливо визначається як виключний захід правового впливу (санкція), застосування якого допускається лише в умовах систематичного, винного невиконання або неналежного виконання обов'язків батьків, що прямо шкодить найкращим інтересам дитини. Судова практика багаторазово підтверджує, що перелік підстав у статті 164 СК є вичерпним та використовується судами виключно за наявності доведеної вини батьків, оскільки цей захід має крайній, непоправний характер [126]. Наукові дослідження вказують, що поняття «батьківські обов'язки» містить як чіткі правові, так і широкі оцінювальні елементи (наприклад, «жорстоке поводження», «поважна причина»), що робить розгляд таких справ надзвичайно складним і сильно залежним від суб'єктивної оцінки судді.

Крім національного права, цей інститут має значну, домінуючу міжнародно-правову складову. Зокрема, Європейська конвенція про захист прав людини (ст. 8) гарантує право на повагу до приватного та сімейного

життя. Судова практика ЄСПЛ неохитно підтверджує, що будь-яке втручання держави в сімейне життя, включно з позбавленням батьківських прав, повинно бути відповідним національному закону, переслідувати легітимну мету та бути абсолютно необхідним у демократичному суспільстві (дотримання тесту на пропорційність) [195]. Правові системи держав Європейського Союзу мають досить різноманітні підходи до інституту позбавлення батьківських прав, але всі вони непорушно базуються на подібних принципових засадах: захисті прав дитини, судовому контролю та пропорційності втручання. Основні положення щодо «батьківської відповідальності» визначаються державами, але існують спільні європейські рекомендації [204]. Так, у багатьох державах (наприклад, у Хорватії) закон прямо передбачає, що захід, який припиняє право батьків на піклування, може бути застосований лише як найостанніший засіб (після всіх інших) після всебічної оцінки ситуації та за наявності прямої загрози життю чи розвитку. Перед поданням такого позову обов'язкові соціальні оцінки сім'ї та тривалі консультації із соціальними службами для виправлення ситуації [204]. Важливим джерелом уніфікації є Принципи європейського сімейного права щодо припинення батьківських прав (CEFL) [208], які вимагають чітких механізмів захисту прав усіх сторін та обов'язкового судового розгляду справи. У країнах загального права (Common law), таких як Велика Британія, інститут (termination of parental responsibility) передбачає надзвичайно високий поріг доказів і акцентує увагу на глибокому вивченні обставин. Судові рішення вимагають переконливих доказів того, що інші, менш радикальні заходи (супервізія, сімейна терапія, соціальна підтримка), не досягають жодних позитивних результатів. Загальноєвропейська практика зосереджує увагу на сумлінній оцінці поведінки батьків і наслідків рішення для психології дитини, забезпечуючи баланс між правом батьків на сімейне життя та інтересами дитини. Аналіз української практики показує труднощі у правильній оцінці доказів та визначенні вини батьків. Касаційна практика підкреслює, що тягар доказування завжди належить позивачеві. Судова

практика також підтверджує, що цей захід може мати правові наслідки навіть після досягнення дитиною 18 років (у сфері спадкування та утримання) [161].

З огляду на загальнооціночний характер багатьох підстав (наприклад, «жорстоке поводження»), пропонується в ході рекодифікації конкретизувати ці поняття в законі, визначивши більш чіткі європейські критерії оцінки поведінки. Це сприятиме значному зменшенню суб'єктивізму в судовій практиці, підвищенню передбачуваності рішень і більшому захисту від свавільних втручань держави в сім'ю. Інтеграція в систему сімейного права обов'язкових соціальних оцінок (супровід сім'ї) може знизити необхідність крайніх заходів. З урахуванням практики ЄС, постає питання щодо впливу рекодифікації ЦК України на інститут батьківських прав. Сама по собі рекодифікація ЦК України є грандіозним законодавчим проектом, який передбачає ґрунтовну ревізію правових інститутів, що інтегрують сімейно-правові відносини в систему приватного права. У 2025 році парламент ухвалив за основу проекти оновлення першої та другої книг ЦКУ (реєстр. № 14056 та № 14057), що створює передумови для суттєвих змін у механізмах реалізації батьківських прав [171]. Традиційно це регулювалося СК України (ст. 150, 180) [148]. ЦК відіграє допоміжну роль. Проект рекодифікації створює нові правові рамки: оновлена Книга перша передбачає переосмислення статусу дитини як повноправного суб'єкта приватних прав та інтегрує питання опіки в систему приватного права [13]. Книга друга про особисті немайнові права передбачає більш чітке визначення сутності особистих прав, що забезпечують соціальне існування особи. Це потенційно впливає на механізми захисту дітей через цивільно-правові способи захисту (відшкодування моральної шкоди), які доповнюють процедури сімейного судочинства [13]. Офіційні довідки вказують на необхідність узгодження нових приватноправових норм із існуючими правилами СК України [30]. Практичне значення рекодифікації полягає в розширенні сфери цивільно-правового захисту прав дітей, підсилюючи механізми майнової відповідальності батьків за порушення обов'язків. Експерти наголошують,

що проєкт «Кодексу права приватного» має важливе значення, оскільки включає положення про участь органів опіки у врегулюванні спорів, що відповідає європейській практиці адміністративних механізмів (медіації) [54].

Інститут позбавлення батьківських прав у сучасних умовах розвитку приватного права України перебуває у стані концептуальної трансформації. Рекодифікація ЦК України актуалізує системне переосмислення критеріїв і меж втручання держави в сімейне життя. Обґрунтовано, що позбавлення батьківських прав має розглядатися не як каральний інструмент впливу на батьків, а як виключний захід захисту дитини, застосування якого можливе лише за доведеної неспроможності менш інтенсивних засобів. Принцип найкращих інтересів дитини у процесі рекодифікації набуває характеру універсального приватноправового стандарту. Сучасна тенденція до зближення цивільного та сімейного права не заперечує автономності сімейно-правового регулювання, однак сприяє його гармонізації із засадами добросовісності, розумності та пропорційності. В умовах рекодифікації це означає відхід від надмірного формалізму і перехід до комплексної оцінки поведінки батьків. Аналіз європейського досвіду засвідчив, що інтеграція сімейного права до цивільних кодексів (як у Німеччині чи Франції) не знижує захист прав, а формує послідовну судову практику на основі оціночних категорій загрози добробуту дитини. Практика ЄСПЛ встановлює високі стандарти обґрунтованості втручання в сімейне життя. Суд наголошує, що позбавлення батьківських прав повинно бути крайнім заходом після аналізу альтернатив. Рекодифікація створює передумови для гнучкої, людиноцентричної моделі, але існує ризик розширеного тлумачення підстав без належних гарантій, що потребує нормативного врегулювання. Доцільно закріпити в рекодифікованому ЦК загальні критерії втручання, вимоги пропорційності та деталізувати процесуальні механізми розгляду справ.

Дослідження теоретико-правових засад інституту позбавлення батьківських прав неможливе без чіткого визначення концептуальних меж втручання держави у сферу приватного життя своїх громадян. Сім'я як

базовий, фундаментальний осередок суспільства наділена специфічною, іманентною характеристикою – «сімейною автономією», яка гарантується національним конституційним законодавством та основоположними нормами міжнародного права (зокрема, статтею 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод). Сутність сімейної автономії полягає в презумпції того, що саме біологічні батьки є найкращими, найбільш природними захисниками інтересів своїх дітей, а отже, вони мають суверенне, невід’ємне право самостійно обирати форми й методи виховання, визначати світоглядні, культурні та релігійні орієнтири дитини без необґрунтованого втручання чи диктату з боку державних інституцій. Однак сучасна доктрина прав людини беззаперечно визнає, що ця автономія ніколи не мала і не може мати абсолютного, безмежного характеру. Правова межа сімейної автономії закінчується рівно там, де починається порушення фундаментальних прав, свобод та законних інтересів дитини як самостійної, вразливої особистості.

У сучасній цивілістичній та сімейно-правовій доктрині питання обмеження сімейної автономії тісно, нерозривно пов’язане з розробкою концепції «позитивних зобов’язань держави» (positive obligations of the state). Ця революційна доктрина, що набула особливого розвитку та філігранного відточення в юриспруденції Європейського суду з прав людини, докорінно змінює вектор відповідальності у сфері охорони дитинства. Згідно з цією концепцією, правова держава зобов’язана не лише пасивно утримуватися від свавільного, незаконного втручання у життя сім’ї (що становить її негативне зобов’язання), але й повинна активно, проактивно та цілеспрямовано діяти для створення умов, що сприяють збереженню сім’ї, запобіганню її розпаду та подоланню нею кризових соціально-психологічних явищ.

Застосування інституту позбавлення батьківських прав є найвищим, найбільш радикальним і агресивним проявом обмеження сімейної автономії. Відповідно, легітимність такого державного втручання знаходиться в прямій, безпосередній залежності від того, наскільки сумлінно, повно і своєчасно держава виконала свої позитивні зобов’язання перед цією конкретною

кризовою родиною. Європейська теоретична парадигма вимагає відмовитися від застарілої моделі «держави-наглядача», яка мовчки, збоку фіксує падіння сім'ї, а потім безапеляційно застосовує каральну санкцію у вигляді вилучення дитини та позбавлення батьківських прав. Натомість у демократичному суспільстві має діяти єдино прийнятна модель «держави-партнера», яка, виявивши перші ознаки соціальної дисфункції, емоційного вигорання батьків, їхньої матеріальної неспроможності або виникнення хімічних залежностей, спочатку ініціює цілий комплекс реабілітаційних, превентивних та підтримуючих заходів. Позбавлення батьківських прав як правовий інститут набуває своєї справжньої легітимності та морального виправдання виключно за умови доведеної субсидіарності – тобто лише тоді, коли судом встановлено, що всі попередні, м'якші інструменти соціального впливу (соціальний супровід, психологічна допомога, лікування, тимчасове вилучення дитини) були об'єктивно застосовані та вичерпані, але не дали жодного позитивного результату через свідомий супротив, небажання співпрацювати або глибоку деградацію батьків.

З огляду на це, в системі юридичних фактів, що передують ухваленню рішення про позбавлення батьківських прав, ключову, превентивну роль має відігравати інститут профілактики сімейного неблагополуччя. Вітчизняне соціальне законодавство містить норми щодо соціального супроводу сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах. Проте на доктринальному та законодавчому рівні необхідно закріпити жорстке, імперативне правило: якщо орган опіки та піклування як представник держави звертається до суду з позовом про позбавлення батьківських прав, він зобов'язаний довести не лише факт неправомірної поведінки батьків, але й факт належного виконання державою своїх позитивних зобов'язань щодо цієї сім'ї. Якщо сім'я деградувала внаслідок того, що держава проігнорувала її заклики про допомогу, вчасно не забезпечила соціальним житлом евакуйованих осіб, не надала доступу до безкоштовної медичної реабілітації чи психологічної підтримки (особливо в умовах воєнного стану), відповідальність за

руйнування сім'ї значною мірою лягає й на публічні органи. Позбавлення прав у такому випадку стає актом перекладання відповідальності з держави на соціально вразливих індивідів.

Отже, в сучасному доктринальному розумінні інститут позбавлення батьківських прав виступає не стільки інструментом покарання конкретного індивіда, скільки індикатором межі терпимості суспільства до порушення прав дитини та оцінкою здатності держави захистити своїх найменших громадян. Він чітко окреслює ту межу, за якою принцип невтручання у справи сім'ї назавжди втрачає свою юридичну та моральну силу, поступаючись місцем імперативному, публічному обов'язку держави врятувати беззахисного. Таке розуміння вимагає від судів філігранного, нешаблонного підходу до оцінки доказів і глибокого філософсько-правового усвідомлення того факту, що рішення про позбавлення прав — це не просто зміна актового запису про народження, а юридична смерть біологічної сім'ї, яка може бути виправдана лише реальним порятунком майбутнього дитини.

Потужний теоретичний та методологічний фундамент даного дисертаційного дослідження складають фундаментальні праці провідних вітчизняних вчених-цивілістів, зокрема представників цивілістики Харитонова Є.О. та Сафончик О.І. Професор Є.О. Харитонов у своїх багаторічних дослідженнях, присвячених методології приватного права та еволюції правової системи України в умовах євроінтеграції, послідовно обстоює ідею антропоцентризму. У цій парадигмі право на сім'ю, материнство та батьківство розглядається не просто як набір юридичних дозволів, а крізь призму базових, невід'ємних природних прав людини [167]. Такий концептуальний підхід дозволяє трактувати інститут позбавлення батьківських прав не як суто технічну, бюрократичну процедуру чи формальне покарання, а як екстремальне, найвище втручання держави в закриту сферу приватності. Це втручання визнається легітимним та виправданим виключно в тих випадках, коли воно слугує вищому соціальному благу — безумовному захисту особистості дитини від руйнівного

впливу її ж власної сім'ї. О.І.Сафончик, здійснюючи ґрунтовний аналіз шлюбних та сімейних правовідносин, акцентує значну увагу на договірних засадах регулювання сімейного життя, реалізації прав учасників цих відносин та чіткому встановленні меж їх здійснення [139]. Її наукові здобутки дають можливість глибоко проаналізувати механізм реалізації батьківських обов'язків як надзвичайно складного, триваючого правового зв'язку. У цьому зв'язку невиконання або неналежне виконання батьківського обов'язку не є простою бездіяльністю, а автоматично тягне за собою трансформацію суб'єктивного права батьків у публічний обов'язок держави втрутитися і захистити дитину, що знаходить своє підтвердження також у сучасних узагальненнях правозастосовної практики Національної асоціації адвокатів України [152].

Надзвичайно важливе значення для детального розкриття сутності батьківських прав, обов'язків та меж їх дозволеної реалізації мають концептуальні дослідження. Калаура І.В та Калітенко О.М. Так, І. В. Калаур у своїх монографічних працях ретельно розглядає специфіку майнових та, що особливо важливо для нашої теми, особистих немайнових відносин у загальній системі приватного права [31]. Його теоретичні висновки дозволяють чітко виокремити специфіку юридичної відповідальності в сімейних відносинах, яка кардинально відрізняється від класичної цивільно-правової відповідальності. Якщо в цивільному праві домінує компенсаційна та відновлювальна функції, то в сімейному праві відповідальність (зокрема, у формі позбавлення прав) носить яскраво виражений превентивний, захисний та особистісний характер. У свою чергу, Т.В. Курило в наукових розвідках приділяє велику увагу правовому статусу дитини як самостійного, повноцінного суб'єкта сімейних правовідносин. Вона аргументовано підкреслює, що дитина апріорі не може розглядатися як пасивний об'єкт батьківської опіки чи власність родини; вона є активним носієм прав, свобод та інтересів, які підлягають безумовній державній охороні [52]. Це теоретичне положення є критично важливим для формування концепції

нашого дослідження, оскільки воно підкріплює ідею про те, що позбавлення батьківських прав виступає не стільки карою для батьків, скільки необхідним засобом відновлення порушеної правосуб'єктності самої дитини, яка страждає від тривалої бездіяльності чи байдужості найрідніших осіб. Пріоритет сімейного виховання дитини та стабільність сімейних зв'язків детально аналізуються у працях Гринько С.Д. Дослідниця наголошує на тому, що сім'я є природним середовищем для фізичного, духовного, інтелектуального та соціального розвитку неповнолітньої особи [20]. Проте, вона також визнає, що коли це середовище стає токсичним, держава зобов'язана діяти рішуче, віддаючи перевагу безпеці дитини над збереженням формального кровного зв'язку.

Окремий і надзвичайно потужний блок наукової літератури, який підлягає ретельному аналізу в межах даного дисертаційного дослідження, стосується проблематики підстав позбавлення батьківських прав, зловживання батьківськими правами та правової природи сімейно-правових санкцій. Ці питання перебувають у центрі наукової уваги Волкової Н.В., Красицької Л.В. та Чернеги В.М. Зокрема, Н.В.Волкова, досліджуючи інститут санкцій та відповідальності в сімейному праві України, кваліфікує позбавлення батьківських прав як особливий, винятковий захід сімейно-правової відповідальності, що має на меті одночасно превенцію (запобігання подальшим правопорушенням), покарання правопорушника та захист потерпілої сторони [17]. Водночас Л.В. Красицька у своїх ґрунтовних монографічних дослідженнях захисту прав та інтересів дитини робить особливий акцент на складній проблемі зловживання батьківськими правами [46]. Саме її глибокий аналіз механізмів зловживання дозволяє нам висунути та теоретично обґрунтувати одну з ключових тез дисертації: зловживання батьківськими правами може проявлятися не лише в активних, агресивних чи суспільно небезпечних діях (як-от жорстоке побиття, фізичне чи сексуальне насильство, експлуатація), а й у пасивній, багаторічній байдужості, емоційній відчуженості та свідомому ігноруванні базових духовних потреб дитини. За

своєю суттю така пасивна поведінка є не менш руйнівною для дитячої психіки, ніж фізичні покарання. Це безпосередньо корелює із нашою головною науковою ідеєю про те, що наявність прямої та безпосередньої загрози життю та здоров'ю дитини не повинна розглядатися вітчизняними судами як єдина обов'язкова умова для застосування процедури позбавлення прав. В.М.Чернега, досліджуючи механізми правового регулювання сімейних відносин, також обґрунтовує необхідність більш гнучкої диференціації підстав позбавлення батьківських прав, наголошуючи, що законодавство не повинно залишатися статичним, а має оперативно реагувати на нові форми порушень прав дітей у сучасному суспільстві [173]. Сучасна цивілістична доктрина все частіше схиляється до думки, що позбавлення батьківських прав є складною парадигмою, яка органічно поєднує в собі юридичний факт, що припиняє правовідношення, міру відповідальності та універсальний спосіб захисту. Такий комплексний підхід вимагає відмови від спрощеного розуміння цієї санкції виключно як реакції на фізичне насильство.

Питання юрисдикційної форми захисту прав дитини, процесуальні аспекти позбавлення батьківських прав та ефективність судочинства в цій категорії справ ґрунтовно, на дисертаційному рівні, досліджені такими науковцями як Ватрас В.А., Салюк П.І., Сердечна І.Л., Мінченко Р. М. та Стопченко К.О. Професор В.А. Ватрас комплексно аналізує критерії ефективності судового захисту в сімейних правовідносинах, аргументовано вказуючи на гостру необхідність спеціалізації суддів (запровадження елементів ювенальної юстиції) та обов'язкового залучення профільних фахівців (дитячих психологів, соціальних педагогів) для максимально об'єктивної оцінки реальної ситуації в сім'ї [9]. П.І. Салюк у своєму дисертаційному дослідженні розглядає судовий захист сімейних прав та інтересів як універсальну форму відновлення порушеного правового стану. Він переконливо доводить, що судові рішення у справах про позбавлення батьківських прав має не лише «суху» юридичну силу, а й відіграє глибоку виховну та превентивну роль для всього суспільства, формуючи нетерпимість

до безвідповідального батьківства [138]. І.Л.Сердечна у своїх роботах зміщує дослідницький фокус на роль органів опіки та піклування як обов'язкових ключових учасників судового процесу. Вона наголошує, що висновок цих органів не повинен перетворюватися на формальну, шаблонну відписку про наявність спального місця чи продуктів у холодильнику; він має бути глибоким аналітичним документом, який реально відображає ступінь психологічної прив'язаності та істинний рівень забезпечення інтересів дитини [141]. Досліджуючи коло осіб, які беруть участь у справах, пов'язаних із сімейним статусом (зокрема оспорування батьківства, що методологічно споріднено з нашою темою), К.О. Стопченко звертає увагу на широке коло суб'єктів, яким закон надає право звертатися до суду в інтересах дитини, що свідчить про публічний характер захисту найвразливіших членів суспільства [160]. Р.М. Мінченко глибоко досліджує процедурні гарантії та специфіку доказування в сімейних спорах, що набуває особливої ваги при доказуванні нематеріальних форм ухилення від виховання, де класичні засоби доказування часто виявляються неефективними [61].

Надзвичайно важливим вектором для нашого дослідження є вивчення особистих немайнових прав, зокрема права на життя, здоров'я та безпечний, гармонійний розвиток. Ці питання перебувають у центрі уваги науковців Булеци С.Б., Глиняної та. Маршук Ю.С. С.Б. Булеца ґрунтовно аналізує право особи на життя як об'єкт цивільно-правового регулювання, розкриваючи медико-правові аспекти збереження здоров'я, що є вкрай важливим при розгляді справ, де батьки зловживають алкоголем, наркотиками або відмовляються лікувати дитину [7]. К.М. Глиняна досліджує право на здоров'я як багатокomпонентну, комплексну категорію, що включає в себе не лише соматичний (фізичний) стан, а й стан повного психічного та соціального благополуччя. Цей підхід є фундаментальним для нашої роботи. Ю.С.Маршук у своєму новітньому дисертаційному дослідженні розглядає реалізацію суб'єктивного цивільного права на здоров'я як найвищого соціального блага [56]. Вона доводить, що обов'язок зі збереження здоров'я

дитини лежить насамперед на батьках. Спираючись на ці дослідження, ми формуємо міцне доктринальне підґрунтя для нашої основної тези: якщо батьки своєю систематичною бездіяльністю, емоційною холодністю чи ігноруванням руйнують психічне здоров'я дитини (навіть якщо фізично вона нагодована і одягнена), це є прямим порушенням її суб'єктивного права на здоров'я і становить вагому, безальтернативну підставу для припинення їхніх батьківських повноважень судом.

Розуміння європейського контексту та імплементація передового міжнародного досвіду є неможливими без звернення до праць Менджул М. В. Здійснюючи порівняльне правознавство, вона пропонує імплементацію європейської концепції «батьківської відповідальності», де процедура позбавлення чи обмеження прав є максимально дестигматизованою, оперативною і повністю орієнтованою на пошук найбільш сприятливого, підтримуючого середовища для розвитку особистості дитини [58]. В європейських країнах емоційна покинутість дитини давно визнана достатньою підставою для втручання соціальних служб та судів. Психолого-правову характеристику цих складних процесів детально, на стику юриспруденції та психології, описує Бичкова С.С. у своєму дисертаційному дослідженні. Під керівництвом Кудерміної О.І. вона переконливо, на базі емпіричних даних, доводить невідворотність глибокої психологічної травматизації дитини в разі штучного збереження формального юридичного зв'язку з деструктивними, байдужими батьками. Сам судовий процес розглядається нею як стресовий фактор, який вимагає особливого, бережного підходу до допиту дитини в суді [4; 50].

Прикладні аспекти юридичного супроводу справ про позбавлення батьківських прав, а також питання подальшого влаштування дітей-сиріт розкриваються у фахових виданнях Масюка В.В., Німашука М.Д., Бойчук Т.В., Дутко А.О. та Токарчук Л. М. Практичний посібник Масюка В.В. та Німашука М.Д. є цінним джерелом аналізу реальних алгоритмів взаємодії поліції, органів опіки та судів при збиранні доказів недбалого батьківства

[57]. У підручнику із сімейного права авторського колективу за участю Бойчук Т.В. та Дутко А.О. систематизовано загальні знання про правовий статус учасників сімейних відносин та механізми притягнення до відповідальності [144]. Л.М. Токарчук присвячує свої праці правовим формам влаштування дітей, які залишилися без батьківського піклування. Її наукові висновки дозволяють чітко простежити ланцюжок правових наслідків: своєчасне позбавлення прав несумлінних біологічних батьків – це не кінець, а лише початок шляху, який відкриває можливість для створення нової повноцінної сім'ї через інститут усиновлення [165].

Аналіз величезного масиву публікацій, монографій та дисертацій вказаних авторів беззаперечно свідчить про наявність глибокого, постійного наукового зацікавлення темою сімейних правовідносин. Проте, критичний погляд на стан розробки проблеми показує, що переважна кількість класичних досліджень традиційно продовжують міцно пов'язувати крайню міру – позбавлення батьківських прав – із наявністю прямої, доведеної вини батьків у формі створення безпосередньої загрози життю та фізичному здоров'ю дитини. Проте, детальний аналіз найсучаснішої судової практики Верховного Суду України у справах щодо захисту прав дітей [75], а також загальні прогресивні тенденції рекодифікації цивільного законодавства [170] вказують на гостру, невідкладну необхідність доктринального переосмислення цієї ознаки як необов'язкової. Свідоме багаторічне усунення від виконання батьківських обов'язків, абсолютна відсутність духовного контакту, емоційного та психологічного ігнорування потреб особистості дитини мають бути остаточно визнані вітчизняною правовою доктриною і судовою практикою як самостійні, повноцінні й абсолютно достатні підстави для втручання держави. Тож незважаючи на вагомий, неоціненний внесок перелічених видатних науковців у розбудову сімейного права, питання розширеного людиноцентричного розуміння підстав позбавлення батьківських прав у контексті виключно нематеріальних, психологічних загроз дитині залишається недостатньо концептуалізованим та розробленим.

Кожен із згаданих авторів заклав міцну частину теоретичного фундаменту, проте саме це обумовлює об'єктивну необхідність, своєчасність та високу актуальність нашого дисертаційного дослідження. Ми маємо на меті вибудувати нову, сучасну концепцію захисту прав дитини, де її емоційна безпека та психологічне благополуччя є не менш важливими об'єктами правової охорони, ніж фізична недоторканність, і де держава не толерує духовне сирітство при живих, але байдужих батьках.

1.2. Становлення та розвиток законодавства щодо позбавлення батьківських прав в Україні

Інститут позбавлення батьківських прав є однією з ключових, системоутворюючих правових конструкцій у системі сучасного сімейного законодавства України, що забезпечує дієвий та реальний механізм захисту прав та інтересів дитини у випадках грубого, свідомого порушення батьками своїх обов'язків. Його зміст у науці визначається як складний, багатовимірний комплексний інститут, що органічно інтегрує в собі приватноправові, публічно-правові, соціально-правові та міжнародно-правові механізми впливу на сімейні правовідносини. З огляду на глибинні трансформаційні процеси, які охоплюють українське суспільство у зв'язку з тривалим воєнним станом, масштабною внутрішньою та зовнішньою міграцією, швидкою європейською інтеграцією та триваючими процесами рекодифікації цивільного законодавства, питання застосування позбавлення батьківських прав набуває особливої соціальної актуальності та об'єктивно потребує нового теоретико-правового осмислення. Незважаючи на тривалу та складну історію свого розвитку, інститут позбавлення батьківських прав постійно зазнає змін під потужним впливом міжнародних стандартів, прогресивної практики Європейського суду з прав людини, соціальних викликів та еволюції судової практики. Проте значна частина цих класичних досліджень була здійснена ще до повномасштабної збройної агресії росії

проти України, а тому гостро потребує оновлення та актуалізації з урахуванням нових соціально-правових реалій нашої держави.

Воєнний стан як форс-мажорна обставина, спричинив низку абсолютно нових проблем у сфері забезпечення прав дітей: вимушене, непередбачуване роз'єднання сімей, неможливість виконання батьківських обов'язків з об'єктивних, незалежних причин (призов на військову службу, окупація територій, евакуація за кордон), труднощі юридичного підтвердження фактів виховної взаємодії на відстані, обмежений або неможливий доступ співробітників органів опіки і піклування до фактичного місця проживання дітей тощо [70]. У цих екстремальних умовах застосування інституту позбавлення батьківських прав потребує особливо ретельного, зваженого аналізу суддями, щоб гарантовано запобігти його неправильному, формальному чи юридично необґрунтованому використанню проти сумлінних батьків. Позбавлення батьківських прав традиційно і справедливо розглядають у доктрині як крайній правовий захід (*ultima ratio*) сімейно-правової відповідальності, що застосовується судом виключно в разі грубого або систематичного невиконання батьками своїх прямих обов'язків щодо дитини. У фаховій науковій літературі підкреслюється, що цей захід має насамперед охоронний характер, і він спрямований передусім на ефективний захист інтересів дитини, а не виключно на покарання батьків за їхні проступки [154]. У зв'язку з цим, такий захід впливу не слід трактувати як суто репресивну санкцію; він є радше способом поновлення справедливості та відновлення балансу між порушеними інтересами дитини та деструктивною поведінкою батьків. Відповідно до статті 164 СК України, позбавлення батьківських прав застосовується лише у вичерпних, чітко визначених випадках, які беззаперечно свідчать про істотну, реальну загрозу правам дитини. На думку знаної дослідниці Жилінкової І.В., законодавець у цій нормі закріплює поняття «кваліфікованої неправомірності поведінки батьків», що автоматично перетворює інститут позбавлення батьківських прав на вельми специфічну форму сімейно-правової відповідальності, яка

вимагає від судів застосування значно підвищених стандартів доказування вини [147].

Історико-правовий аналіз інституту позбавлення батьківських прав становить собою необхідний методологічний інструмент для глибокого, комплексного розуміння сутності та еволюції правового зв'язку між батьками та дітьми. Сучасні правові механізми захисту інтересів дитини не виникли одномоментно; вони є результатом складного багатовікового процесу трансформації суспільних відносин, морально-етичних норм та доктринальних підходів до розуміння самої концепції дитинства. Як справедливо зазначає у своїх історико-правових дослідженнях Б.Й. Тищик, на ранніх етапах розвитку суспільства та формування вітчизняного звичаєвого права, а згодом і в період дії Зводу законів російської імперії (дія якого поширювалася на значну частину українських земель), сім'я мала яскраво виражений, безальтернативно патріархальний характер [163]. Батьківська влада (переважно влада батька) концептуально спиралася на рецепцію римського принципу «*patria potestas*» і мала майже абсолютний непохитний характер. Дитина в такій системі координат розглядалася правовою доктриною не як самостійний, повноцінний суб'єкт права із власними, автономними інтересами, а скоріше як об'єкт батьківської влади, безпосередня складова частина майна, робочої сили та соціального капіталу родини. В.М. Іванов, аналізуючи історію держави і права, слушно звертає увагу на те, що державні інституції тієї епохи практично не втручалися у внутрішньосімейні справи, залишаючи питання виховання та покарання дітей на повний розсуд голови сімейства [29]. Державне втручання допускалося лише у виняткових, екстремальних випадках, які здебільшого стосувалися захисту майнових інтересів (наприклад, призначення опіки над майном малолітніх спадкоємців) або вчинення найтяжчих кримінальних злочинів проти життя дитини. Відповідно, повноцінного інституту позбавлення батьківських прав як механізму захисту дитини від психологічного чи навіть помірного фізичного свавілля дорослих у дореволюційному законодавстві

об'єктивно не існувало, оскільки закон апріорі ставав на бік батьківського авторитету.

Кардинальний, незворотний та багато в чому радикальний злам у правовому регулюванні сімейних відносин на теренах України відбувся після політичних подій 1917 року. Досліджуючи цей складний перехідний період, Д.М. Шебаніц наголошує, що нова ідеологічна парадигма вимагала руйнування патріархальної сім'ї та її заміни на державно-патерналістську модель [176]. Одним із перших фундаментальних нормативних актів, який на законодавчому рівні задекларував відокремлення прав дитини від абсолютної влади батьків, став Декрет Раднаркому УСРР 1919 року «Про цивільний шлюб і про ведення книг актів громадянського стану». Наступним, надзвичайно важливим етапом нормативного становлення досліджуваного інституту стало прийняття Кодексу законів про родину, опіку, шлюб і акти громадянського стану Української РСР від 31 травня 1926 року [34]. Я. М. Шевченко, аналізуючи правове регулювання сімейних відносин цього періоду, підкреслює, що саме в цьому кодифікованому документі було вперше чітко закріплено фундаментальну норму матеріального права про те, що батьківські права здійснюються виключно в інтересах дітей [177]. Більше того, законодавство 1926 року прямо передбачило, що при умисному або недбалому неналежному виконанні батьківських обов'язків, а також при зловживанні ними, держава через уповноважені судові та адміністративні органи отримує легітимне право вилучити дитину від батьків задля її ж порятунку. Проте, слід зазначити, що в умовах тоталітарної держави інститут позбавлення батьківських прав часто використовувався не стільки для захисту психологічного благополуччя дитини, скільки як репресивний ідеологічний інструмент покарання «соціально ворожих» елементів за так зване контрреволюційне виховання.

Новою визначальною віхою в історії розвитку сімейного законодавства України стало прийняття Кодексу про шлюб та сім'ю Української РСР від 20 червня 1969 року [35]. І.В. Жилінкова у своїх працях аргументовано

доводить, що саме з прийняттям цього кодексу інститут позбавлення батьківських прав набув чітко виражених, структурованих ознак самостійної та найсуворішої сімейно-правової санкції [27]. Стаття 70 Кодексу про шлюб та сім'ю УРСР жорстко закріпила формалізований перелік підстав для позбавлення батьківських прав. До таких підстав було віднесено ухилення від виконання обов'язків щодо виховання дітей, зловживання батьківськими правами, жорстоке поводження з дітьми, шкідливий вплив на дітей своєю аморальною, антисуспільною поведінкою, а також наявність у батьків хронічного алкоголізму або наркоманії. Ю.О. Заїка, досліджуючи спадкоємність цивільного та сімейного права, зазначає, що норми кодексу 1969 року були значним кроком уперед порівняно із законодавством 1920-х років, оскільки вони конкретизували юридичні факти, які слугували підставою для втручання держави [28]. Однак глибокий ретроспективний аналіз свідчить про те, що в той історичний період правозастосовна та судова практика здебільшого безкомпромісно орієнтувалася на застосування цієї крайньої санкції виключно у випадках доведеної, явної, безпосередньої та критичної загрози життю і фізичному здоров'ю дитини. Радянська правова доктрина, зберігаючи абсолютний пріоритет біологічного кровного споріднення та інституту сім'ї як «осередку суспільства», фактично повністю ігнорувала складні психологічні та духовні аспекти розвитку неповнолітньої особи. Держава втручалася переважно тоді, коли ситуація в сім'ї набувала ознак відкритої маргінальності, кримінальності або глибокої соціальної деградації (наприклад, тяжкі стадії алкоголізму чи систематичні побої). Шкода від тривалої емоційної травмованості, психологічного відчуження чи байдужості до духовного розвитку дитини не визнавалася судами достатньою підставою для розірвання батьківського зв'язку.

Здобуття Україною державної незалежності у 1991 році та її стратегічна, незворотна орієнтація на загальновизнані європейські і світові стандарти захисту фундаментальних прав людини зумовили концептуальний, глибинний злам у парадигмі вітчизняного сімейного законодавства.

Безумовною відправною точкою для формування сучасного людиноцентричного розуміння прав дитини стала ратифікація Україною Конвенції ООН про права дитини [40]. Цей міжнародно-правовий акт найвищої юридичної сили ознаменував остаточний, цивілізаційний перехід від ставлення до дитини як до пасивного об'єкта сімейного права до беззаперечного визнання її автономним, повноцінним суб'єктом права, чий найкращі інтереси (*best interests of the child*) повинні мати абсолютний пріоритет у будь-яких правовідносинах за участю державних органів. А.Б. Гриняк підкреслює, що імплементація норм Конвенції вимагала докорінного перегляду всіх механізмів сімейно-правової відповідальності [21]. Цей прогресивний підхід був органічно імplementований на найвищому рівні у 1996 році з прийняттям Конституції України, стаття 51 якої імперативно закріпила обов'язок держави всебічно охороняти сім'ю, дитинство, материнство і батьківство [41]. Водночас конституційні гарантії не означають сліпого захисту статусу батьків за будь-яку ціну; вони гарантують захист саме інституту дитинства як найбільш вразливого елемента суспільної структури.

Ці міжнародні та конституційні принципи знайшли своє логічне продовження, деталізацію та глибоку регламентацію в новому Сімейному кодексі України, прийнятому 10 січня 2002 року, який діє й донині [148]. Як детально зазначає у своїх працях З. В. Ромовська, яка стояла біля витоків розробки цього кодифікованого акта, новітній Сімейний кодекс суттєво розширив, систематизував та конкретизував матеріальні підстави для позбавлення батьківських прав (стаття 164), максимально адаптувавши їх до складних, мінливих сучасних соціальних реалій перехідного суспільства [133]. Законодавець запровадив дієві процесуальні запобіжники проти необґрунтованого розірвання сімейних зв'язків, посиливши роль органів опіки та піклування. Н.С. Кузнецова, досліджуючи процеси рекодифікації цивільного та сімейного законодавства зауважує, що Сімейний кодекс 2002 року став унікальним явищем, оскільки він поєднав у собі традиційні для

українського суспільства морально-етичні імперативи з передовими нормами європейського приватного права [51].

Проте, незважаючи на прогресивність чинного законодавства, сучасна сімейно-правова доктрина та судова практика стикаються з новими, надзвичайно складними викликами, які вимагають подальшого розвитку законодавства. І.В. Спасибо-Фатєєва слушно зазначає, що закон не повинен бути «мертвою літерою»; він має застосовуватися з урахуванням еволюції суспільної свідомості [155]. Саме з огляду на цей тривалий історичний та теоретичний базис, особливої наукової ваги та надзвичайної актуальності набуває обґрунтування концепції нашого дисертаційного дослідження: при застосуванні крайнього заходу у вигляді позбавлення батьківських прав наявність явної фізичної загрози життю та здоров'ю дитини більше не може і не повинна розглядатися як основна, безальтернативна й обов'язкова ознака. Історичний ретроспективний розвиток українського законодавства яскраво і переконливо доводить, що якщо в минулі історичні епохи (в період дії Зводу законів чи радянського кодексу 1969 року) держава здійснювала своє владне втручання в автономію сім'ї переважно для екстреного фізичного порятунку дитини від знищення чи серйозного каліцтва, то сучасне, європейсько орієнтоване право стоїть на захисті комплексного, невіддільного психологічного благополуччя, емоційної стабільності та морального становлення вільної особистості. Р.О. Стефанчук, аналізуючи систему особистих немайнових прав, доводить, що духовне здоров'я індивіда є такою ж охоронюваною законом цінністю, як і його фізична недоторканність [159]. Відповідно, систематичне, тривале та свідоме ухилення від виконання своїх батьківських обов'язків, глибоке емоційне відчуження, свідомо соціальна відстороненість та повна байдужість до інтелектуальних потреб дитини завдають їй непоправної, хоча й прихованої, психологічної шкоди. Ця шкода грубо руйнує невід'ємне право дитини на належне та гармонійне сімейне виховання навіть у тих випадках, коли прямої біологічної загрози її життю

об'єктивно не існує (наприклад, коли дитина утримується за рахунок держави, іншого з батьків або родичів).

Історична еволюція інституту позбавлення батьківських прав в незалежній Україні значною мірою зумовлена глибокими трансформаціями державної політики щодо комплексної охорони дитинства, поступовою зміною суспільної концепції самого батьківства та імплементацією передових міжнародних стандартів у текст національного законодавства. Як зазначають українські науковці, розвиток сімейного законодавства держави відбувався в напрямі неухильного розширення інструментів захисту прав неповнолітньої дитини та формування цілісної системи сімейно-правових засобів, які дозволяють державі оперативно, адекватно та пропорційно реагувати на випадки жорсткого поводження з дітьми чи їх неналежного утримання [147].

Сучасний європейський підхід до регулювання інституту позбавлення батьківських прав ґрунтується на системі непорушних принципів, які визначають допустимі межі й характер втручання держави у сферу сімейних відносин. Першим і найголовнішим є принцип забезпечення найкращих інтересів дитини. Цей фундаментальний принцип закріплений у статті 3 Конвенції ООН про права дитини та є відправною точкою для будь-яких рішень суду чи органів влади щодо дитини. У наукових роботах слушно наголошується, що судовий розсуд у складних справах про позбавлення батьківських прав має орієнтуватися виключно на довгострокове забезпечення гармонійного розвитку дитини, а не на «сухе» формальне встановлення фактів порушення батьками своїх обов'язків. Другим є принцип пропорційності. Оскільки позбавлення батьківських прав є найбільш суворим заходом сімейно-правової відповідальності, воно має застосовуватися лише тоді, коли всі інші, більш м'які засоби (такі як офіційне попередження, встановлення соціального супроводу сім'ї, тимчасове відібрання дитини без позбавлення прав) виявилися абсолютно неефективними. Як зазначає дослідниця О.М. Ватула, принцип пропорційності також означає позитивний обов'язок держави забезпечити

батькам реальну можливість виправити свою поведінку, пройти реабілітацію й повернути дитину в сім'ю [12].

Третім виступає принцип невідворотності відповідальності. Стаття 150 СК України чітко визначає обов'язки батьків щодо виховання дитини, а стаття 164 встановлює підстави для позбавлення прав у разі їх грубого порушення [148]. Цей принцип спрямований на те, щоб грубі порушення прав дитини ніколи не залишалися без належної жорсткої реакції держави, однак при цьому не перетворювалися на сліпий каральний механізм. Четвертим є принцип забезпечення стабільності сімейних відносин. Відомо, що позбавлення батьківських прав істотно і незворотно впливає на весь правовий статус дитини, її майбутнє виховання, майнові гарантії та подальшу соціалізацію в суспільстві. Як слушно підкреслює у своїх працях М. В. Менджул, стабільність сімейних відносин виступає базовим, ключовим елементом індивідуального добробуту кожної дитини, а тому втручання держави в цю закриту сферу має бути винятковим (екстраординарним), достатньо й переконливо обґрунтованим і спрямованим виключно на досягнення реальної, відчутної користі для неповнолітнього [59]. Чинна стаття 164 СК України містить перелік підстав, що красномовно свідчать про повну неспроможність або злісне небажання батьків виконувати свої функції. Сучасні правові дослідження вказують на те, що український законодавець поєднує суто об'єктивні підстави (вчинення кримінального злочину проти дитини, її трудова чи сексуальна експлуатація) та глибоко оціночні підстави (ухилення від виховання, наявність хронічного алкоголізму чи захворювання на наркоманію), що на практиці створює значні труднощі для їх однакового, уніфікованого тлумачення судами різних інстанцій. Особливого практичного значення сьогодні набуває проблема безпомилкового встановлення факту ухилення від виконання батьківських обов'язків саме в умовах масової міграції, фізичного роз'єднання сімей та неможливості нормальної комунікації через воєнні обставини. На нашу думку, для вирішення цієї проблеми необхідно суттєво посилити перевірку фактичних обставин справи

судами й забезпечити більш якісну, професійну участь органів опіки та піклування в процесі збору доказової бази.

Правове регулювання позбавлення батьківських прав в Україні ґрунтується на розгалуженому комплексі норм Сімейного кодексу України, норм цивільного процесуального права та спеціального законодавства у сфері захисту прав дітей. Цей інститут виступає одним із найефективніших інструментів реалізації державної політики щодо охорони дитинства, проте його практичне застосування завжди супроводжується низкою труднощів, що додатково актуалізуються в умовах воєнного стану, непередбачуваних міграційних процесів та реформування (рекодифікації) цивільного законодавства держави. Базовим нормативним актом, що детально визначає матеріальні підстави та наслідки позбавлення батьківських прав, є СК України. Стаття 164 СК України містить закритий (вичерпний) перелік підстав такого державного втручання: систематичне ухилення від виховання; жорстоке поводження; підтверджений хронічний алкоголізм чи наркоманія; експлуатація дитини (жебраківання); засудження за злочин проти неповнолітнього тощо [148]. Саме вичерпність цього переліку в законі спрямована на запобігання надмірному розширенню меж судового розсуду та покликана захистити сімейні відносини від необґрунтованого чи свавільного втручання державних органів. Процедура судового розгляду справ про позбавлення батьківських прав суворо регулюється Цивільним процесуальним кодексом України, зокрема нормами глави 3 розділу IV, що чітко визначає особливості провадження у специфічних справах, пов'язаних із захистом прав дітей [172]. Особливе процесуальне значення мають положення статті 19 СК України щодо компетенції органів опіки, оскільки їхній письмовий висновок визнається законом як обов'язковий доказовий елемент у справах цієї категорії [148]. Крім того, важливу допоміжну роль відіграють норми Законів України «Про охорону дитинства», «Про органи і служби у справах дітей», а також низка підзаконних актів, які регламентують порядок здійснення соціального захисту тих дітей, що перебувають у

складних життєвих обставинах. У наукових працях неодноразово наголошується на нагальній необхідності тісного узгодження сімейно-правових положень із нормами соціального законодавства, оскільки ефективність роботи служб у справах дітей безпосередньо впливає на обґрунтованість та якість ухвалених судових рішень.

Суттєвий, парадигмальний вплив на національне регулювання інституту позбавлення батьківських прав має міжнародне право, зокрема Конвенція ООН про права дитини, яка встановлює універсальний принцип пріоритетності найкращих інтересів [199]. Судова практика ЄСПЛ також відіграє ключову, орієнтовну роль у формуванні сучасних вітчизняних стандартів застосування цього інституту. Зокрема, у відомих справах *Hunt v. Ukraine*, *Saviny v. Ukraine*, *M.S. v. Ukraine* [157; 158; 202] Європейський суд неодноразово та жорстко підкреслював, що будь-яке втручання держави в сімейне життя має бути пропорційним, належно обґрунтованим та спрямованим на максимальне збереження сімейних зв'язків, а позбавлення батьківських прав може вживатися виключно як крайній захід. У цьому контексті цікавою видається позиція науковців, яка стверджує, що український законодавець дійсно поступово наближає зміст сімейного законодавства до стандартів практики ЄСПЛ, проте ключовою, невирішеною проблемою залишається нерівномірність, вибірковість застосування цих стандартів суддями різних інстанцій на місцях, що об'єктивно знижує передбачуваність правозастосування. Попри наявність досить розвиненої нормативної бази, правове регулювання позбавлення батьківських прав в Україні залишається недосконалим та конче потребує комплексного, системного оновлення. Серед найбільш суттєвих проблем варто виокремити оціночний характер підстав позбавлення прав. Підстави, що ґрунтуються на суб'єктивних судженнях судді («ухилення від виховання», «жорстоке поводження»), часто створюють ґрунт для різного тлумачення. На думку професора Жилінкової І.В., відсутність єдиних, затверджених критеріїв оцінки поведінки батьків призводить до формування неоднакової судової

практики та суперечливих висновків органів опіки. По-друге, існує проблема недостатнього нормативного визначення стандартів доказування. В умовах воєнного стану, масового переміщення сімей та втрати офіційних документів суди часто стикаються з серйозним дефіцитом доказів. Як зазначено експертами, такі обставини нерідко призводять до неправомірного, механічного ототожнення фактичної відсутності батьків (наприклад, через їх мобілізацію до лав ЗСУ або термінову евакуацію) зі злісним ухиленням від виконання своїх обов'язків. По-третє, це повна неврегульованість участі в процесі тих батьків, які перебувають за кордоном як біженці. Українські суди стикаються з технічними труднощами щодо належного повідомлення та залучення до засідань батьків, які тимчасово перебувають за межами держави, що ускладнює забезпечення їхніх процесуальних прав. Науковці підкреслюють необхідність розробки детальних дистанційних процедур, що враховують реалії вимушеної міграції. І, нарешті, це недостатня роль та слабкий важіль впливу самих органів опіки та піклування. Вони не завжди здатні забезпечити своєчасний та повний збір інформації про умови проживання дитини, реальну поведінку батьків та наявність альтернативних заходів впливу. Тож відсутність належного соціального, превентивного супроводу сімей часто веде до передчасного, необґрунтованого звернення до суду з позовом про позбавлення батьківських прав.

Визначення правової природи інституту позбавлення батьківських прав є однією з найбільш складних, дискусійних та доктринально значущих проблем у сучасній науці сімейного та цивільного права. У вітчизняному та зарубіжному фаховому середовищі досі не існує єдиного, консолідованого підходу до юридичної кваліфікації цього правового феномену, що об'єктивно зумовлено його багатовимірністю, міжгалузевим характером та глибоким соціально-психологічним підґрунтям. Науковий дискурс традиційно розгортається навколо двох фундаментальних концепцій: розуміння позбавлення батьківських прав як специфічної міри сімейно-правової

відповідальності (санкції) та його трактування як екстраординарного способу захисту прав та інтересів дитини.

Прихильники першого, карального (відповідального) підходу (до яких належать такі знані вчені як І.С. Лукасевич-Крутник, Н. В. Волкова) аргументовано зазначають, що позбавлення батьківських прав володіє всіма класичними, хрестоматійними ознаками юридичної відповідальності [16; 123].

По-перше, фактичною підставою для його застосування виступає вчинення сімейного правопорушення – винного, протиправного діяння (активної дії або ж свідомої бездіяльності), яке виражається в злісному невиконанні батьківських обов'язків, жорстокому поводженні, експлуатації чи емоційному насильстві.

По-друге, цей захід застосовується виключно в юрисдикційному (судовому) порядку і має яскраво виражений державно-примусовий характер.

По-третє, він тягне за собою настання для правопорушника вкрай несприятливих, обтяжливих правових наслідків у вигляді остаточних майнових та особистих немайнових позбавлень (повна втрата права на виховання, спілкування, майбутнє утримання, втрата пільг тощо). Отже, з точки зору цієї концепції, позбавлення прав є жорсткою санкцією, яка виконує каральну та загальнопревентивну функції, демонструючи суспільству невідворотність покарання за нехтування священним батьківським обов'язком. При цьому підкреслюється, що вина є обов'язковим, іманентним елементом складу цього правопорушення; без вини (у випадках тяжкої хвороби чи об'єктивної неможливості) відповідальність у вигляді позбавлення прав настати не може.

Натомість представники другої, захисної (відновлювальної) концепції, яка набуває все більшої підтримки у світлі європейської інтеграції (зокрема, Красицька Л.В., Менджул М.В.), справедливо критикують надмірну абсолютизацію карального елемента [47; 59]. Вони слушно наголошують, що в сучасному приватному праві, яке базується на гуманістичних засадах,

покарання батька чи матері ніколи не може бути самоціллю для держави. Якщо розглядати позбавлення прав виключно як санкцію за аналогією з кримінальним правом, виникає нездоланна логічна та правова суперечність: чому суд має законне право відмовити в позбавленні батьківських прав навіть за умови стовідсоткової доведеності вини відповідача, якщо таке позбавлення на даний момент суперечить інтересам дитини (наприклад, через збережену глибоку емоційну прив'язаність)? Відповідь криється в тому, що основною телеологічною метою цього інституту є не відплата (ретрибуція) правопорушнику, а виключно захист дитини від триваючого небезпечного впливу, негайне припинення порушення її прав та створення легітимних передумов для її вилучення з токсичного середовища. З цієї точки зору, позбавлення батьківських прав є припиняючим та превентивним способом захисту цивільних (сімейних) прав, що застосовується не «заради покарання минулого», а «заради порятунку майбутнього».

Спираючись на глибокий аналіз зазначених доктринальних позицій, у межах нашого дисертаційного дослідження ми обґрунтовуємо тезу про складну дуалістичну (двоїсту) правову природу інституту позбавлення батьківських прав. Він виступає як нерозривна синергія міри сімейно-правової відповідальності та екстраординарного способу захисту прав дитини. Його унікальність полягає в тому, що каральна функція (щодо батьків) тут є вторинною, похідною і повністю, беззастережно підпорядкованою правовідновлювальній та превентивній функції (щодо дитини). Держава застосовує цю найвищу санкцію до батьків не для того, щоб завдати їм моральних страждань, а виключно як єдино можливий, безальтернативний юридичний інструмент розірвання правового зв'язку, що є обов'язковою юридичною передумовою для порятунку дитини та її подальшого влаштування (наприклад, через механізм усиновлення або встановлення опіки).

Визнання такої дуалістичної природи має колосальне практичне значення для судового правозастосування в Україні. Воно імперативно

зобов'язує суддів відмовитися від автоматичного, шаблонного застосування санкції лише за фактом наявності проступку (наприклад, формальної несплати аліментів). Суд має щоразу проводити складний «тест на пропорційність»: визначати не лише наявність вини батьків (елемент відповідальності), але й глибоко оцінювати, чи дійсно розірвання сімейного зв'язку принесе дитині більше користі, ніж збереження статусу-кво (елемент захисту). Якщо каральний елемент є цілком виправданим поведінкою батьків, але захисний ефект для дитини відсутній або є сумнівним (наприклад, дитина не бажає втрачати статус сина/доньки цього батька), застосування даного інституту стає неправомірним. Такий комплексний, збалансований підхід ідеально корелює з прецедентною практикою Європейського суду з прав людини та сприяє утвердженню справжньої справедливості у сфері сімейних правовідносин.

Розвиток сучасної цивілістичної науки неминуче пов'язаний із процесами міждисциплінарної інтеграції, де юриспруденція починає активно імплементувати здобутки суміжних наук, насамперед психології та психіатрії, для більш глибокого розуміння природи правовідносин. У сфері сімейного права така інтеграція є не просто бажаною, а критично необхідною, оскільки сімейні відносини за своєю суттю є не лише майновими чи організаційними, а глибоко емоційними та духовними. Теоретико-методологічні засади дослідження інституту позбавлення батьківських прав сьогодні не можуть обмежуватися виключно формально-догматичним аналізом законодавчих текстів. Вони вимагають обов'язкового врахування психологічного виміру батьківства, зокрема таких складних феноменів як емоційна депривація (це психічний стан, що виникає внаслідок тривалого незадоволення основних психологічних, фізичних або соціальних потреб людини), психологічне відчуження та приховане (латентне) емоційне насильство в сім'ї. Саме в цій площині розкривається фундаментальна наукова новизна, яка дозволяє переосмислити традиційні підстави для застосування найвищої міри сімейно-правової відповідальності.

Протягом тривалого часу у вітчизняній правовій доктрині та судовій практиці домінував виражений матеріалістичний підхід до оцінки виконання батьківських обов'язків. Головними індикаторами батьківського благополуччя вважалися наявність належних житлово-побутових умов, відсутність у дитини ознак фізичного виснаження, відсутність слідів фізичного побиття та своєчасна сплата аліментів. Відповідно, підстави для позбавлення батьківських прав (зокрема, жорстоке поводження чи ухилення від виховання) тлумачилися судами переважно через призму матеріальної та фізичної шкоди. Психологічний стан дитини, її духовні потреби та рівень емоційної безпеки залишалися поза межами правового регулювання, розглядаючись як суто моральні, а не юридичні категорії. Проте сучасні наукові дослідження у сфері дитячої психології, результати яких все частіше стають предметом розгляду в Європейському суді з прав людини, переконливо доводять хибність та неповноту такого підходу. Доведено, що емоційна травмованість – тобто тривале, систематичне позбавлення дитини батьківської любові, уваги, емоційного тепла та духовного контакту – завдає її розвитку не меншої, а часто й значно більшої і незворотної шкоди, ніж епізодичне фізичне покарання або тимчасові матеріальні нестатки.

Емоційне відчуження та систематичне ігнорування потреб дитини (коли один із батьків формально сплачує аліменти, але роками не спілкується з дитиною, не цікавиться її внутрішнім світом, не надає емоційної підтримки в кризових ситуаціях) є грубим порушенням фундаментального особистого немайнового права дитини на належне сімейне виховання. У системі правових координат така поведінка повинна кваліфікуватися не як прикрий моральний проступок, а як повноцінне, тяжке сімейне правопорушення – форма жорстокого поводження з дитиною. С.С. Бичкова, досліджуючи психолого-правову характеристику позбавлення батьківських прав, справедливо наголошує, що психологічне насильство є найбільш латентним і небезпечним, оскільки воно не залишає синців на тілі, але руйнує базове почуття довіри до світу, формує в дитини комплекси меншовартості та

провокує тяжкі розлади соціалізації в майбутньому [4]. Відповідно, відсутність прямої фізичної чи матеріальної загрози життю і здоров'ю дитини категорично не може бути індульгенцією для недобросовісних батьків і не повинна перешкоджати суду ухвалити рішення про позбавлення батьківських прав.

Визнання емоційної травмованості самостійним юридичним фактом (підставою для відповідальності) вимагає суттєвої модернізації методології доказування в цивільному процесі. Якщо матеріальні збитки доводяться довідками та квитанціями, то доведення духовного розриву вимагає залучення спеціальних психологічних знань. Суди повинні активно імплементувати практику призначення комплексних судово-психологічних експертиз дитячо-батьківських відносин, висновки яких мають ставати ключовим доказом у справі. Експерт-психолог здатен науково обґрунтувати наявність у дитини стійкого емоційного відчуження, виявити ознаки психологічного тиску або синдрому батьківського відчуження (PAS), а також спрогнозувати ризики подальшого перебування дитини в токсичному психологічному середовищі. Такий міждисциплінарний, людиноцентричний підхід дозволяє подолати правовий формалізм, наповнити норми Сімейного кодексу України реальним життєвим змістом та забезпечити справжній, а не декларативний захист найкращих інтересів дитини, що є головним завданням сучасного європейського сімейного права.

Отже, сучасний етап розвитку та реформування сімейного законодавства України, який відбувається в умовах євроінтеграції та масштабного оновлення цивільного законодавства, нерозривно пов'язаний із парадигмальним, світоглядним переходом від застарілої концепції покарання батьків виключно за створення фізичної небезпеки до всеохоплюючої, сучасної концепції захисту комплексних інтересів дитини. У цій новітній системі правових координат констатована судом повна відсутність належного духовного батьківського піклування, виховання та емоційної турботи сама по собі, безумовно, становить цілком самостійну, вагому й абсолютно достатню

підставу для застосування найсуворішої міри сімейно-правової відповідальності. Такий підхід остаточно закріплює реальний, а не декларативний пріоритет інтересів розвитку та становлення особистості дитини над суто формальним правом біологічного батьківства.

РОЗДІЛ 2. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПОЗБАВЛЕННЯ БАТЬКІВСЬКИХ ПРАВ ЗА СІМЕЙНИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

2.1. Поняття та правова природа позбавлення батьківських прав за сімейним законодавством України

Сімейні правовідносини, будучи об'єктивно одними з найскладніших, найтонших та найбільш чутливих у загальній системі приватного права, потребують вкрай обережного, зваженого та людиноцентричного підходу до їх правового регламентування. Почати такий глибокий доктринальний аналіз треба з концептуального розуміння того, що право, яке належить людині як повноправному членові сім'ї або як родичеві і яке чітко визначене імперативними чи диспозитивними приписами Сімейного кодексу України або ж сімейним договором, становить її суб'єктивне сімейне право. З теоретичної точки зору, воно являє собою певні, гарантовані державою юридичні можливості, якими на власний розсуд може скористатися мати чи батько; воно виступає водночас і специфічним видом, і мірою дозволеної поведінки, на яку ці особи управнені законом [137]. Центральне, фундаментальне та системоутворююче місце в цій складній соціально-правовій системі займають відносини між батьками та дітьми. Ці відносини від природи ґрунтуються на кровному спорідненні та складній сукупності взаємних прав і обов'язків, які мають переважно глибокий особистий немайновий характер. Батьківство, як ґрунтовно зазначає Л.В. Красицька, є не лише біологічним фактом, а фундаментальною правовою категорією та поняттям сімейного права, що акумулює в собі відразу кілька взаємопов'язаних значень. По-перше, це біологічний та соціальний зв'язок між матір'ю, батьком і дитиною, який об'єктивно обумовлений фактом народження дитини з подальшим офіційним визначенням її походження. По-друге, це тривалий юридичний стан (специфічний юридичний факт, що має

безперервну тривалість існування в часі), який безпосередньо тягне за собою виникнення цілого комплексу сімейних прав та обов'язків. І по-третє, як узагальнююча правова категорія, воно органічно включає в себе поняття «материнства» і «батьківства», які, у свою чергу, є логічним та природним результатом здійснення репродуктивних прав жінки та чоловіка [42, с.17].

Глибоке дослідження правової природи та сутності позбавлення батьківських прав неможливе без семантичного та філософсько-правового аналізу самого поняття «батьківські права». Сучасне українське сімейне законодавство, успадкувавши значний масив термінології ще з радянських часів, продовжує активно оперувати конструкцією «батьківські права» (ст. 150-164 СК України). Однак стрімкий розвиток європейського приватного права, процеси глобалізації та імплементація міжнародних стандартів захисту прав дитини переконливо свідчать про те, що ця термінологія є не просто застарілою, а такою, що концептуально спотворює саму сутність дитячо-батьківських правовідносин. У європейській правовій доктрині протягом останніх двох десятиліть відбулася масштабна тектонічна трансформація: повна відмова від концепту «батьківські права» (parental rights) на користь глибоко гуманістичного концепту «батьківська відповідальність» (parental responsibility).

Термін «батьківські права» історично несе в собі відлуння патріархального, владного підходу, де дитина сприймається як своєрідний об'єкт квазі-власності батьків щодо якого вони здійснюють свої суб'єктивні права. Слово «право» в цьому контексті підсвідомо формує в суб'єктів відчуття вседозволеності та привілейованості. Натомість концепт «батьківської відповідальності», який став наріжним каменем сучасного європейського сімейного права, кардинально змінює вектор сприйняття. Відповідальність передбачає, що батьки наділяються певним комплексом повноважень державою виключно для того і лише в тій мірі, щоб вони могли належним чином виконувати свої обов'язки щодо догляду, захисту, виховання та представництва інтересів дитини. Тобто батьківські права є не

самостійною цінністю, а лише юридичним інструментарієм, необхідним для реалізації батьківського обов'язку. Як тільки цей інструментарій використовується на шкоду дитині, держава має повне право його обмежити або вилучити.

Ця філософська зміна знайшла своє найвище нормативне закріплення в Принципах Європейського сімейного права щодо батьківської відповідальності (Principles of European Family Law Regarding Parental Responsibilities), які були розроблені авторитетною Комісією з європейського сімейного права (CEFL). Ці Принципи слугують еталоном, «м'яким правом» (soft law) для гармонізації та уніфікації сімейного законодавства країн-членів Ради Європи. Згідно з положеннями CEFL, батьківська відповідальність охоплює всю сукупність обов'язків та прав, спрямованих на забезпечення духовного, емоційного, фізичного та матеріального благополуччя дитини, її виховання та юридичного представництва [210]. Ще більш потужним і обов'язковим джерелом цієї трансформації на території Європейського Союзу є Регламент Ради (ЄС) 2019/1111 від 25 червня 2019 року про юрисдикцію, визнання та виконання рішень у шлюбних справах та справах щодо батьківської відповідальності, а також про міжнародне викрадення дітей (відомий як Регламент «Брюссель ІІв»). Цей фундаментальний документ, який є обов'язковим для застосування у всіх країнах ЄС (крім Данії), повністю відмовився від термінології батьківської влади чи прав, оперуючи виключно поняттям «батьківська відповідальність», яка повинна здійснюватися в найкращих інтересах дитини.

Для вітчизняної правової системи ця європейська трансформація має колосальне значення, особливо в умовах тривалого процесу рекодифікації цивільного законодавства. Імплементация концепту «батьківська відповідальність» у нову редакцію Цивільного кодексу України або оновлений Сімейний кодекс дозволить вирішити низку доктринальних та суто практичних проблем. Якщо ми замінюємо термін «позбавлення батьківських прав» на термін «припинення або обмеження батьківської

відповідальності», змінюється сама парадигма судового розгляду. Судді більше не будуть оцінювати, чи достатньо батько «завинив», щоб у нього конфіскували його «право». Судді будуть оцінювати, чи здатен батько нести «відповідальність» за розвиток дитини. Якщо такої здатності (через алкоголізм, жорстокість або емоційну холодність) немає, держава знімає з нього цю відповідальність і передає її іншим особам (опікунам, усиновлювачам). Крім того, європейський підхід є набагато гнучкішим. Він передбачає можливість не лише радикального, повного припинення (позбавлення), але й багаторівневого обмеження батьківської відповідальності в певних сферах (наприклад, позбавлення права приймати медичні чи освітні рішення щодо дитини, але збереження права на контрольоване спілкування). Такий підхід ідеально відповідає принципу пропорційності втручання та дозволяє максимально зберегти сімейні зв'язки там, де це безпечно для дитини, що є головним імперативом правозахисної діяльності в сучасному світі.

Поглиблення теоретичного аналізу трансформації сімейних правовідносин неминуче вимагає звернення до концепції «найкращих інтересів дитини» (the best interests of the child), яка в умовах євроінтеграції вітчизняного приватного права еволюціонувала з простої декларативної норми у фундаментальний, наскрізний принцип правозастосування. У сучасній цивілістичній доктрині цей принцип розглядається як своєрідний «правовий фільтр», крізь який повинно проходити будь-яке рішення, пов'язане з втручанням у сімейну автономію. Важливо наголосити, що принцип найкращих інтересів дитини має троїсту правову природу: по-перше, як матеріальне суб'єктивне право дитини на першочергове врахування її інтересів; по-друге, як фундаментальний принцип тлумачення правових норм, коли за наявності правової колізії обирається те тлумачення, яке найефективніше слугує дитині; по-третє, як процесуальне правило поведінки для юрисдикційних органів, що зобов'язує їх мотивувати свої

рішення з чіткою вказівкою на те, як саме ці інтереси були досліджені та забезпечені у конкретній справі.

Однак імплементація цього принципу в практику застосування найвищої сімейно-правової санкції неможлива без розуміння доктрини «позитивних зобов'язань держави» (positive obligations of the state), яка активно розробляється в практиці Європейського суду з прав людини (стаття 8 Конвенції). Втручання держави в сімейну сферу шляхом позбавлення батьківських прав є легітимним та виправданим виключно за умови доведеної субсидіарності. Тобто держава, перш ніж застосувати репресивний механізм припинення батьківської відповідальності, несе абсолютний позитивний обов'язок вжити всіх можливих, розумних та адекватних заходів соціального, психологічного та фінансового характеру для збереження цілісності біологічної сім'ї та її реабілітації. У цьому контексті українська правова доктрина стикається з серйозним викликом: подолати залишки карально-інквізиційної моделі сімейного правосуддя, де держава виступає виключно в ролі «наглядача-карателя», і перейти до моделі «держави-партнера», яка розглядає позбавлення батьківських прав лише як фінальну крапку після повного вичерпання превентивних інструментів підтримки сім'ї в кризі. Такий науковий підхід кардинально змінює предмет доказування у справах даної категорії: позивач зобов'язаний довести не лише факт винної поведінки відповідача, але й неможливість або абсолютну неефективність застосування до нього ресоціалізаційних заходів впливу.

У свою чергу, О.М. Оніщук пропонує розуміти батьківські права як складну, нерозривну сукупність суб'єктивних прав (правомочностей) як майнового, так і глибоко особистого немайнового характеру, що закріплені чинним законодавством і належать батькам виключно в силу засвідченого в установленому законом порядку батьківства. Ці правомочності відображають єдність можливої та належної поведінки батьків, яка спрямована на всебічне виховання, духовний та фізичний розвиток, матеріальне утримання та безперервний захист прав та інтересів дитини [77]. У вітчизняній сімейно-

правовій думці поняття права на батьківство традиційно розкривається через двоєдиний підхід: з одного боку, як таке, що всебічно охороняється законом право чоловіка стати батьком та повноцінно виховувати своїх дітей у сімейному оточенні [142, с. 384-385]; з іншого боку, – як прямо передбачене нормами сімейного законодавства абсолютне особисте немайнове право чоловіка зачати й виховати дитину в належних, безпечних і гідних умовах, що дають йому реальну змогу реалізувати свою репродуктивну функцію та гармонійно поєднати батьківство зі здійсненням інших громадянських прав та обов'язків [10]. Аналогічно в науковій літературі право на материнство розглядається як охоронюване державою право дружини на створення їй у сім'ї максимально сприятливих умов для збереження її фізичного та психічного здоров'я, народження здорової дитини та соціального поєднання материнства із здійсненням нею професійних чи інших обов'язків [11; 142, с. 385-387]. Цікавим і концептуально важливим є доктринальний підхід В.М. Чернеги, який визначає право на батьківство і право на материнство як сизигічні (парні) сімейні права подружжя, тобто законодавчо закріплені нерозривні права дружини і чоловіка, які є абсолютно подібними за своїм внутрішнім юридичним змістом, проте об'єктивно індивідуалізовані відповідно до статі та природних функцій кожного з подружжя [174].

Проте наявність суб'єктивних сімейних прав неминуче породжує кореспондуючі обов'язки, що створює унікальну для цивілістики правову конструкцію. З.В. Ромовська обґрунтовно стверджує, що сімейним обов'язком є чітко визначений вид і міра необхідної, належної поведінки, яку особа зобов'язана (повинна, мусить) вчинити в інтересах іншого члена сім'ї [137, с. 225-228]. Сучасна наука диференціює сімейні обов'язки за цілою низкою класифікаційних ознак. За підставами свого виникнення вони поділяються на ті, що виникають безпосередньо із закону (імперативні, як-от безумовний обов'язок утримувати неповнолітню дитину), та ті, що можуть виникати з вільного сімейного договору. Крім того, за певних суспільних обставин джерелом такого обов'язку може виступати визнаний звичай або

усталена суспільна мораль. За змістом необхідної поведінки сімейні обов'язки поділяються на активні, що вимагають вчинення дій (наприклад, обов'язок щоденно виховувати дитину, піклуватися про її духовний розвиток), та пасивні, які полягають у необхідності утримуватися від певних деструктивних дій (наприклад, обов'язок батьків утримуватися від будь-яких форм фізичного насильства чи дій, що кваліфікуються як експлуатація дитини) [137, с. 285-291]. Специфіка сімейних правовідносин полягає в тому, що вони є відносними, а отже, носієм сімейного обов'язку завжди виступає конкретна, точно індивідуалізована особа. Зазвичай носієм сімейних обов'язків передусім є повнолітня особа з повною цивільною дієздатністю. Проте юридична література зазначає цікавий практичний нюанс: носієм обов'язку з матеріального утримання дитини може бути навіть недієздатний батько (стягнення відбувається за рахунок його майна), однак він об'єктивно не може нести обов'язків, що безпосередньо пов'язані з особистим вихованням дитини. Батьківські права та обов'язки можуть виникати також у неповнолітніх та малолітніх осіб (наприклад, у неповнолітніх матерів), хоча на практиці це породжує серйозні проблеми з їхнім самотійним здійсненням. Водночас особа, чия цивільна дієздатність була обмежена судом у зв'язку зі зловживанням алкогольними напоями або наркотичними засобами, автоматично не втрачає своїх сімейних прав та обов'язків. Однак якщо ця згубна звичка призведе до систематичного ухилення від виховання, це стане прямою підставою для позбавлення її батьківських прав, що кардинально зменшить обсяг її правоздатності й позбавить можливості бути усиновлювачем, опікуном або піклувальником у майбутньому [137, с.314-318].

У сучасній цивілістичній та сімейно-правовій доктрині правова природа позбавлення батьківських прав розглядається вітчизняними вченими переважно крізь призму багатовимірного підходу, де цей інститут виступає одночасно як правоприпиняючий юридичний факт, найвища міра сімейно-правової відповідальності (санкція) та універсальний спосіб захисту

суб'єктивних сімейних прав дитини. Такий нерозривний дуалізм і навіть плюралізм правової природи зумовлений самою специфікою методу сімейного права, де приватний інтерес окремої особи тісно, а іноді й нерозривно переплітається з публічним обов'язком держави всебічно охороняти дитинство. Як переконливо зазначають у своїх фундаментальних працях Є.О. Харитонов та О.І. Харитонova, приватне право за своєю глибинною суттю є правом вільних осіб, які діють на засадах автономії волі [167]. Однак у надзвичайно чутливій сфері сімейних відносин ця свобода і автономія об'єктивно та імперативно обмежуються концепцією найкращих інтересів дитини (best interests of the child). Інші науковці слушно зазначають, що батьківські права – це насамперед право (і водночас обов'язок) на захист інтересів самої дитини. Проте практика свідчить, що іноді, особливо в кризові перехідні періоди розвитку сім'ї (вікові рамки яких залежать від рівня розвитку дитини та обставин), інтереси дитини можуть не лише кардинально не збігатися з егоїстичними інтересами батьків, але й, з погляду об'єктивної оцінки, поведінка батьків може становити пряму загрозу здоров'ю або навіть життю неповнолітньої особи [149, с. 215-217]. Згідно з науково-практичним коментарем до Сімейного кодексу України, суб'єктивні сімейні права батьків не є абсолютними монополіями; вони являють собою унікальну правову конструкцію «права-обов'язку» [149, с. 235-237]. Тобто держава наділяє батьків відповідними повноваженнями виключно за умови їх належного, добросовісного та безперервного виконання. Як слушно зазначає Л.В. Красицька, виконання батьківських обов'язків є фактичне вчинення батьком чи матір'ю дитини всіх необхідних позитивних дій або утримання від заборонених дій, що встановлені законом або договором щодо їхньої дитини [44, с.153-154]. Здійснення цих прав має відбуватися виключно у формах та способами, що не суперечать закону, і моральним засадам суспільства з обов'язковим врахуванням інтересів як самої дитини (її схильностей, симпатій, вікових потреб при обранні методів виховання), так і суспільства загалом. Прикметно, що закон імперативно встановлює

неможливість добровільної відмови від дитини: мати чи батько не можуть просто за власним бажанням подати позов до суду про позбавлення самих себе батьківських прав задля зняття з себе тягара відповідальності [44, с.155].

Свідоме нівелювання батьками своїх обов'язків неминуче призводить до грубого порушення фундаментальних прав дитини, серед яких право на здоровий фізичний та духовний розвиток, право на повагу до власної честі та гідності, а в крайніх випадках – і право на життя. Завдання істотної шкоди фізичному чи психічному здоров'ю дитини через умисне небажання виконувати свої функції унеможлиблює повноцінний розвиток дитини під час проживання разом із такими батьками і становить пряму підставу для позбавлення їх батьківських прав [162].

Варто особливо наголосити, що традиційне доктринальне розуміння «шкоди», завданої дитині внаслідок невиконання батьками своїх обов'язків, сьогодні зазнає глибокої концептуальної ревізії на стику юриспруденції та психології. Тривалий час у вітчизняному правозастосуванні домінував виражений матеріалістичний та фізичний підхід: суди реагували переважно на видимі, доведені факти фізичного насильства, алкоголізму чи крайньої матеріальної занедбаності. Проте сучасна сімейно-правова наука виходить із того, що емоційна депривація – тобто тривале, систематичне позбавлення дитини батьківської любові, уваги, емоційного тепла та духовного контакту – завдає розвитку особистості дитини шкоди, яка за своєю руйнівною силою часто перевищує наслідки епізодичного фізичного покарання.

Емоційне відчуження та систематичне ігнорування внутрішніх потреб дитини, навіть за умови формального матеріального забезпечення (регулярної сплати аліментів), становить грубе порушення фундаментального особистого немайнового права дитини на належне сімейне виховання. У системі правових координат така пасивна, але умисна поведінка повинна кваліфікуватися не просто як аморальний проступок, а як повноцінне сімейне правопорушення у формі латентного психологічного насильства. Крім того, сучасна доктрина акцентує увагу на такому феномені як «синдром

батьківського відчуження» (Parental Alienation Syndrome), коли один із батьків цілеспрямовано програмує дитину на ненависть до іншого, перетворюючи її на інструмент психологічної помсти. Застосування найвищої сімейно-правової санкції в таких випадках вимагає від судів залучення спеціальних знань (зокрема, комплексних судово-психологічних експертиз) для виявлення прихованих форм насильства. Відповідно, відсутність прямої, видимої фізичної чи матеріальної загрози життю і здоров'ю дитини категорично не може виступати індульгенцією для емоційно жорстоких чи байдужих батьків, і не повинна перешкоджати суду ухвалити рішення про розірвання правового зв'язку задля порятунку психологічного та духовного здоров'я неповнолітнього.

Оскільки сімейні обов'язки, вважає З.В. Ромовська, виконуються належним чином далеко не всіма суб'єктами і не завжди, об'єктивно виникає гостра потреба заінтересованої особи (дитини або її законних представників) в правовому захисті [137, с.245-247]. Захист у сімейному праві розглядається як реальне, фактичне відновлення порушеного права або законного інтересу. Здебільшого достатньо набрання законної сили рішенням суду (наприклад, про позбавлення чи поновлення батьківських прав) для того, щоб вважати право захищеним, хоча іноді повноцінний захист вимагає ще й примусового виконання цього рішення шляхом фактичного відібрання дитини від небезпечного середовища [137, 285-291]. У разі порушення сімейних обов'язків, настає сімейно-правова відповідальність. Досліджуючи правову природу інституту як міри юридичної відповідальності, слід звернутися до концептуальних праць Дзери О.В. та Борисової В.І.. Сімейно-правова відповідальність є унікальним, специфічним правовим явищем, яке докорінно відрізняється від класичної цивільно-правової відповідальності [24; 169]. З.В. Ромовська концептуально окреслює її як особливий, специфічний вид юридичної санкції, що застосовується виключно до учасника сімейних правовідносин і може проявлятися в різних формах: у повному позбавленні права, суттєвому обмеженні його обсягу, анулюванні

чи припиненні правовідносин, а також у відшкодуванні завданої матеріальної чи моральної шкоди [137]. І.С. Кандафарава доповнює це визначення, вказуючи, що сімейно-правова відповідальність є самостійним видом юридичної відповідальності, що настає як результат порушення імперативних приписів сімейного права і покладається на деліквента (члена сім'ї) за його протиправне посягання на нормальні внутрішньосімейні відносини [32, с.73]. І.О. Єфремова пропонує розглядати таку відповідальність як певний тривалий правовий стан учасника відносин, що полягає у вимушеному перетерпіванні ним негативних наслідків особистого немайнового, майнового чи організаційного характеру на підставі владного рішення юрисдикційного органу [26]. О.М. Оніщук навіть пропонує доктринально розмежовувати споріднені категорії «сімейно-правова відповідальність» і «відповідальність у сімейному праві», зважаючи на складну міжгалузеву природу санкцій за зловживання батьківськими правами [77]. Узагальнюючи ці підходи, А.М. Буряченко зазначає, що така відповідальність – це комплекс заходів державного примусу, спрямованих на позбавлення правопорушника його суб'єктивних прав та утворення специфічного правового стану покарання [8, с. 48]. Важливо наголосити, що закріплення можливості позбавлення батьківських прав не суперечить міжнародним стандартам. Як зазначає І.С. Кандафарава, пункт 1 статті 9 Конвенції про права дитини проголошує право дитини не розлучатися з батьками всупереч їхньому бажанню, проте прямо передбачає винятки для випадків, коли компетентні судові органи доводять, що таке розлучення є життєво необхідним саме в найкращих інтересах самої неповнолітньої особи [32, с.72-73].

Розвиваючи цю теоретичну лінію, О.І. Сафончик обґрунтовано наголошує на тому, що суб'єктивні сімейні права мають чітке цільове соціальне призначення. Вони надаються законом не для безконтрольного задоволення егоїстичних потреб уповноваженої особи, а виключно для належного виконання надважливої соціальної функції – виховання

наступного покоління [139, с. 221-223]. Відповідно, використання батьківських прав всупереч їх первісному цільовому призначенню однозначно кваліфікується як зловживання правом, що з неминучістю повинно тягнути за собою суворі правові наслідки. У вітчизняній сімейно-правовій літературі існує надзвичайно широкий спектр наукових спроб чітко визначити сутність поняття позбавлення батьківських прав [5]. Традиційно Я.М. Шевченко та П.А. Чеберяк розглядали цей інститут класично: як найвищу санкцію в сімейному праві, що імперативно застосовується до батьків у разі винного невиконання ними своїх обов'язків щодо дітей [178]. С.І. Шимон розширює це розуміння, визначаючи позбавлення батьківських прав як санкцію суду до батьків, які не лише не виконують обов'язків, але й активно зловживають своїми правами, внаслідок чого держава примусово розриває правовий зв'язок між ними та дитиною [142]. Л.Є. Гузь визначає його як виключний і надзвичайний засіб державного впливу на недобросовісних батьків [22], який постає як серйозне покарання і крайня необхідність у ситуаціях, коли фізичне, моральне або духовне благополуччя дитини опиняється під реальною загрозою. Такий державний осуд виконує потужну превентивну функцію, вказуючи на неприпустимість подібної поведінки в суспільстві [131]. В.О. Пархоменко визначає цей інститут як захід державного примусу, який позбавляє батьків особистих немайнових прав та обмежує їхню дієздатність, проте парадоксально зберігає за ними майнові обов'язки з утримання [78]. Ю.В. Александрова, О.В. Розгон та В.В. Семиполець солідарні в тому, що фактичною підставою для застосування цієї найвищої міри сімейно-правової відповідальності є виключно вчинення доведеного сімейного правопорушення у формі винної протиправної поведінки щодо дитини [1; 129; 140].

У свою чергу, О.М. Оніщук та О.В. Резвова наголошують на захисній функції: позбавлення батьківських прав – це надзвичайний спосіб захисту прав дитини, що застосовується тоді, коли всі інші, більш м'які способи профілактичного впливу вже вичерпані або об'єктивно неможливі, і

подальше збереження сімейних зв'язків завдаватиме дитині непоправної шкоди [77; 125]. Практикуючі юристи В.В.Масюк та М. Д. Німащук також розглядають його як санкцію, що є прямою відповіддю на порушення прав дитини та створення загрози для її розвитку [57]. Н.В. Волкова чітко визначає відповідальність у сімейному праві як неминуче настання для правопорушника вкрай невігідних наслідків. Позбавлення батьківських прав, на її тверде переконання, є абсолютно найсуворішою санкцією, оскільки воно позбавляє особу фундаментального юридичного статусу. Водночас вона погоджується, що це і спосіб захисту, адже йдеться про припинення триваючого порушення прав дитини [16; 111]. В.С. Гопанчук, В.П. Мироненко та В.О. Пархоменко формують цілісну картину: це найобтяжливіша форма відповідальності та міра примусу, яка спрямована на захист дітей, перевиховання батьків і запобігання правопорушенням у майбутньому [19; 78]. Т.В. Курило активно підтримує тезу про те, що правова природа цього інституту концептуально полягає в примусовому розірванні правового зв'язку між батьками та дитиною на майбутнє через констатовану судом нездатність або свідоме небажання батьків реалізовувати цей природний зв'язок [52].

Синтезуючи цей величезний масив доктринальних підходів, можна виокремити ключові вектори розуміння позбавлення батьківських прав: це і сімейно-правова санкція за грубе порушення прав, і прямий правовий наслідок винного ухилення від виховання, і безальтернативний спосіб захисту, спрямований на припинення деструктивних дій, і найвища міра відповідальності [6]. Враховуючи необхідність формування комплексного авторського бачення, в цьому дослідженні даний інститут доцільно розглядати у двох нерозривних аспектах: у статичному аспекті – як іманентний складник норми сімейного права, що гіпотетично встановлює найвищу санкцію особистого немайнового характеру за невиконання обов'язків; та в динамічному аспекті – як реальна сімейно-правова санкція, що безпосередньо застосовується судом до конкретної особи (матері, батька

чи усиновлювача) як прямий правовий наслідок її доведеної протиправної поведінки. Окремої уваги заслуговують виокремлені науковцями специфічні ознаки цього інституту. К.В.Москаленко, О.М. Оніщук та В.В. Масюк з М.Д. Німашуком виділяють такі ключові особливості: по-перше, це завжди крайній, винятковий захід впливу, застосування якого можливе лише за доведеності того, що залишення дитини в сім'ї суперечить її інтересам; по-друге, коло суб'єктів обмежене батьками (або усиновлювачами) і діє лише щодо неповнолітніх дітей; по-третє, закон встановлює вичерпний перелік підстав; по-четверте, процедура має імперативно судовий характер з обов'язковою участю органів опіки; по-п'яте, наявні специфічні правові наслідки (збереження обов'язку зі сплати аліментів); по-шосте, інститут не є абсолютно безповоротним, оскільки допускається поновлення в правах [57, с. 48; 62; 77].

Важливою складовою розуміння правової природи досліджуваного інституту є також питання про поширення цієї санкції на усиновлювачів. Хоча деякі вчені минулого (наприклад, Шевченко Я.М.) завзято заперечували таку можливість, вважаючи це абсурдом і наполягаючи виключно на процедурі скасування усиновлення, сучасна наука має інший погляд. Л.М.Токарчук визначає позбавлення усиновлювача батьківських прав як законодавчо передбачену підставу припинення усиновлення [164]. З.В.Ромовська переконливо доводить доцільність застосування такої санкції до усиновлювачів, адже позбавлення їх прав, на відміну від повного скасування усиновлення, залишає дитині шанс не повернутися миттєво в стан абсолютної сироти: дитина зберігає право на проживання в житлі усиновлювача, право на аліменти від нього та право на спадкування. Тобто цей механізм значно краще захищає матеріальні інтереси постраждалої дитини [135; 136].

Для глибокого розуміння правової природи інституту критично важливо відмежувати його від суміжного охоронного заходу – відібрання дитини від батьків без позбавлення їх батьківських прав (обмеження прав).

Л.В.Красицька та М.М.Дякович розглядають відібрання дитини як превентивний, невідкладний спосіб захисту, який має тимчасовий характер [25; 43]. Його сутність полягає у швидкому реагуванні на ситуацію, коли перебування в сім'ї стає небезпечним для життя чи духовного розвитку, проте ця небезпека не завжди зумовлена винною поведінкою батьків. Наприклад, Л.Є.Гузь вказує, що дитину можуть відібрати, якщо батьки страждають на тяжку душевну хворобу, відкриту форму туберкульозу або якщо родина опинилася в тяжких обставинах незалежно від їхньої волі [22]. У такому разі правовий зв'язок повністю не розривається: батьки втрачають лише право на особисте виховання та визначення місця проживання, але зберігають право на представництво майнових інтересів, згоду на усиновлення та одержання аліментів у майбутньому. Як підкреслює З.В.Ромовська та О.В.Розгон, фундаментальна різниця полягає у вині: позбавлення прав завжди є наслідком протиправної, винної поведінки, тоді як відібрання може бути застосовано за відсутності вини батьків, виступаючи м'якшою санкцією [25; 43; 128; 137]. Позов про відібрання дитини може передувати позбавленню прав як тимчасова міра; якщо ж причини, що загрожували дитині, відпадуть, суд може повернути дитину в сім'ю [48; 146]. В.В.Шеховцова розробила детальні критерії розмежування цих інститутів, серед яких ключовими є наявність та ступінь вини, характер неправомірної поведінки, наявність об'єктивних чинників та динаміка попередніх профілактичних заходів [180]. У цьому контексті надзвичайно корисним є звернення до прогресивного зарубіжного досвіду. Сімейний кодекс Республіки Молдова (ст. 71, 72) детально регламентує процедуру відібрання дитини без позбавлення прав, надаючи органам опіки право у виняткових випадках небезпеки вилучати дитину протягом 24 годин із подальшим судовим контролем [192]. Такий гнучкий, поетапний та збалансований підхід може бути успішно імплементований українським законодавцем під час подальшого реформування.

Повертаючись до загальної правової природи інституту позбавлення батьківських прав, важливою складовою є аналіз практики Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ). Згідно з оглядами НААУ, європейська юстиція розглядає цей інститут крізь жорстку призму статті 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [111]. Втручання держави в сімейні відносини визначається ЄСПЛ як крайній захід (*ultima ratio*). Суддя М.Ходаківський та інші наголошують, що національні суди повинні здійснювати складний «тест на пропорційність», зважуючи інтереси батьків та дитини [168; 181]. І саме тут правова природа санкції розкривається найповніше: в разі конфлікту інтересів, пріоритет завжди надається найкращим інтересам дитини. Саме в цій точці виникає ключове суто практичне протиріччя, вирішення якого становить основу концептуальної наукової новизни нашого дослідження. Традиційне розуміння понять «небезпека» або «загроза» дуже часто необґрунтовано звужується виключно до прямого фізичного аспекту. Проте, аналізуючи правову природу інституту як людиноцентричного способу захисту, ми стверджуємо, що наявність фізичної загрози не є основною й обов'язковою. Істинна правова природа має охоплювати захист дитини від духовного, морального, емоційного та соціального руйнування. Дослідниця Л.В.Красицька дотримується позиції, що зловживання правами через пасивну байдужість є не менш травматичним, ніж фізичні покарання [46]. Психолого-правові аспекти цього явища детально розкриває С.С. Бичкова, підкреслюючи, що правова природа інституту міцно пов'язана з психологічним станом дитини [4]. Держава не повинна чекати критичних наслідків для фізичного тіла; емоційна травма є вагомою підставою для санкції. С.Б.Булеца та Ю.С.Маршук. наголошують, що психічне та емоційне здоров'я є невід'ємною складовою загального благополуччя, а його руйнування вимагає припинення правового зв'язку [7; 56].

Окрім того, правова природа позбавлення батьківських прав нерозривно пов'язана з інститутом цивільної правосуб'єктності, на чому

акцентують увагу І.В.Калаур та Т.В.Курило [31; 143]. З набранням сили рішенням суду особа автоматично втрачає значний обсяг правоздатності. Ця санкція проєктується на суспільство в цілому: правопорушник втрачає право на пільги та позбавляється презумпції добропорядності. Процесуальна природа розкривається у працях В.А. Ватраса, П.І. Салюка та І.Л. Сердечної [9; 138; 141]. Вони доводять, що це виключно юрисдикційна (судова) форма захисту, яка вимагає дотримання складної процедури. Судове рішення виступає тим правотворчим фактом, який офіційно трансформує статус дитини на «дитину, позбавлену батьківського піклування», відкриваючи шлях до її усиновлення чи встановлення опіки. У підсумку слід констатувати, що позбавлення батьківських прав за своєю правовою природою є складним, багатограним, міжгалузевим та багаторівневим правовим явищем. Воно виступає одночасно у трьох неподільних іпостасях: як правоприпиняючий юридичний факт; як найвища міра сімейно-правової відповідальності за винне невиконання обов'язків; та як безальтернативний спосіб захисту прав та інтересів дитини. При цьому абсолютно домінуючим є саме захисний аспект, який категорично не повинен обмежуватися виключно наявністю загрози фізичному здоров'ю, а має гарантувати право на повноцінний духовний та емоційний розвиток.

2.2. Підстави позбавлення батьківських прав за сімейним законодавством України

Дослідження підстав позбавлення батьківських прав утворює концептуальне ядро для розуміння всього складного, багатовимірного механізму сімейно-правової відповідальності та системи захисту суб'єктивних прав дитини. У контексті сучасних глибинних процесів рекодифікації цивільного та сімейного законодавства України, коли відбувається парадигмальний зсув у бік беззаперечного посилення антропоцентричного підходу та гарантування пріоритету найкращих

інтересів дитини, питання чіткого доктринального визначення, тлумачення та практичного застосування підстав для легітимного втручання держави в сімейну автономію набуває виняткової теоретичної та прикладної гостроти. Юридична природа підстав для позбавлення батьківських прав розкривається через категорію складних юридичних фактів (правопорушень), які беззаперечно свідчать про глибоку, незворотну деформацію сімейних правовідносин [73, с.811]. Відповідно до положень частини першої статті 164 чинного СК України, законодавець імперативно закріплює вичерпний, закритий перелік підстав, за наявності яких суд може ухвалити рішення про застосування цієї найвищої міри відповідальності.

Як зазначає у своїх фундаментальних дослідженнях проблем сімейного права З.В. Ромовська, цей перелік має характер «*numerus clausus*» (закритого кола) і не підлягає розширеному тлумаченню в частині штучного конструювання нових юридичних фактів судовою практикою [133]. Вона справедливо констатує, що сімейні обов'язки ніколи не нехтуються просто з недбалості; винна протиправна поведінка матері або батька втілюється в різних, часто прихованих формах. Тому під час розгляду таких складних сімейних справ суду належить глибоко й ретельно звертати увагу не лише на сам факт невиконання обов'язку, а й на наявність вини та на її конкретні форми, адже саме від цього, за її правильними висновками, безпосередньо залежатиме справедливість та законність ухваленого судового рішення [137]. Проте сутнісне наповнення кожної з цих жорстко закріплених законодавчих підстав не є статичним; воно постійно еволюціонує, розширюється та поглиблюється під безперервним впливом розвитку суспільних відносин, трансформації морально-етичних норм та системного оновлення правових позицій Верховного Суду. Так, І.В. Спасибо-Фатєєва, досліджуючи актуальні проблеми цивільного права та його інститутів, аргументовано доводить, що правова норма, залишаючись незмінною за формою та буквою закону, повинна іманентно наповнюватися новим змістом, який відповідає сучасним

викликам суспільства, зокрема в чутливій сфері захисту найуразливіших категорій населення [155].

Першою підставою, яку закріплює законодавство (пункт 1 частини 1 статті 164 СК України), є залишення дитини батьками в пологовому будинку або в іншому закладі охорони здоров'я без поважної причини та нездійснення щодо неї батьківського піклування протягом шести місяців. Ця норма спрямована на оперативне й категоричне вирішення правової долі так званих «покинутих» дітей, забезпечуючи їм можливість якомога швидше набутти спеціального статусу, необхідного для подальшого влаштування в сімейні форми виховання (усиновлення, опіка, дитячий будинок сімейного типу). Застосування цієї санкції є прямим правовим наслідком умисного невиконання батьками обов'язку забрати дитину, який імперативно визначений у статті 143 СК України. Цей обов'язок, як стверджують у фаховій літературі з сімейного права, об'єктивно стосується не лише цілком здорової новонародженої дитини, так і тієї дитини, яка згодом з об'єктивних причин опинилася в спеціалізованому лікувальному закладі у зв'язку із тяжкою хворобою або каліцтвом [137]. Більше того, обов'язок забрати дитину поширюється не лише на тих батьків, які перебувають в офіційному, зареєстрованому органом ДРАЦС шлюбі, але й на тих, які перебувають у фактичних шлюбних відносинах, спільно проживають і початково мали наміри щодо народження та спільного виховання нащадка.

Як зазначають правники, глибинними причинами того, що дитина залишається покинутою в закладі охорони здоров'я, найчастіше стають суттєві фізичні або психічні вади розвитку дитини, що виникають ще до її народження або під час пологів і загрожують дитині подальшою інвалідністю або смертю, а також тотальна соціальна нестабільність життя самих батьків – відсутність підтримки родини, власного житла чи роботи [149]. Досліджуючи цей юридичний факт, О.П. Печений зазначає, що така поведінка батьків (а найчастіше – одинокої матері, яка опинилася в скруті) становить собою абсолютну, безумовну відмову від реалізації свого природного та

позитивного права на батьківство [79]. Правова специфіка цієї підстави полягає в її вираженому триваючому характері: законодавець свідомо встановлює шестимісячний «охоронний» строк, який надається особі як гуманний шанс для можливого переосмислення свого трагічного вчинку, докорінної зміни життєвих обставин та подолання гострої кризової ситуації (наприклад, подолання післяродової депресії чи стабілізації складного матеріального становища). Проте, якщо після спливу цього строку мати чи батько не виявляють абсолютно жодного інтересу до долі немовляти, їхня пасивна бездіяльність остаточно й незворотно кристалізується у винне сімейне правопорушення, що вимагає негайної, жорсткої реакції з боку уповноважених державних інституцій. Адже національне законодавство за ухилення від виконання обов'язків встановлює різногалузеву (не лише сімейну, а й кримінальну та адміністративну) відповідальність [173]. В.І.Борисова наголошує, що в таких випадках позбавлення батьківських прав виконує функцію юридичної констатації факту, що біологічний зв'язок народився фізично, але ніколи так і не трансформувався в необхідний соціальний та правовий зв'язок між дорослим та дитиною [32]. Важливо також додати, що дану санкцію можливо правомірно застосувати лише в тому разі, коли ім'я та місцезнаходження батьків офіційно є відомим органам влади та охорони здоров'я.

Наступною і, як беззаперечно свідчить судова статистика та багаторічні аналітичні огляди, найбільш поширеною підставою в судовій практиці є ухилення від виконання своїх обов'язків щодо виховання дитини та забезпечення здобуття нею повної загальної середньої освіти (пункт 2 частини 1 статті 164 СК України). Фактично, в цій нормі законодавець об'єднав водночас дві споріднені, але самостійні підстави: ухилення від виховання та ухилення від забезпечення обов'язкової освіти [68; 72]. Саме ця комплексна підстава викликає найбільшу кількість наукових дискусій, гострих теоретичних суперечностей та колосальних складнощів у процесі правозастосування, що детально висвітлюється в працях В.В.Масюка та М.Д.

Німащука [57]. Тут ідеться про прямий, свідомий відступ батьків від виконання імперативних приписів статті 150 СК України, тобто про цинічне нехтування покладеними на них найважливішими соціальними функціями. Згідно з законом, батьки зобов'язані виховувати дитину в дусі глибокої поваги до прав та свобод інших людей, плекати любов до своєї родини, свого народу та Батьківщини. Як слушно зазначає З.В. Ромовська, в основу сучасного вітчизняного виховання покладено демократичні, родинні, патріотичні та високі моральні цінності, в цей законодавчий стандарт є універсальним і обов'язковим для кожної сім'ї в державі [137]. За науковими висновками, це особливо актуально й важливо для нашої країни, на території якої проживають люди різних національностей зі своїми унікальними звичаями, традиціями та мовами, для яких Україна є рідною домівкою. Виховання любові до Батьківщини нерозривно починається з формування поваги до мови та традицій, а любов до власної родини означає насамперед необхідність досягнення гармонійного збігу інтересів батьків і дітей при спільному вирішенні життєвих питань [149].

Ухилення від виконання батьківських обов'язків має розглядатися виключно як систематична, тривала, свідома та винна поведінка (активна дія або ж пасивна бездіяльність) особи, яка цілеспрямовано ігнорує базові потреби дитини. О.І. Сафончик, досліджуючи межі реалізації сімейних прав та обов'язків, аргументовано підкреслює, що батьківський обов'язок має надзвичайно глибокий, комплексний характер і ніколи не вичерпується лише матеріальним утриманням (наприклад, формальною сплатою аліментів). Він об'єктивно охоплює безперервний, нерозривний континуум дій духовного, морального, інтелектуального та фізичного спрямування [35]. Батьки зобов'язані щоденно піклуватися про здоров'я дитини. Дослідники констатують, що погіршення стану здоров'я дітей в Україні в останні роки, спричинене екологічними та кліматичними змінами, а також наслідками війни, не лише негативно позначається на їхньому фізичному стані, але й призводить до серйозних психологічних відхилень. Для багатьох українських

дітей, на жаль, характерні важкі онкологічні захворювання з раннього віку. Батьки таких дітей постійно зіштовхуються з фінансовими труднощами, звертаються до благодійних фондів, і тому усунення одного з батьків від цього процесу лікування є тяжким ухиленням від обов'язків [149]. Батьки мають обов'язок піклуватися про фізичний розвиток дитини, який розуміється як безперервна зміна природних морфологічних властивостей та розвиток функціональних можливостей і працездатності організму. Вони повинні забезпечувати духовний розвиток, який пов'язаний з внутрішнім станом дитини і передбачає володіння гуманістичними, естетичними та альтруїстичними цінностями, що є вищими за загальноприйняті потреби [74]. Також на батьках лежить обов'язок морального розвитку неповнолітнього, що означає формування стійких моральних почуттів і поведінки. Знання моральних норм перетворюється на усвідомлені вчинки саме завдяки вихованню волі в сім'ї, де дитина з раннього дошкільного віку вчиться порядності та працьовитості [74].

Крім того, обов'язок підготувати дитину до самостійного життя та забезпечити повну загальну середню освіту сьогодні розглядається вченими як критичне питання виживання та адаптації дитини в сучасному висококонкурентному, комп'ютеризованому суспільстві. Відповідальність батьків у цій сфері зростає щороку, адже готовність до життя – це не лише вміння вирішувати дрібні побутові проблеми, а спершу готовність до отримання якісної освіти та професійних навичок [149]. Законодавець також прямо зобов'язує батьків поважати гідність дитини (частина 4 статті 150 СК України). У літературі слушно зазначено, що право дитини на повагу – це своєрідний мандат на її власні, автономні дії, але оскільки дитина є залежною, її свобода визначається тим, наскільки розумною і справедливою є «сорочка батьківських заборон» [137]. Повага до дитини неможлива в родинях, де відсутні любов, чесність та повага між самими батьками; зневажання думки дитини неминуче призводить до того, що в дорослому віці вона повністю обірве спілкування з токсичними батьками [149]. З.В.

Ромовська переконана, що Україна формально виконала низку міжнародно-правових вимог щодо поваги до дитини (наприклад, визнання права знати своє походження, заборона тілесних покарань, залучення дитини до вирішення її долі, захист майнових прав), проте практична реалізація цих норм часто шкутильгає [142].

Саме в площині аналізу цієї найпоширенішої підстави необхідно максимально рельєфно виокремити фундаментальну наукову новизну нашого дисертаційного дослідження. Традиційно у вітчизняній правовій доктрині радянського та пострадянського періодів, а також у консервативній судовій практиці минулих років абсолютно домінував підхід, згідно з яким найвища міра сімейно-правової відповідальності застосовувалася переважно тоді, коли неправомірна поведінка батьків створювала безпосередню, доведену й явну загрозу життю та фізичному здоров'ю дитини. Суди вимагали надання беззаперечних матеріальних доказів: факту фізичного виснаження, наявності тілесних ушкоджень, проживання в антисанітарних умовах або повної відсутності їжі. Водночас аналіз сучасної сімейно-правової доктрини та психологічних досліджень дає підстави стверджувати, що при вирішенні питання про позбавлення батьківських прав така ознака як наявність прямої фізичної загрози життю та здоров'ю дитини, не є основною й обов'язковою. Ця інноваційна теза знаходить своє глибоке доктринальне обґрунтування в працях Л.В. Красицької, яка, всебічно досліджуючи складні проблеми зловживання батьківськими правами, доводить, що пасивна байдужість, повне емоційне відчуження та стійка, багаторічна відсутність духовного контакту з дитиною самі по собі становлять самотійну, надзвичайно руйнівну і високо латентну форму грубого порушення прав дитини [4].

Поглиблюючи аналіз психологічних аспектів ухилення від виховання, неможливо оминути увагою новітні тенденції європейської доктрини щодо прихованого насильства.

Сучасна доктрина сімейного права перебуває на етапі інтенсивного переосмислення критеріїв оцінки батьківської поведінки, зміщуючи акцент із

суто матеріально-побутових чинників на глибинні психологічні процеси, що відбуваються всередині сім'ї. Одним із найскладніших, найменш досліджених, проте вкрай руйнівних явищ, яке безпосередньо впливає на вирішення спорів про позбавлення батьківських прав, є так званий «синдром батьківського відчуження» (Parental Alienation Syndrome – PAS). У світовій психіатричній та юридичній практиці цей концепт, вперше сформульований американським психіатром Річардом Гарднером, описує специфічний розлад у дитини, який виникає переважно в контексті гострих сімейних конфліктів. Сутність цього явища полягає в цілеспрямованому, систематичному та психологічно маніпулятивному програмуванні дитини одним із батьків (батьком-алієнатором) проти іншого з батьків (відчуженого батька). Наслідком такої поведінки стає формування в дитини стійкого, необґрунтованого відчуття ворожості, страху або ненависті до того з батьків, хто проживає окремо, що в кінцевому підсумку призводить до повної емоційної травми та розриву духовного зв'язку.

В українській правозастосовній практиці тривалий час існувала тенденція до ігнорування цього синдрому. Суди, розглядаючи позови про позбавлення батьківських прав, часто сприймали категоричну відмову дитини спілкуватися з відповідачем як беззаперечний доказ винної поведінки останнього (ухилення від виховання або жорстокого поводження). Проте такий формалізований підхід є докорінно хибним і прямо суперечить принципу забезпечення найкращих інтересів дитини. Синдром батьківського відчуження сам по собі є латентною, проте надзвичайно жорстокою формою психологічного насильства над дитиною, яке вчиняється саме тим з батьків, хто ініціює відчуження. Використовуючи дитину як інструмент помсти колишньому партнеру, такий батько чи мати руйнує базове відчуття безпеки неповнолітнього, деформує його світосприйняття та створює штучні перешкоди для нормального емоційного розвитку.

З огляду на це, при розгляді справ про позбавлення батьківських прав на підставі пункту 2 частини 1 статті 164 СК України (ухилення від

виконання обов'язків) суд зобов'язаний з максимальною ретельністю досліджувати справжні, глибинні причини відсутності контакту між відповідачем та дитиною. Якщо в ході судового розгляду, зокрема за допомогою судово-психологічної експертизи дитячо-батьківських відносин, буде встановлено ознаки індукованого (навіяного) відчуження, позов про позбавлення батьківських прав не лише не підлягає задоволенню, а й вимагає негайного втручання органів опіки та піклування для захисту дитини від психологічного тиску з боку самого позивача. Сучасні стандарти європейського правосуддя, імplementовані в практику ЄСПЛ, категорично вимагають від національних судів відрізняти реальне, свідоме ухилення від виховання від ситуацій, коли участь у вихованні стає об'єктивно неможливою через маніпуляції та агресивну протидію іншого з батьків. Відповідач, який став жертвою батьківського відчуження, не може нести найсуворішу міру сімейно-правової відповідальності за обставини, які були штучно створені всупереч його волі. Отже, діагностика та юридична кваліфікація синдрому батьківського відчуження має стати обов'язковим елементом доказування в справах даної категорії.

У контексті запобігання безпідставному застосуванню найвищої санкції та збереження сімейних зв'язків особливої ваги набуває розвиток альтернативних способів вирішення спорів (Alternative Dispute Resolution – ADR), насамперед інституту сімейної медіації. Аналіз європейського досвіду, зокрема рекомендацій Комітету Міністрів Ради Європи та Принципів Європейського сімейного права (CEFL), свідчить про глобальну тенденцію до деюридизації та деескалації сімейних конфліктів. У багатьох країнах Європейського Союзу, таких як Німеччина, Норвегія, Польща та Італія, звернення сторін до процедури сімейної медіації є обов'язковою досудовою або судовою стадією перед прийняттям радикальних рішень щодо долі дитини. Медіація – це добровільний, конфіденційний процес, у якому незалежний, нейтральний фахівець (медіатор) допомагає батькам подолати емоційні бар'єри, почути потреби одне одного та самостійно розробити

життєздатне рішення щодо виконання батьківських обов'язків, яке б максимально відповідало інтересам дитини.

Впровадження обов'язкових елементів сімейної медіації у вітчизняну практику **в** справах про позбавлення батьківських прав здатне докорінно змінити архітектуру захисту прав дітей в Україні. Дуже часто позови про позбавлення прав ініціюються не через реальну загрозу життю чи здоров'ю дитини, а як наслідок глибоких, нерозв'язаних міжособистісних образ між колишнім подружжям. У таких ситуаціях позбавлення батьківських прав стає інструментом юридичної помсти. Застосування процедури медіації на етапі підготовчого судового провадження або ще до звернення до суду (на рівні служб у справах дітей) дозволило б суттєво знизити емоційну напругу, відновити комунікацію між батьками та знайти консенсус щодо участі кожного з них у вихованні та матеріальному забезпеченні дитини. Медіатор, на відміну від судді, не встановлює вини і не застосовує санкції; його завдання полягає в трансформації деструктивного конфлікту в конструктивний діалог заради майбутнього дитини.

Доцільно окремо звернути увагу на специфіку сімейної медіації в справах, де наявні ознаки емоційної травмованості або ухилення від виконання обов'язків. Медіатор може проводити так звані індивідуальні зустрічі (кокуси) з кожною зі сторін для «вентилювання емоцій» та усвідомлення реальних наслідків розірвання юридичного зв'язку з дитиною. Якщо ж у процесі медіації стає очевидним, що один із батьків дійсно є соціально небезпечним, страждає на невиліковні форми залежності, застосовує насильство або категорично, свідомо відмовляється від будь-якої участі в житті дитини, медіація припиняється, і справа вирішується судом із застосуванням усього арсеналу державного примусу. Проте запровадження медіації як обов'язкового фільтру дозволило б відсіяти ті справи, де збереження сім'ї та поновлення повноцінного батьківського піклування є об'єктивно можливим. Це повною мірою корелює з європейською правовою традицією, яка вимагає від держави застосування принципу субсидіарності:

державний примус застосовується лише тоді, коли вичерпано всі можливі механізми мирного врегулювання.

Навіть якщо дитина фактично проживає в цілком безпечних, комфортних побутових та матеріальних умовах (наприклад, з матір'ю в новій заможній сім'ї, з турботливою бабусею або належно забезпечується опікуном), є добре нагодованою, одягненою та фізично абсолютно здоровою, систематичне ігнорування її психологічних, емоційних та інтелектуальних потреб з боку іншого з батьків (наприклад, біологічного батька, який після розлучення роками не телефонує, не цікавиться успіхами в школі, не вітає зі святами й не бере участі у вирішенні дитячих життєвих проблем) завдає непоправної, невидимої шкоди її повноцінному формуванню як гармонійної, впевненої в собі особистості. Аналізуючи систему санкцій у сімейному праві України, Н.В. Волкова також погоджується з тим, що тяжке правопорушення в цій надзвичайно чутливій сфері може мати суто нематеріальний, психологічний вимір, коли руйнується сам сенс, сама квінтесенція спорідненого сімейного зв'язку [17]. Психолого-правова характеристика цього явища, яку надзвичайно детально і професійно розкриває С.С.Бичкова під науковим керівництвом О.І.Кудерміної, переконливо свідчить, що емоційна травма (позбавлення дитини любові) формує в неї стійкі комплекси меншовартості, невиправдане почуття провини за те, що її «не люблять» рідні люди, та призводить до тяжких розладів соціалізації в дорослому майбутньому [4]. М.М.Дякович деталізує це ухилення, зазначаючи, що воно відбувається тоді, коли батьки не спілкуються з дитиною в обсязі, необхідному для її самоусвідомлення, не надають їй доступу до духовних та культурних цінностей, не виявляють найменшого інтересу до її внутрішнього світу і не сприяють засвоєнню нею загальновизнаних норм моралі. Вона ж відзначає, що всі ці чинники можна розцінювати як ухилення від виховання лише за умови доведення винної поведінки та свідомого нехтування своїми функціями [25].

Реалізація європейського стандарту пропорційності втручання держави в сімейне життя вимагає від судів відходу від категоричних, «чорно-білих» рішень. Важливим практичним вектором стала постанова Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду від 20 березня 2024 року в справі № 204/2097/22.

У цій справі Верховний Суд ще раз підтвердив, що позбавлення батьківських прав є заходом «ultima ratio» (останнім, крайнім дотиком держави), і наголосив на можливості застосування альтернативних, гнучких механізмів впливу на недобросовісних батьків [98]. Суд вказав, що навіть у разі доведення фактів неналежного виконання обов'язків, суд наділений дискреційним правом відмовити в задоволенні позову про позбавлення прав. Натомість, керуючись найкращими інтересами дитини (з метою збереження її коріння), суд може винести офіційне попередження батькові/матері про необхідність зміни ставлення до виховання дитини та покласти контроль за виконанням ними батьківських обов'язків безпосередньо на орган опіки та піклування. Крім того, суд підкреслив, що висновок органу опіки та піклування про доцільність позбавлення прав носить виключно рекомендаційний характер і не є наперед вирішальним для суду.

Сучасна парадигма вітчизняного правосуддя орієнтована на терапевтичний підхід до сімейних криз. Інститут попередження та встановлення судового контролю через органи опіки виступає ефективним проміжним етапом, який дає батькам юридичний та психологічний шанс на ресоціалізацію та збереження сім'ї. Це повністю відповідає позитивним зобов'язанням держави сприяти возз'єднанню сім'ї та мінімізувати травматичні наслідки розлучення дитини з біологічними батьками.

Теперішній етап розвитку сімейного права України характеризується поступовою, але безповоротною трансформацією судової парадигми: від формально-біологічного підходу до глибоко змістовного, людиноцентричного аналізу батьківських правовідносин. ЦентRALЬНОЮ

віхою цієї еволюції стала Постанова Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду (від 19 лютого 2025 року в справі № 147/277/24 [107]).

У цій справі КЦС ВС фактично легітимізував концепцію «емоційної депривації» як самостійного та достатнього чинника для розірвання юридичного зв'язку між батьком та дитиною. Теоретичне підґрунтя цього рішення спирається на розуміння батьківських прав не як суб'єктивного привілею особи, а як «права-обов'язку», соціальна функція якого полягає в забезпеченні психологічного та духовного добробуту неповнолітнього. Суд встановив, що тривале (понад 5 років) свідоме ухилення батька від спілкування, ігнорування потреб дитини та повна відсутність психоемоційного контакту призвели до ситуації, коли біологічне батьківство втратило будь-який соціальний та правовий зміст. Важливим аспектом аналізу є те, що Верховний Суд виправив помилки судів нижчих інстанцій, які діяли застарілим методом «сухого формалізму», відмовляючи в позові на підставі лише декларативного заперечення батька проти позбавлення прав. КЦС ВС чітко вказав: найкращі інтереси дитини (The Best Interests of the Child) полягають у збереженні стабільності її емоційного середовища. Оскільки дитина повністю інтегрувалася в нову сім'ю матері та сприймає вітчима як фактичного батька, штучне збереження юридичного зв'язку з біологічним батьком-аутсайдером становить акт латентного насильства над психікою дитини, створюючи стан правової невизначеності та емоційної травматизації.

Окремого теоретичного осмислення потребує питання про юридичне значення заяви батька про згоду на позбавлення його прав. У зазначеній постанові КЦС ВС підтвердив доктринальну позицію, згідно з якою батьківські права є невідчужуваними, а тому особа не може добровільно «відмовитися» від них у порядку одностороннього правочину. Проте така заява, подана до суду або нотаріально засвідчена, обґрунтовано розглядається судом як вагомий доказ суб'єктивної сторони сімейного правопорушення – усвідомленого, вольового небажання особи виконувати

свій батьківський обов'язок. Це дозволяє суду кваліфікувати поведінку як «винне ухилення» (п. 2 ч. 1 ст. 164 СК України), що є ключовою умовою застосування найвищої санкції.

Відтак, наявність видимої фізичної загрози є лише одним із можливих, найекстремальніших, але аж ніяк не безальтернативним критерієм для позбавлення прав. Суд, діючи виключно в найкращих інтересах дитини, має повне право й обов'язок констатувати достатність підстав для застосування цієї найвищої санкції навіть у тому випадку, коли в ході процесу встановлено виключно факт глибокої емоційної покинутості та стійкого, свідомого, багаторічного небажання особи брати будь-яку участь у духовному житті своєї дитини. Право дитини на здоров'я, як ґрунтовно доводять у своїх дисертаційних та монографічних дослідженнях Ю.С. Маршук, С.Б.Булеца та К.М.Глиняна, є багатовимірним і обов'язково охоплює право на психічне та соціальне благополуччя, а не лише відсутність соматичних хвороб чи фізичних дефектів [7; 18; 56]. Тому батьки, які своєю тотальною байдужістю руйнують незміцнілу психіку дитини, є такими ж небезпечними порушниками закону, як і ті, хто не забезпечує її фізичне виживання.

При цьому вкрай важливо розуміти межі юридичної відповідальності: ухилення від виконання обов'язків ніколи не ототожнюється з об'єктивним їх невиконанням. З.В.Ромовська та Пленум Верховного Суду (пункт 16 Постанови №3 від 30 березня 2007 року) чітко роз'яснюють, що про ухилення може йтися лише в разі наявності винної поведінки, свідомого і злісного нехтування своїми функціями [137]. Як відзначається в літературі, ухилення – це особливе психічне ставлення батька чи матері до своєї протиправної бездіяльності, що виражається у формі прямого умислу або грубої необережності. Відповідальність настає лише тоді, коли особа розуміла, усвідомлювала свої дії й мала реальну юридичну та фактичну можливість піклуватися про дитину (наприклад, злісне ухилення від аліментів зі зміною місця проживання). Якщо ж батьки не виконують обов'язки через незалежні від них тяжкі об'єктивні причини – наприклад,

через перебування в місцях позбавлення волі чи під вартою, тяжку хворобу, визнання їх недієздатними чи тривалі службові відрядження – то в їхніх діях відсутній умисел, а отже, позбавлення прав у таких ситуаціях є прямим порушенням забезпечення найкращих інтересів дитини [91; 149]. Більше того, саме лише ухилення від утримання (несплата аліментів), за висновками З.В. Ромовської, саме по собі не завжди є стовідсотковою підставою для позбавлення прав, хоча найчастіше той, хто не виховує, той і не утримує дитину [137].

Судова практика Верховного Суду щодо застосування пункту 2 частини 1 статті 164 СК України є надзвичайно показовою, багатогранною і такою, що постійно еволюціонує. Наприклад, в одній зі справ суд зазначив, що свідоме ухилення від виховання, відсутність піклування про духовний розвиток та відсутність сприяння в засвоєнні норм моралі є безперечною підставою для санкції, і навіть 14-річна дитина має повне право самостійно ініціювати такий позов у суді для свого захисту, реалізуючи свою процесуальну дієздатність [93]. Більше того, Верховний Суд у своїх рішеннях (постанови від 26 квітня 2022 року, 23 червня 2022 року, 19 лютого 2025 року) постановив, що свідоме зміна країни проживання (виїзд за кордон) з подальшим повним припиненням участі у вихованні, втратою емоційного зв'язку, а також відмова усиновлювачів від дитини чи адаптація дитини до нового чоловіка матері цілком обґрунтовано кваліфікується як ухилення і є достатньою підставою для позбавлення прав [100; 102; 107].

Проте Верховний Суд також чітко окреслив коло обставин, які не можуть бути підставою для позбавлення прав. Вивезення дитини за кордон одним з батьків без згоди іншого само по собі не є ухиленням, якщо немає доказів іншої винної поведінки [88]. Так само тривале проживання дитини в новій сім'ї або відсутність побачень через об'єктивний конфлікт між колишнім подружжям (або через злісну протидію того з батьків, з ким проживає дитина) не можуть слугувати підставою для позбавлення іншого батька прав, адже непорозуміння дорослих не повинні вирішуватися шляхом

руйнування статусу дитини. У таких справах суд констатує відсутність вини того з батьків, хто проживає окремо, навіть якщо емоційний зв'язок втрачено [90; 94; 96; 104]. Крім того, сама лише наявність заборгованості зі сплати аліментів чи перебування батька на тимчасово окупованій території не визнається судом самостійною та достатньою підставою для застосування цієї крайньої міри, оскільки стягнення аліментів є окремим способом захисту матеріальних прав [99]. У постанові від 05 червня 2024 року Суд вказав, що вимушене перебування матері за кордоном через життєві обставини, якщо вона продовжує цікавитися дітьми, не дає підстав позбавляти її прав [108]. Важливо додати, що належне виконання обов'язків не є безумовною підставою для визначення місця проживання дитини саме з цим з батьків [92].

Наступною самостійною, окремо визначеною в законі підставою для позбавлення батьківських прав є жорстоке поводження з дитиною (пункт 3 частини 1 статті 164 СК України). Жорстоке поводження є надзвичайно складним, об'ємним, міжгалузевим комплексним поняттям. Норма-дефініція цього явища міститься в Законі України «Про охорону дитинства» (стаття 1) та охоплює будь-які форми фізичного, психологічного, сексуального або економічного насильства над дитиною, включаючи домашнє насильство, насильство за ознакою статі, булінг та мобінг у колективі, а також будь-які незаконні угоди, вербування, переміщення чи експлуатацію дитини з використанням шантажу [119]. Згідно з роз'ясненнями Пленуму Верховного Суду (Постанова №3), жорстоке поводження далеко не завжди вичерпується лише прямим фізичним насильством (побоями, катуванням, нанесенням тілесних ушкоджень чи посяганням на статеву недоторканість); воно так само руйнівню реалізується через витончені форми психологічного терору, застосування недопустимих, садистських методів виховання та приниження людської гідності дитини [122]. Розробниця СК України З.В.Ромовська констатує, що суспільство сьогодні стикається з шокуючими проявами батьківського, а особливо материнського вандалізму, коли поводження

дорослих заподіює дитині тяжкі душевні страждання або супроводжується втягненням її до вживання алкоголю чи наркотиків. Тому відома фраза «Все найкраще на світі від сонця і молока матері» сьогодні звучить вже не так оптимістично [132; 137]. Л.Є.Гузь наводить жахливі приклади такого поводження: застосування бузувірських методів побиття, садистське ставлення, залишення дітей на тривалий час без води та їжі, закриття їх у темних сараях чи льохах, або навіть надягання на них ланцюгів [22]. Ю.В.Александрова розширює це поняття, визначаючи його як будь-яку винну поведінку, що включає образи, недбале поводження, що завдає шкоди фізичному та психічному здоров'ю дитини або створює загрозу в майбутньому [2]. У науці кримінального права це явище розуміють як діяння, що призводять до втрати працездатності, емоційної залежності та погіршення якості життя, незалежно від факту спільного проживання батьків з дитиною [180]. Право дитини на захист від усіх цих форм насильства гарантується Конституцією України, Конвенцією про права дитини, законами «Про запобігання та протидію домашньому насильству» та «Про Національну поліцію» [40; 41; 115]. Досліджуючи ці питання, С.О. Сліпченко слушно наголошує на тому, що психологічне насильство характеризується високим рівнем латентності (прихованості); воно не залишає видимих синців, проте його наслідки для психіки дитини є катастрофічними і часто не піддаються корекції [153]. О.І. Антонюк зазначає, що держава зобов'язана діяти жорстко, превентивно, на випередження, негайно припиняючи повноваження тих осіб, які створюють токсичне середовище для розвитку дитячої особистості [3]. Збереження зв'язку із батьком-агресором є джерелом постійної вторинної травматизації для дитини, а тому його розірвання є імперативною вимогою.

Ще однією надзвичайно вагомою підставою для застосування досліджуваної санкції є наявність у батьків (або одного з них) хронічного алкоголізму або наркоманії (пункт 4 частини 1 статті 164 СК України). Ці важкі хвороби можуть бути як повністю автономними підставами для позову, так і застосовуватися судом у тандемі з іншими пунктами статті, оскільки

вони становлять постійну, невідворотну загрозу як для фізичного, так і для психічного здоров'я неповнолітнього. Специфіка цієї підстави полягає в тому, що вона перебуває на складному стику медичного, психіатричного та юридичного критеріїв: згідно з роз'ясненнями Пленуму Верховного Суду (абз. 4 п. 16 Постанови №3), наявність хронічного алкоголізму чи захворювання на наркоманію закон вимагає обов'язково підтверджувати офіційними медичними висновками спеціалізованих установ. У свою чергу, І.В. Калаур, розглядаючи обсяг дієздатності осіб, зазначає, що особа, яка тривалий час страждає на подібні глибокі хронічні залежності, внаслідок деградації своєї особистості та руйнування вольової сфери об'єктивно втрачає здатність до усвідомленого та належного виконання своїх складних соціальних функцій, серед яких батьківство є найбільш відповідальною [31]. Важливо розуміти, що в даному випадку сімейний закон карає особу не за сам об'єктивний, медичний факт наявності хвороби, а за те, що ця хвороба, яка первісно виникла внаслідок попередньої свідомої поведінки особи, призводить до повної соціальної та моральної деградації сім'ї, перетворення житла на небезпечний притон, створення антисанітарних умов для дитини та розтрата сімейного майна. Водночас, з огляду на сучасні виклики та появу нових форм залежностей, ми повністю підтримуємо позицію вчених щодо необхідності розширення цієї норми. На нашу думку, сьогодні мати або батько повинні позбавлятися прав, якщо вони є не лише алкоголіками чи наркоманами, а й тяжкими токсикоманами, ігроманами (лудоманами), інтернет-залежними (кіберзалежними), або якщо вони страждають на небезпечні розлади (анорексія, булімія, kleptomaniya, піроманія чи сексуальні розлади). Такий модернізований підхід значно більше відповідає запитам нашого складного часу і максимально виключатиме будь-який згубний вплив патологічної поведінки батьків на дитину. Проте, як доводить у своїх працях С.Д. Гринько, суди повинні підходити до таких справ суворо індивідуально, оцінюючи не лише діагноз, а й фактичне ставлення хворої особи до дитини, її бажання лікуватися та реальний вплив хвороби на виховання.

Також чинне сімейне законодавство України передбачає таку крайню специфічну підставу, як будь-які види експлуатації дитини, примушування її до жебракування та бродяжництва (пункт 5 частини 1 статті 164 СК України). Ця підстава свідчить про найнижчий, маргінальний ступінь морального розкладання батьків, які повністю дегуманізують власну дитину, розглядаючи її виключно як зручний, безправний інструмент для незаконного збагачення та задоволення власних антисоціальних потреб. Згідно зі статтею 36 Конвенції ООН про права дитини, держави зобов'язані захищати дитину від усіх форм експлуатації, що завдають їй шкоди. Право на захист від економічної експлуатації гарантується Конституцією України, Конвенцією Міжнародної організації праці про заборону найгірших форм дитячої праці (1999 року), Кримінальним кодексом та Законом «Про охорону дитинства» [35; 38; 49]. Поняття жебракування, до якого примушують дитину, легально визначено в частині 1 статті 150-1 КК України як систематичне випрошування грошей, речей чи інших матеріальних цінностей у сторонніх осіб [49]. Прикметно, що Республіка Польща була однією з перших держав, яка імплементувала подібні заборонні приписи у своє законодавство [134]. Т.В.Курило, підкреслює, що такі цинічні дії батьків є грубим нехтуванням фундаментальних прав [52]. Примушування до жебракування знищує гідність дитини, позбавляє її права на освіту та нормальне дитинство, що робить застосування найвищої санкції абсолютно безальтернативним кроком держави.

І фінальною підставою в законодавчій систематиці (пункт 6 частини 1 статті 164 СК України) є засудження матері та (або) батька за вчинення умисного кримінального правопорушення щодо дитини. Вона може виступати як самостійна підстава, проте найчастіше застосовується судами в тандемі з жорстоким поводженням. З курсу кримінального права відомо, що йдеться про найтяжчі злочини: замах на вбивство, нанесення тяжких тілесних ушкоджень, катування, доведення до самогубства, побої чи статеві злочини. На відміну від інших підстав, які вимагають складного доказування в

цивільному судочинстві, ця підстава є найбільш формалізованою. Вона повністю ґрунтується на вже існуючому вирокі суду в кримінальній справі, який набрав законної сили. Сучасні правознавці пропонують розширити цю норму: мати або батько повинні позбавлятися прав і тоді, коли вони засуджені за умисний злочин проти когось із інших членів сім'ї (наприклад, за вбивство матері дитини), оскільки це завдає дитині колосальної травми. Сам факт вчинення злочину проти дитини є абсолютно несумісним із високим званням батька чи матері.

Водночас, критично аналізуючи чинну систему підстав, значна частина провідних українських вчених обґрунтовано вказує на її неповноту та пропонує розширити цей закритий перелік. Зокрема, в літературі справедливо зазначається, що в систематиці відсутня така комплексна категорія як «зловживання батьківськими правами». З.В. Ромовська скептично згадує постанову Пленуму Верховного Суду СРСР 1979 року, де до зловживань відносили схилення до жебрацтва чи непосилання до школи, вважаючи, що це скоріше невиконання обов'язків [137]. Проте сучасні вчені, такі як М.В.Логвінова, пропонують додати до системи позбавлення батьківських прав злісне ухилення від сплати аліментів, невиконання обов'язків з охорони здоров'я та безпосередньо зловживання батьківськими правами [55]. Зокрема, Л.В. Красицька та О.М.Оніщук активно підтримують ідею закріплення зловживання як окремої (сьомої) підстави (доповнення пунктом 7), наголошуючи, що суд має кваліфікувати як зловживання систематичність таких дій, створення загрози життю або нормальному розвитку дитини [48; 77; 146]. О.Ф. Лапчевська вважає за необхідне додати до переліку аморальну, антигромадську поведінку та втягнення дітей у злочинну діяльність [53]. Усі ці пропозиції свідчать про нагальну потребу відступити від замкнутої (закритої) системи підстав позбавлення батьківських прав та перейти до її відкритого характеру, що дозволить судам оперативніше реагувати на нові форми деструктивної поведінки.

Для обґрунтування розширення національної системи підстав варто звернутися до зарубіжного досвіду у сфері сімейного права, зокрема країн Європи та світу (Австрії, Іспанії, Німеччини, Франції, Польщі тощо). Так, в Австрії (ст. 181 ЦК) суд має право вжити необхідних заходів просто в разі загрози благополуччю дитини [183]. В Іспанії (ст. 154, 156, 170 ЦК) батьківська влада здійснюється з повагою до психологічної недоторканності дитини, а позбавлення прав можливе за рішенням суду через невиконання обов'язків або засудження в кримінальній справі; при цьому іспанський закон дозволяє призупиняти владу одного з батьків у разі домашнього насильства чи посягання на статеву свободу [190]. Німецьке цивільне уложення (§ 1666, 1666a) взагалі не містить конкретного, вичерпного переліку підстав: воно оперує гнучким поняттям «загрози благу дитини» і передбачає поступове застосування санкцій (від заборони спілкування до повного позбавлення), керуючись принципами пропорційності та пріоритету соціальної допомоги сім'ї [198]. У Франції (ст. 378, 378.1, 381 ЦК) батьки можуть бути позбавлені прав не лише за злочини проти дитини, а й за створення явної загрози її моральності, погане ставлення, зловживання алкоголем, а також за свідоме усунення від виконання прав понад 2 роки. Французький закон також дозволяє відновити права через рік після їх позбавлення в разі виправлення [197].

Болгарія (ст. 123, 131, 132 СК) дозволяє позбавляти прав у тяжких випадках небезпеки для здоров'я або якщо батьки постійно не піклуються про дитину і не сплачують аліменти [184]. У Греції (ст. 1532 ЦК) підставою для обмеження прав є навіть винне порушення угоди про контакт з дитиною, перешкоджання спілкуванню, відмова платити аліменти чи засудження за домашнє насильство. В Естонії (ст. 116, 134-136 Закону про сім'ю) суд може обмежити або позбавити права опіки, якщо є загроза фізичному або духовному благополуччю, майнова небезпека або нездатність батьків виконувати обов'язки. Там діє система обов'язкового інформування поліцією та медиками про дітей у групі ризику [205]. У Латвії (ст. 200, 203 ЦК) опіка

припиняється, якщо батьки зловживають правами, не доглядають за дитиною, застосовують насильство або навіть просто дали згоду на усиновлення (відмовилися від дитини). Також латвійський суд може позбавити опіки за злісне невиконання рішення суду про доступ до дитини іншого з батьків [189]. Литва (ст. 3.155, 3.160, 3.180 ЦК) передбачає можливість тимчасового або безстрокового обмеження повноважень за жорстоке поводження, ухилення від виховання або негативний моральний вплив [201]. У Польщі (ст. 92, 95-97, 111 СОК) батьківська відповідальність позбавляється через постійні перешкоди або якщо батьки грубо нехтують дитиною і постійно не цікавляться нею, при цьому польський закон прямо забороняє будь-які тілесні покарання [200].

В Угорщині (ст. 4:146-4:191 ЦК) батьківська опіка скасовується, якщо поведінка батьків завдає серйозної шкоди моральному чи інтелектуальному розвитку, або якщо батько засуджений за злочин проти однієї дитини (що дозволяє автоматично припинити опіку й щодо інших дітей) [206]. У Чехії (§ 855-875 ЦК) батьківська відповідальність обмежується або позбавляється за серйозне нехтування обов'язками, при цьому чеський закон гарантує право 12-річної дитини на обов'язкове вислуховування її думки судом [188]. Хорватія (ст. 170 СЗ) позбавляє опіки за зловживання, залишення дитини, невиконання наказів соціальних служб або якщо розумові здібності батьків не дозволяють їм виконувати свої функції [203]. Словенія (ст. 82, 176 СК) передбачає часткове або повне позбавлення за відмову від дитини або грубе порушення обов'язків [194]. У Румунії (ст. 263, 483, 488, 508 ЦК) суд ухвалює рішення про позбавлення прав за жорстоке поводження, вживання алкоголю чи серйозне порушення інтересів дитини. При цьому румунський закон деталізує обов'язок батьків поважати інтимне життя дитини та обов'язково заслуховувати думку дитини з 10 років [191]. У Словаччині (§ 28-39 ЗСРпС) батьківські права обмежуються або позбавляються за невідповідний спосіб життя, неучасть у вихованні та жорстоке поводження, при цьому аліментний обов'язок зберігається [211].

Албанія (ст. 215-229 СК) позбавляє батьківської відповідальності за злочини або залишення сім'ї і невиконання обов'язків [196]. У Боснії й Герцеговині (ст. 129-154 СЗ) зловживання правами деталізовано як примушування до соціально неприйнятної поведінки, а грубе нехтування – як несплата утримання понад 3 місяці або неперешкоджання дитині у вживанні алкоголю та нічних прогулянок. Закон дозволяє позбавляти опіки тих батьків, які перешкоджають контактам дитини з іншим із батьків [208]. Грузія (ст. 1197-1206 ЦК) прямо забороняє методи виховання, що спричиняють психічні страждання, і позбавляє прав за грубе поводження, хронічний алкоголізм або залучення до бродяжництва. Грузинський цивільний кодекс надає право 14-річній дитині самостійно звертатися до суду за захистом. Сербія (ст. 81-82 СК) відносить до зловживань примушування дитини до надмірної праці та потурання поганим схильностям, а до грубого нехтування – уникнення створення умов для дитини, яка перебуває в закладі соціального захисту [209]. У Молдові (ст. 58-67 СК) методи виховання повинні виключати будь-які образи чи приниження. Молдовський суд позбавляє прав за відмову забрати дитину з закладу, жорстоке поводження, аморальну поведінку або в інших випадках, коли цього вимагають інтереси дитини (відкритий перелік) [192]. Чорногорія (ст. 5-89 СК) має деталізований принцип «найкращих інтересів дитини», позбавляючи прав за фізичні знущання, підбурювання до злочинів або відмову дбати про базові потреби дитини [207].

Аналізуючи процесуальну форму встановлення та доказування усіх вищезазначених підстав в Україні, необхідно звернутися до праць вчених-процесуалістів. Професор В.А. Ватрас акцентує увагу на тому, що суд ні за яких обставин не може діяти формально, поверхово чи бюрократично [9]. Він зобов'язаний з ретельністю дослідити всю сукупність прямих та непрямих доказів. І.Л. Сердечна наголошує на специфічній юрисдикційній ролі висновків органів опіки та піклування, які на практиці відіграють вирішальну роль у формуванні переконання судді [141]. Водночас П.І. Салюк зазначає

про існування серйозної правової проблеми: тягар доказування винної поведінки цілком покладається на позивача, що іноді створює непереборні перешкоди для своєчасного захисту дитини. Це особливо критично, коли йдеться саме про нематеріальні, психологічні аспекти ухилення, які важко зафіксувати [138]. З огляду на ці труднощі, Р.М. Мінченко пропонує впровадити більш гнучкі стандарти доказування, де наявність емоційної відчуженості встановлювалася б через висновки судово-психологічних експертиз або підготовлених соціальних педагогів [61, с.427-428].

Результати проведеного аналізу дають привід стверджувати, що підстави для позбавлення батьківських прав за чинним сімейним законодавством України є складним комплексом юридичних фактів як матеріального, так і психологічного характеру. На основі вивченого передового національного та зарубіжного досвіду (законодавства Австрії, Франції та інших країн) можна дійти однозначного висновку: в національному законі має бути закріплений невичерпний (відкритий), а не закритий перелік підстав. Зокрема, необхідно встановити, що мати або батько можуть бути позбавлені батьківських прав і з інших підстав, що мають істотне значення для благополуччя дитини (наприклад, якщо їхня поведінка суперечить моральним засадам суспільства). Крім того, жодна із чинних підстав (особливо ухилення від обов'язків) більше не повинна розглядатися судами через звужену призму обов'язкової наявності фізичної загрози здоров'ю дитини. Сучасна доктрина категорично вимагає визнання того факту, що свідома відсутність емоційного піклування та духовного контакту є найвищим ступенем зловживання, що само по собі утворює легітимну підставу для застосування санкції. Такий людиноцентричний підхід є єдиним дієвим шляхом до реального забезпечення найкращих інтересів дитини в сучасному українському суспільстві.

2.3. Порядок позбавлення батьківських прав за сімейним законодавством України

На сьогодні питання захисту прав і законних інтересів дітей лишається надзвичайно актуальним, особливо з огляду на виклики, які постали перед суспільством. Порушення прав неповнолітніх, відсутність належно узгоджених дій між органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування щодо їх захисту мають потужний потенціал створювати складні, незворотні наслідки, приводячи до відчуття повної відсутності уваги до дитини з боку суспільства. Саме тому система органів опіки та піклування стає особливою, ключовою формою турботи про майбутнє держави – її дітей. Відповідно до Конвенції про права дитини, яку Україна ратифікувала у 1991 році, в усіх діях, що стосуються дітей, незалежно від того, чи вони здійснюються державними чи приватними установами, що займаються соціальним забезпеченням, судами, адміністративними чи законодавчими органами, пріоритетна увага має бути приділена забезпеченню найкращих інтересів дитини. Держави-учасниці зобов'язані забезпечити дитині такий захист і піклування, які є критично необхідними для її благополуччя, обов'язково враховуючи права й обов'язки її батьків, опікунів чи інших осіб, які несуть відповідальність за неї за законом. Для цього держави вживають усіх відповідних законодавчих і адміністративних заходів. Більше того, держави-учасниці повинні забезпечувати необхідні умови для того, щоб установи, служби і органи, відповідальні за піклування про дітей або їх захист, суворо відповідали встановленим компетентними органами стандартам, зокрема у сфері безпеки й охорони здоров'я, мали достатню кількість кваліфікованого персоналу, а також були об'єктом компетентного нагляду [40].

Поточним законодавством України чітко передбачено, що захист прав дітей-сиріт та дітей, які позбавлені батьківського піклування, може бути забезпечений через звернення не лише до судових органів, але й

безпосередньо до інших відповідних установ. Одним із таких центральних органів у механізмі захисту є органи опіки та піклування. Вчені постійно акцентують увагу на тому, що органи опіки та піклування традиційно мають визначальну, системоутворюючу роль у захисті прав та законних інтересів дітей, включаючи тих, що опинилися без батьківського піклування і потребують негайної державної підтримки. Державна соціальна та сімейна політика в цій сфері відображена в чітко регламентованому законодавстві, де встановлення опіки та піклування здійснюється компетентними державними установами, які мають міцну правову основу для своєї повсякденної діяльності. Водночас на міжнародному рівні у своїх рішеннях, які стосуються захисту прав дитини, Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) базується на положеннях Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, Загальної декларації прав людини та Конвенції про права дитини. Звертаючи глибоку увагу на природну вразливість дітей, ЄСПЛ, опираючись на міжнародні та європейські правозахисні договори, послідовно акцентує на необхідності надання спеціального захисту для них. Згідно з цим гуманістичним підходом, кожна дитина має невід'ємне право на заходи захисту, які відповідають її неповнолітньому статусу, з боку своєї сім'ї, суспільства та держави. При прийнятті будь-яких рішень, що стосуються дітей, їхні найкращі інтереси мають абсолютний пріоритет і повинні бути строго та повноцінно враховані. Тож держава має позитивні зобов'язання перед дітьми, гарантуючи, що вжиті заходи ніколи не завдають шкоди їхньому здоров'ю та гармонійному розвитку. Проблематика невиконання батьками своїх обов'язків з виховання дітей, а відтак, можливе застосування позбавлення батьківських прав, є вкрай актуальною в українській науці сімейного права і виступає предметом широкого, гострого обговорення в наукових кругах. Ці складні питання на різних етапах історичного розвитку українського суспільства стали об'єктом ґрунтовних досліджень таких знаних фахівців як Апопій І.В., Волкова Н.В., Н.Ю. Голубєва, Дзера О.В., Дякович

М.М, Логвінова М.В., Ромовська З.В., Савченко Л.А., Червоний Ю.С., Шевченко Я.М. та багатьох інших.

Логіка комплексного, системного та глибокого доктринального дослідження інституту позбавлення батьківських прав об'єктивно вимагає переходу від ґрунтового аналізу матеріально-правових підстав до надзвичайно детального, скрупульозного вивчення процесуальної та матеріальної форми їх практичної реалізації.

Діти завжди вважалися однією з найбільш соціально незахищених категорій населення, оскільки їхній вік, рівень розвитку розуму та, іноді, психіки не завжди дозволяють їм самотійно, ефективно захищати свої права, серед яких найголовніше – невід'ємне право на безпечне дитинство. Проблема захисту прав дитини стає ще гострішою і трагічнішою в умовах збройного конфлікту та воєнного стану, коли кожна дитина стикається з реальною небезпекою на кожному кроці та потребує посиленої уваги та турботи від найближчих людей – своїх батьків. Законодавець визначає, що позбавлення батьківських прав може настати у вичерпних випадках, таких як: не забрали новонароджену дитину з пологового будинку та відсутність батьківського піклування протягом шести місяців; ухилення від виконання батьківських обов'язків та/або незабезпечення дитині повної загальної середньої освіти; жорстоке поводження з неповнолітнім; цинічна експлуатація, примушення до жебракування або бродяжництва; наявність у батьків хронічного алкоголізму або наркоманії; засудження за вчинення умисного злочину проти дитини. Це рішення приймається виключно судом, і для ініціювання процедури необхідно подати відповідний позов. Статус позивача законом надано одному з батьків; опікуну, піклувальнику або особі, в сім'ї якої фактично проживає дитина; самій дитині, якщо вона досягла 14 років; закладу охорони здоров'я або іншому дитячому закладу, де перебуває дитина; органам опіки та піклування; прокурору. Проте, незалежно від того, хто саме виступає як позивач, у справі абсолютно обов'язково бере участь орган опіки та піклування, який готує та подає свій фаховий висновок про

доцільність позбавлення батьківських прав. Суд бере до уваги цей важливий документ як один із ключових доказів, проте судове рішення може цілком законно суперечити цьому висновку, якщо суд встановить, що це більше відповідає справжнім інтересам дитини. До початку процесуальної процедури необхідно ретельно підготувати позовну заяву, в якій повинні бути чітко викладені матеріально-правові підстави для позбавлення батьківських прав і детально пояснено, в яких саме конкретних діях або системній бездіяльності ці підстави проявляються. Зазвичай рекомендується довірити складання такого позову досвідченому адвокату, оскільки він має опиратися не лише на сухі норми права, але й на актуальну судову практику Верховного Суду. Це допомагає ефективно, юридично грамотно обґрунтувати позицію та суттєво збільшити шанси на отримання бажаного справедливого рішення.

Щоб у судовому порядку позбавити батьківських прав батька або матір, позивач зобов'язаний додати до позовної заяви беззаперечні докази того, що відповідач дійсно має бути підданий цій найвищій санкції. Ці докази можуть включати: письмовий висновок органу опіки та піклування про доцільність позбавлення батьківських прав (ці органи мають детально дослідити ситуацію та умови проживання дитини, а також обов'язково поспілкуватися з самою дитиною, якщо її вік та рівень розвитку це дозволяють); акт обстеження умов, де фактично проживає дитина; документи, які документально свідчать про аліментну заборгованість відповідача (такі як судові рішення про стягнення аліментів чи офіційні довідки з державної виконавчої служби); матеріали, що беззаперечно доводять багаторічну байдужість відповідача до дитини або жорстоке поводження з нею (це можуть бути покази свідків, сусідів, фото- та відеоматеріали, характеристики та довідки з навчального закладу, докази звернення до поліції чи соціальних служб); офіційні довідки з наркологічного закладу, які медично підтверджують наявність у відповідача важкого захворювання на хронічний алкоголізм чи наркоманію; рішення суду або

свідоцтво про розірвання шлюбу (якщо позов подається щодо колишнього чоловіка або дружини, оскільки зазвичай при розлученні питання позбавлення прав автоматично не вирішуються) [70, с.144-146]. Важливо наголосити, що позбавляючи іншу сторону батьківських прав, суд одночасно повинен імперативно вирішити питання щодо стягнення аліментів на утримання дитини. Той факт, що особа більше не матиме жодних особистих прав щодо дитини, категорично не звільняє її від майнового обов'язку брати безпосередню участь у її матеріальному утриманні. Навіть якщо позивач (наприклад, інший з батьків) заявляє, що не хоче отримувати аліменти від відповідача, суд зобов'язаний діяти виключно в майнових інтересах дітей. Своїм рішенням суд зобов'язує відкрити банківський рахунок на ім'я дитини в державній банківській установі, куди й будуть щомісяця надходити аліментні платежі від правопорушника.

Внаслідок завершення процедури позбавлення батьківських прав батько або матір повністю втрачають усі права, які вони раніше мали на підставі кровної спорідненості з дитиною. Це означає, що вони безповоротно втрачають усі особисті немайнові права щодо дитини, такі як право на її виховання, вільне спілкування тощо. Одночасно така особа звільняється від почесних батьківських обов'язків, але втрачає і привілеї: втрачається право бути законним представником інтересів дитини; право спадкувати майно за дитиною за законом; право вимагати в майбутньому матеріального утримання від дорослої працездатної дитини, а також право на відшкодування шкоди та призначення пенсії по втраті годувальника. Крім того, як превентивний захід, позбавлення батьківських прав назавжди не дозволяє такій особі бути опікуном, піклувальником, прийомним батьком чи усиновлювачем щодо будь-яких інших дітей у майбутньому. Ще одним надзвичайно важливим наслідком розгляду таких складних справ є вирішення питання про визначення подальшого місця проживання дитини. Варіанти можуть бути різними: якщо дитина до суду проживала з тим з батьків, хто був позбавлений батьківських прав, суд вирішує, чи доцільно, а

головне – чи безпечно їм надалі жити в одному приміщенні. Суд може цілком законно прийняти рішення про примусове «виселення» такої особи-правопорушника без надання іншого житла, якщо вона має альтернативне житло, або вирішити складне питання примусового поділу чи обміну спільного житла з дитиною. За рішенням суду дитину можуть передати на виховання відповідальним родичам або близьким особам: другому з сумлінних батьків, бабі та діду, повнолітнім працюючим братам та сестрам, іншим родичам, вітчиму або матері. Лише у випадку повної відсутності можливості передати дитину в родину, її можуть передати органам опіки та піклування для подальшого влаштування в інтернатний заклад. Організація та щоденна координація всіх цих заходів щодо захисту прав дітей, зокрема дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, дітей у вкрай складних життєвих ситуаціях, а також дітей, постраждалих від воєнних дій та масштабних збройних конфліктів, покладається державою на служби в справах дітей. Такі ж обов'язки включають участь у заходах щодо запобігання та протидії домашньому насильству стосовно дітей. Ці відповідальні функції покладаються на служби в справах дітей районних, районних у містах Києві та Севастополі держадміністрацій, виконавчих органів міських, районних у містах рад, а також на соціальні служби сільських і селищних рад об'єднаних територіальних громад [80].

Детальний аналіз нормативно-правових актів підтверджує, що одним з основних органів, якому державою покладено прямий обов'язок захисту прав та законних інтересів дитини, є орган опіки та піклування. Згідно з положеннями статті 19 СК України, у випадках, передбачених цим Кодексом, особа має право на попереднє звернення за захистом своїх порушених сімейних прав та інтересів саме до органу опіки та піклування [148]. Рішення, ухвалене органом опіки та піклування в межах його компетенції, є обов'язковим для виконання сторонами. Якщо заінтересована особа протягом десяти днів з моменту його ухвалення не звернулася до суду за захистом своїх прав або інтересів, то таке адміністративне рішення набуває сили.

Виключенням з цього правила є ситуація щодо негайного відібрання дитини, передбачена частиною 2 статті 170 СК України. При вступі в цивільні та сімейні правовідносини, органи опіки та піклування отримують специфічний правовий статус, який має свої процесуальні особливості, такі як особливий порядок призначення, міра відповідальності, мета та завдання їхньої діяльності. Ці органи постійно знаходяться під наглядом вищих державних установ. Їхні дії більшою мірою підпорядковані планам розвитку державних соціальних програм і завжди відповідають публічним інтересам держави. Органи опіки та піклування, діючи виключно в рамках своєї компетенції, виконують різноманітні, багатовекторні функції у сфері захисту прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Ці функції включають дозвільні, організаційні, охоронні, контролюючі та потужні інформаційні аспекти, які тісно взаємодіють між собою та співпрацюють для забезпечення соціального добробуту дітей у таких складних, кризових життєвих обставинах.

Згідно із Законом України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», органи опіки та піклування мають чітко визначені владні повноваження, які включають забезпечення вирішення наступних критичних питань: встановлення юридичного статусу дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування; надання опіки та піклування над такими дітьми, а також застосування інших пріоритетних форм влаштування (наприклад, усиновлення); забезпечення комплексного соціального захисту та захисту особистих, майнових, житлових прав і інтересів дітей; притягнення до суворої юридичної відповідальності осіб, які грубо порушують права дитини; надання офіційного дозволу або відмови у відчуженні нерухомого майна (включаючи єдине житло) та іншого цінного майна, власником або співвласником якого є дитина; подання заяв, мотивованих клопотань або позовів до суду щодо захисту прав дітей-сиріт [114]. Щодо охоронної функції, то в даному випадку мається на увазі

безпосереднє виконання органами опіки повноважень, спрямованих на фізичний і юридичний захист прав та інтересів дітей, які перебувають під їхнім піклуванням і є визнаними державою об'єктами захисту. Важливо підкреслити, що згідно зі статтею 152 СК України, дитина наділена самостійним правом звернутися за захистом своїх прав та інтересів до органу опіки та піклування [148]. Відповідно до частини 1 пункту 4.13 Правил опіки та піклування, дії призначених опікунів (піклувальників) можуть бути оскаржені будь-якою зацікавленою особою, включаючи самого підопічного, безпосередньо у відповідні органи опіки та піклування за місцем проживання підопічного [118].

Крім того, відповідно до пункту 1 статті 79 ЦК України, дії опікуна можуть бути офіційно оскаржені заінтересованою особою, включаючи родичів підопічного, перед компетентним органом опіки та піклування або перед судом. Це означає, що хоча кількість осіб, чиї дії можна оскаржити, є обмеженою згідно з Цивільним кодексом, проте значно розширено самі способи таких оскаржень. Більше того, згідно з пунктом 2 статті 79 ЦК України, рішення самого органу опіки та піклування може бути оскаржено перед відповідним вищим органом виконавчої влади, якому він підпорядкований, або безпосередньо перед судом. Ці норми дозволяють науковцям припустити, що органи опіки та піклування виконують роль своєрідного правоохоронного (чи квазісудового) органу, який здійснює діяльність, подібну до юрисдикційної діяльності, що традиційно може бути здійснена лише судами [171]. Крім цього, органи опіки ініціюють звернення до судових органів в інтересах дітей-сиріт згідно зі статтею 11 Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов...» [114]. Вони також активно беруть участь у розгляді складних судових спорів, пов'язаних із захистом прав неповнолітніх дітей. Органи опіки можуть бути залучені судом до участі в судовому процесі як треті особи, або вступити в нього за своєю власною ініціативою з метою надання письмового висновку в справі для виконання своїх статутних обов'язків та захисту інтересів держави.

Звернення за захистом до органу опіки ніколи не позбавляє особу конституційного права на звернення до суду. Проте, якщо особа звертається з позовом до суду, орган опіки зазвичай припиняє розгляд поданої йому ідентичної заяви. У випадках, коли суд розглядає спори стосовно батьківських прав, визначення місця проживання дитини, встановлення графіка контактів з нею, а також у справах про управління майном, скасування усиновлення, орган опіки подає до суду свій обов'язковий письмовий висновок на підставі реального обстеження умов проживання дитини, батьків та інших осіб, що бажають брати участь у вихованні.

Порядок позбавлення батьківських прав становить собою чітко регламентовану нормами цивільного процесуального та сімейного законодавства послідовність дій уповноважених суб'єктів, яка спрямована на встановлення та доказування складних юридичних фактів. Ці факти мають беззаперечно свідчити про об'єктивну неможливість або ж суб'єктивне, винне небажання подальшого збереження правового та емоційного зв'язку між батьками та дитиною, з подальшим прийняттям відповідного владного юрисдикційного акта. За чинним сімейним законодавством України позбавлення батьківських прав допускається виключно і безальтернативно в судовому порядку. Цей імперативний припис, який унеможлиблює будь-який позасудовий чи адміністративний розсуд у вирішенні долі дитини, пояснюється винятковою соціальною важливістю, непоправністю, масштабністю та суворістю даної міри сімейно-правової відповідальності. Досліджуючи ефективність судового захисту в сімейних правовідносинах, В.А. Ватрас переконливо доводить, що саме юрисдикційна, судова форма захисту виступає тим необхідним, легітимним та єдиним правовим фільтром, який запобігає свавільному, необґрунтованому розірванню сімейних зв'язків [9]. Суд, будучи незалежним арбітром та діючи на фундаментальних засадах змагальності, процесуальної рівності сторін та прагнення до встановлення об'єктивної істини, здатний фахово відмежувати реальну, глибинну загрозу інтересам дитини від поширених маніпулятивних спроб одного з батьків

помститися іншому після розірвання шлюбу або ж вирішити власні майнові питання за рахунок маніпуляцій статусом дитини.

Цікаво відзначити, що в українському законодавстві порядок позбавлення батьківських прав як складна правова категорія має водночас матеріально-правовий і процесуальний зміст. Процесуальні особливості розгляду цивільної справи (такі як проведення підготовчого засідання, заслуховування сторін і третіх осіб, дослідження доказів, судові дебати, забезпечення права на апеляційне та касаційне оскарження) детально регламентуються нормами Цивільного процесуального кодексу України й виходять за межі предмета нашого дисертаційного дослідження. Натомість предметом нашого аналізу є саме матеріальні норми сімейного права, які визначають основні законодавчі вимоги щодо порядку позбавлення батьківських прав та якими має керуватись суд при вирішенні відповідного сімейного спору. Як слушно зазначають фахівці, лише в частині першій статті 164 СК України, що має назву «Позбавлення батьківських прав», ідеться безпосередньо про систему підстав, тоді як в інших приписах цієї ж статті (частини 2, 3, 4, 5 і 6) фактично регламентується матеріальний порядок позбавлення таких сімейних прав. З огляду на це, логічним і доцільним видається внесення змін до законодавства, а саме: зміна назви статті 164 СК України на більш точну – «Підстави та порядок позбавлення батьківських прав», що усуне термінологічну плутанину. Тож слід доктринально розмежовувати підстави й порядок позбавлення батьківських прав, хоча законодавець у тексті однієї статті цього не зробив, що потребуватиме відповідних законодавчих змін та доповнень.

Процесуально-матеріальний алгоритм застосування цієї найвищої сімейно-правової санкції є багаторівневим механізмом, який розпочинається із визначення належного суб'єктного складу учасників справи та перевірки умов застосування санкції. Український законодавець, керуючись принципом розумності, уможливило позбавити матір або батька батьківських прав з більшості підстав (зокрема, за ухилення від виховання, наявність хронічного

алкоголізму чи наркоманії, а також експлуатацію дитини – пункти 2, 4 і 5 частини 1 статті 164 СК України) лише в разі досягнення самими батьками повноліття. Проте законодавство передбачає винятки з цього правила: неповнолітні батько чи мати можуть бути позбавлені своїх прав, якщо вони без поважних причин не забрали дитину з пологового будинку і протягом шести місяців не виявляли щодо неї піклування, або ж якщо вони жорстоко поводяться з дитиною. Це роз'яснення чітко закріплено в пункті 15 Постанови Пленуму Верховного Суду України № 3 від 30 березня 2007 року «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав» [122]. Крім того, цікавим у доктрині є питання про те, чи допустимо позбавити батьківських прав щодо дитини, яка вже перебуває в зареєстрованому шлюбі. Набуття такою неповнолітньою дитиною повної цивільної дієздатності (емансипація) не робить її автоматично повнолітньою за віком і не припиняє її базового сімейно-правового статусу дитини; з огляду на це, в літературі справедливо наголошується, що така можливість юридично існує [137].

Закон імперативно закріплює вичерпне коло осіб, яким надано право на звернення до суду з відповідним позовом. Згідно з положеннями СК України, до таких суб'єктів належать: один із батьків, з ким безпосередньо проживає дитина; опікун або піклувальник; особа, в сім'ї якої фактично проживає дитина; заклад охорони здоров'я, навчальний або інший дитячий заклад, в якому дитина перебуває на утриманні та вихованні; орган опіки та піклування; прокурор, а також сама дитина, яка досягла чотирнадцятирічного віку. Досліджуючи специфіку участі в сімейних справах органів та осіб, яким законом надано право захищати права інших, К.О. Стопченко аргументовано підкреслює, що таке безпрецедентно широке коло суб'єктів звернення свідчить про глибокий, фундаментальний публічний інтерес держави у збереженні безпечного та сприятливого середовища для неповнолітніх громадян [57]. Участь прокурора в цій категорії справ набуває особливого значення тоді, коли йдеться про захист дітей-сиріт або дітей, які опинилися у

вкрай складних життєвих обставинах і не мають законних представників, здатних ініціювати судовий процес. У свою чергу, надання права на позов закладам охорони здоров'я та освіти, як слушно зазначають Т.В. Бойчук та А.О. Дутко у своїх працях із сімейного права, є необхідним інструментом оперативного реагування на випадки злісного нехтування батьками своїми обов'язками щодо лікування чи навчання дитини, оскільки саме працівники цих закладів найчастіше першими фіксують ознаки соціального сирітства при живих батьках [60]. Національне законодавство (частина 3 статті 164 СК України) також прямо уповноважує суд позбавити матір та (або) батька батьківських прав або щодо всіх своїх дітей одночасно, або ж лише щодо когось із них. На практиці, як констатують вітчизняні юристи, таке диференційоване рішення суду найчастіше пов'язане з віком конкретної дитини, її здатністю свідомо висловити свою думку в суді, а також із наявністю інших родичів (наприклад, бабусі, дідуся чи повнолітніх працюючих братів і сестер), які готові і здатні негайно оформити опіку над дітьми [149, с. 229-230]. Положення цієї норми стає особливо зрозумілим у складних життєвих ситуаціях, коли з'ясовується, що батьки ставляться до своїх дітей неоднаково: наприклад, приділяючи більше уваги молодшим або усиновленим дітям, залишаючи старших без необхідної турботи. Брак уваги до окремих дітей призводить до їхньої самотності, конфліктів та неналежного виховання, що й стає підставою для застосування санкції саме щодо них [145, с. 502-503].

Ключовим системоутворюючим та абсолютно обов'язковим елементом процесуального порядку позбавлення батьківських прав є залучення до судового розгляду органу опіки та піклування. І.Л. Сердечна, аналізуючи юрисдикційну форму захисту сімейних прав, глибоко досліджує двоїсту природу участі цього органу: з одного боку, він виступає як орган державної влади, що здійснює владні повноваження у сфері охорони дитинства, а з іншого, – як самостійний учасник цивільного процесу, який надає суду свій фаховий висновок [141]. Орган опіки та піклування зобов'язаний надати суду

письмовий, мотивований висновок щодо доцільності чи недоцільності застосування найвищої санкції до відповідача. Цей висновок має формуватися не на абстрактних припущеннях, а виключно на базі комплексного дослідження: акта обстеження житлово-побутових умов проживання дитини та обох батьків, розгорнутих бесід з ними, психологічного діагностування мікроклімату в сім'ї, а також детального вивчення інформації, витребуваної з місця навчання, лікування та соціалізації дитини. Хоча цивільне процесуальне законодавство імперативно встановлює, що такий висновок не є наперед обов'язковим для суду і підлягає оцінці в сукупності з іншими доказами, багаторічна судова практика неминуче свідчить про його визначальну, майже преюдиційну роль у формуванні внутрішнього переконання судді. Судді, не володіючи спеціальними знаннями в галузі дитячої психології та не маючи можливості особисто відвідувати сім'ї, значною мірою спираються на результати роботи соціальних працівників. Крім того, аналіз нормативно-правових приписів, зокрема частини 4 статті 164 СК України, дає підстави дійти висновку, що під час ухвалення рішення суд обов'язково бере до уваги інформацію про здійснення соціального супроводу сім'ї. У випадках, коли батьки об'єктивно не мають змоги повноцінно виховувати дітей через надзвичайно скрутне матеріальне становище, суд звертає увагу на результати роботи Центру соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді, а також визначає доцільність продовження такого супроводу для збереження сім'ї.

Однак саме в цій площині розкривається гостра практична проблематика, яка тісно корелює з обґрунтованою нами науковою новизною щодо необов'язковості наявності безпосередньої фізичної загрози життю та здоров'ю для ухвалення рішення про позбавлення прав. Сучасна доктринальна парадигма сімейного права безапеляційно вимагає від органів опіки та піклування кардинальної, світоглядної зміни методології підготовки своїх висновків. Працівники соціальних служб мають остаточно відійти від застарілого радянського формалізму, коли оцінка батьківського потенціалу

зводилася виключно до перевірки наявності продуктів харчування в холодильнику, окремого письмового стола чи чистоти в оселі. Вони зобов'язані глибоко досліджувати рівень емоційного контакту, ступінь реальної залученості батьків до духовного життя дитини, наявність чи відсутність психологічного відчуження, емпатії та довіри. Як переконливо зазначає суддя М.Ходаківський, аналізуючи актуальні питання практики вирішення судами даної категорії справ, головним системоутворюючим завданням суду та органів опіки є встановлення факту свідомого, винного ухилення від виховання, яке проявляється не лише в несплаті аліментів, а насамперед у стійкій відсутності інтересу до внутрішнього світу дитини, цинічному ігноруванні її вікових проблем, страхів та психологічних потреб [168]. Якщо батько чи мати роками не телефонують дитині, не знають про її хвороби чи захоплення, не надають їй необхідної емоційної підтримки в кризових ситуаціях, це є таким самим грубим, руйнівним правопорушенням, як і фізичне недоїдання. Психічне здоров'я дитини, як доводить Ю.С. Маршук у дослідженні реалізації суб'єктивного цивільного права на здоров'я, є фундаментом формування повноцінної особистості, і його систематичне знищення байдужістю батьків вимагає жорсткої правової реакції у вигляді розірвання юридичного зв'язку [56].

Формування доказової бази в справах про позбавлення батьківських прав є надзвичайно складним, тривалим та багатокомпонентним процесом, в якому на позивача покладається важкий тягар процесуального доказування.

Як зазначається в Постанові Пленуму ВСУ № 3, оскільки позбавлення батьківських прав є крайнім заходом впливу, питання про його застосування слід вирішувати лише після повного, всебічного та об'єктивного з'ясування всіх обставин справи, і насамперед – істинного ставлення батьків до дітей. Суддя не може ухвалити рішення про позбавлення прав особи, яка не виконує своїх обов'язків через об'єктивні, незалежні від неї причини (наприклад, через душевну хворобу, недоумство або інше тяжке захворювання, окрім алкоголізму та наркоманії) [122]. П.І. Салюк,

досліджуючи питання судового захисту сімейних інтересів, наголошує, що складність доказування зумовлена глибоко інтимним, закритим характером сімейних відносин та високим рівнем латентності сімейних правопорушень [138].

Процесуальний порядок імперативно вимагає від позивача надання сукупності беззаперечних доказів, які б у своїй єдності підтверджували стійку, винну і неправомірну поведінку відповідача. До традиційних засобів доказування належать довідки з навчальних закладів про повне ігнорування батьком чи матір'ю батьківських зборів та освітнього процесу, характеристики з місця проживання, інформація з медичних установ про неучасть у супроводі лікування дитини, довідки органів державної виконавчої служби про наявність суттєвої заборгованості зі сплати аліментів, а також показання свідків (сусідів, педагогів, лікарів, родичів). Проте, враховуючи необхідність доказування саме нематеріальних, психологічних аспектів ухилення від виховання, сучасні суди, реагуючи на виклики часу, все частіше інтегрують у доказову базу електронні докази. Роздруківки електронного листування в месенджерах, матеріали з соціальних мереж, виписки з електронних журналів відвідуваності, записи телефонних розмов або, що найважливіше, підтверджений факт їх повної багаторічної відсутності, стають потужним інструментарієм для доведення факту емоційної покинутості дитини.

Не менш важливою, а часто й вирішальною складовою доказування в цій категорії справ є висновок судово-психологічної експертизи. Р.М. Мінченко, розглядаючи процесуальні гарантії захисту прав учасників сімейного спору, аргументує необхідність більш широкого застосування спеціальних психологічних знань у цивільному судочинстві [61]. Саме фахівець-психолог, застосовуючи валідизовані методики діагностики дитячо-батьківських відносин, здатний науково обґрунтувати, об'єктивізувати та довести суду наявність у дитини стійкого страху перед відповідачем, глибокого психологічного відчуження, втрати емоційного зв'язку або ж

наявність так званого синдрому батьківського відчуження (Parental Alienation Syndrome). Висновок експерта дозволяє перевести розгляд справи з площини суб'єктивних взаємних звинувачень колишнього подружжя у площину об'єктивної наукової констатації факту настання тяжких наслідків для духовного розвитку неповнолітньої особи, що становить беззаперечну підставу для припинення батьківських прав навіть за повної відсутності доказів фізичного насильства. Психолого-правові аспекти цього механізму детально розкриває С.С. Бичкова, наголошуючи, що психологічна діагностика є не просто засобом доказування, а найважливішим інструментом запобігання подальшій травматизації дитини [4]. Окремого, надзвичайно глибокого аналізу вимагає процедура заслуховування думки самої дитини під час судового розгляду. Згідно з національним законодавством та положеннями Конвенції ООН про права дитини, кожна дитина, яка здатна сформулювати власні погляди, має невід'ємне право бути вислуханою під час будь-якого судового чи адміністративного розгляду, що стосується її долі. Суд зобов'язаний з'ясувати ставлення дитини до батьків, її бажання чи небажання проживати з ними. Проте реалізація цього фундаментального права на практиці приховує в собі колосальні ризики вторинної психологічної травматизації. О.І.Кудерміна, досліджуючи психологічні аспекти захисту прав дитини в суді, переконливо доводить, що прямий допит дитини в залі судових засідань, у напруженій атмосфері, особливо в присутності батька-агресора чи матері, яка роками нею не цікавилася, може стати каталізатором важкого стресового розладу [50]. Сучасна процесуальна парадигма та передова практика Європейського суду з прав людини вимагають від національних судів організації таких бесід у спеціально обладнаних, дружніх до дитини кімнатах (наприклад, за методикою «Зеленої кімнати»), виключно за обов'язкової участі дитячого психолога та соціального педагога, без застосування мантий та формального тиску, а також, як правило, за відсутності сторін конфлікту, аби уникнути

прямого чи опосередкованого впливу на формування відповідей неповнолітнього.

Крім того, варто зазначити, що оскільки позбавлення батьківських прав є винятковим, крайнім заходом, суд у деяких випадках може обґрунтовано відмовити в задоволенні такого позову, навіть якщо винна поведінка одного або обох батьків була формально доведена. Таке рішення приймається судом з урахуванням характеру неправомірної поведінки, особливостей особистості батьків та інших пом'якшуючих обставин справи. У такому разі суд застосовує альтернативний виховний механізм: він письмово попереджає відповідача про категоричну необхідність змінити своє ставлення до виховання дитини і прямо покладає на органи опіки та піклування обов'язок здійснювати посилений контроль за виконанням ним батьківських обов'язків у майбутньому. Ухвалюючи таке рішення про відмову в позбавленні прав, суд водночас має право (якщо цього вимагають інтереси безпеки дитини) ухвалити рішення про тимчасове відібрання дитини у відповідача і передачу її органам опіки та піклування, при цьому суд не визначає конкретний заклад для розміщення дитини, залишаючи це на розсуд соціальних служб [122]. Додатково, згідно з частиною 5 статті 164 СК України, якщо під час розгляду цивільної справи про позбавлення батьківських прав суд виявить у діях батьків ознаки кримінального правопорушення (наприклад, факти жорстокого побиття, замах на статеву недоторканість або примушення дитини до злочинної діяльності), суд зобов'язаний негайно повідомити про це орган досудового розслідування для відкриття кримінального провадження [149].

Інтеграція практики Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) у національний порядок розгляду справ про позбавлення батьківських прав становить собою окремий, масштабний напрям дослідження. Згідно з аналітичним оглядом практики ЄСПЛ, підготовленим експертами Національної асоціації адвокатів України, європейська юриспруденція розглядає остаточне розірвання сімейних зв'язків як найвищий ступінь

втручання держави в гарантоване статтею 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод право на повагу до приватного і сімейного життя [111]. Стала практика ЄСПЛ (зокрема, у фундаментальних рішеннях у справах «Савіни проти України», «Хант проти України», «Мамчур проти України») формує жорсткий стандарт: таке втручання може бути визнано виправданим лише тоді, коли воно ґрунтується на законі, переслідує легітимну мету захисту дитини та є абсолютно «необхідним у демократичному суспільстві». ЄСПЛ безапеляційно вимагає від національних судів здійснення складного «тесту на пропорційність», за якого інтереси біологічних батьків на збереження юридичного зв'язку з дитиною мають бути ретельно зважені на протидію інтересам самої дитини на безпечне, гармонійне середовище. При цьому ключовою максимою європейського правосуддя є те, що в разі будь-якого конфлікту цих інтересів, найкращі інтереси дитини мають абсолютну, безумовну перевагу. Як підкреслюється в публікаціях юридичних радників та адвокатів, національні суди України при винесенні рішень зобов'язані безпосередньо застосовувати ці європейські стандарти, мотивуючи свої рішення не лише сухим посиленням на статті Сімейного кодексу, а й глибоким філософсько-правовим аналізом того, чому в конкретному випадку збереження сім'ї є більш небезпечним, ніж її руйнування [181]. Ця імперативна вимога ідеально узгоджується з концепцією нашого дослідження: визнання глибокої емоційної травми достатньою підставою для позбавлення прав повністю відповідає європейському підходу, де психологічна рівновага та стабільність дитини цінуються незмірно вище за формальні, біологічні права недбайливих дорослих.

Завершальним етапом процесуального порядку є набрання судовим рішенням законної сили та його подальше обов'язкове виконання. Особливістю рішень даної категорії є те, що суд, ухвалюючи рішення про позбавлення батьківських прав, не може і не має права залишити питання подальшого матеріального забезпечення дитини відкритим. Закон

імперативно зобов'язує суд одночасно вирішити питання про стягнення аліментів на утримання дитини з особи, позбавленої батьківських прав. Цей механізм, який досконало досліджено в працях В.В.Масюка та М.Д. Німашука, є надійною гарантією того, що застосування санкції не перетвориться на зручний інструмент звільнення правопорушника від фінансового тягара [57]. Крім того, після набрання законної сили копія рішення суду у визначений законом строк обов'язково надсилається органу державної реєстрації актів цивільного стану за місцем реєстрації народження дитини для внесення відповідних відміток до актового запису, а також надсилається органу опіки та піклування для невідкладного вирішення питання про подальше влаштування дитини (призначення опікуна, влаштування до спеціалізованого закладу чи передачу на усиновлення).

Підсумовуючи розгляд порядку позбавлення батьківських прав, слід наголосити, що це багатогранний, стресовий, процесуально надзвичайно складний, але об'єктивно життєво необхідний механізм захисту дитинства. Його ефективність зумовлена здатністю судів, органів опіки та адвокатури перейти від формалізованих радянських підходів до сучасних стандартів захисту прав дитини.

Правозастосовні органи повинні детально й глибоко досліджувати не лише матеріально-побутові, але й приховані духовні, емоційні та психологічні складові батьківства, застосовуючи найвищі міжнародні стандарти захисту прав дитини на повноцінне, щасливе і безпечне існування.

Судовим органам: при розгляді спорів про позбавлення батьківських прав рекомендується відійти від практики формального збирання довідок. Судам належить ініціювати проведення комплексних судово-психологічних експертиз або залучати фахівців-психологів для встановлення реальної глибини психоемоційного зв'язку між дитиною та кожним із батьків. Ключовим питанням, що підлягає з'ясуванню, має бути: «Чи сприймає дитина відповідача як значущу дорослу особу у своєму житті?». Якщо

відповідь негативна і цей стан триває роками, позбавлення прав є єдиним способом захисту права дитини на здоровий психічний розвиток.

Органам опіки та піклування: у висновках про доцільність позбавлення батьківських прав необхідно запровадити окремий розділ щодо аналізу «емоційного мікроклімату». Соціальні працівники мають оцінювати не лише чистоту оселі та наявність продуктів, а й динаміку спілкування батька/матері з дитиною (частоту дзвінків, обізнаність про стан здоров'я, участь у дозвіллі). Відсутність такої участі при наявності фактичної можливості повинна кваліфікуватися як свідоме нехтування обов'язками.

Законодавцю (*de lege ferenda*): доцільно внести зміни до статті 164 СК України, доповнивши її частиною, яка б прямо визначала «тривалу свідому відсутність психоемоційного контакту та духовного піклування» як самостійну форму жорстокого поводження або ухилення, що тягне за собою позбавлення батьківських прав, незалежно від наявності фізичної загрози чи сплати аліментів. Це дозволить уніфікувати судову практику та забезпечити реалізацію стандарту «найкращих інтересів дитини» на рівні закону.

2.4. Особливості позбавлення батьківських прав за сімейним законодавством України в умовах війни та відбудови країни

Сім'я як основний, базовий осередок суспільства відіграє ключову, незамінну роль у формуванні особистості кожної дитини, забезпеченні її повноцінного фізичного, психічного та високого морального розвитку [40]. У цьому контексті батьківські права та обов'язки мають не лише суто приватноправове (сімейне), а й потужне публічно-правове значення, оскільки держава зобов'язана втручатися в закриті сімейні правовідносини у випадках, коли поведінка батьків становить реальну загрозу правам та законним інтересам дитини [85]. Одним із найбільш радикальних, жорстких інструментів такого втручання є інститут позбавлення батьківських прав, який традиційно розглядається правниками як крайній захід (*ultima ratio*)

сімейно-правової відповідальності. Безпрецедентне запровадження воєнного стану в Україні в зв'язку з повномасштабною збройною агресією російської федерації суттєво і незворотно трансформувало умови реалізації звичних сімейних правовідносин [121]. Масове внутрішнє переміщення населення, вимушена багатомільйонна міграція жінок з дітьми за кордон, тривала розлука батьків із дітьми через закриті кордони, мобілізація чоловіків до війська, трагічна загибель або поранення членів сім'ї, виживання на тимчасово окупованих територіях – усі ці екстремальні обставини безпосередньо вплинули на об'єктивну можливість належного виконання батьками своїх повсякденних обов'язків [82]. За таких безпрецедентних умов питання застосування інституту позбавлення батьківських прав набуло особливої, підвищеної соціальної та правової чутливості. Практика національних судів у період дії воєнного стану переконливо засвідчує зростання кількості сімейних спорів, пов'язаних із визначенням меж допустимого і пропорційного втручання держави в сімейне життя громадян. З одного боку, існує гостра об'єктивна необхідність оперативного та максимально ефективного захисту прав дитини у випадках її фактичного залишення без батьківського піклування під час війни. З іншого боку, – щодня постає ризик сухого, формального підходу суддів до оцінки поведінки тих батьків, які саме через війну тимчасово не мають фізичної чи матеріальної можливості виконувати свої обов'язки у звичному, довоєнному обсязі. Це зумовлює нагальну потребу в глибокому науковому аналізі співвідношення норм національного сімейного законодавства, міжнародних європейських стандартів захисту прав дитини та актуальної судової практики воєнного часу.

Актуальність такого дослідження зумовлена також повною відсутністю спеціального, адаптованого нормативного регулювання інституту позбавлення батьківських прав в умовах воєнного стану, що де-факто покладає на українські суди важкий обов'язок самостійно формувати нові підходи до правозастосування, суворо керуючись принципом найкращих інтересів дитини, принципом пропорційності та підтримуючи справедливий

баланс між приватними і публічними інтересами в умовах війни [64]. У цьому зв'язку особливого значення набуває ретельний аналіз сучасних електронних науково-практичних джерел, офіційних роз'яснень профільних правничих інституцій та судової практики Верховного Суду, що формується буквально сьогодні. Проблематика позбавлення батьківських прав традиційно перебуває у фокусі пильної уваги вітчизняних учених-правників.

Окремі аспекти захисту прав дитини та вплив надзвичайних (воєнних) правових режимів на сімейні відносини лише зараз почали висвітлюватися в працях сучасних науковців і практиків, а також у публікаціях адвокатських спільнот і громадських організацій. Водночас умови воєнного стану зумовили появу абсолютно нових викликів (наприклад, дистанційне правосуддя, втрата доказів), що потребують додаткового наукового осмислення з урахуванням новітньої судової практики. Інститут позбавлення батьківських прав є одним із найсуворіших заходів відповідальності, що застосовується виключно з метою захисту дитини [121]. Відповідно до статей 164-166 Сімейного кодексу України, позбавлення допускається лише за наявності чітко визначених законом підстав, які мають вичерпний характер і підлягають звуженому тлумаченню, що послідовно підтверджується в практиці Верховного Суду [76].

Збройний конфлікт спричинив масове переміщення, через що формальне невиконання окремих обов'язків не завжди може свідчити про умисне ухилення від батьківства чи материнства, на що постійно звертається увага в сучасних аналітичних джерелах [82]. У період дії воєнного стану судова практика України з питань позбавлення батьківських прав зазнала певної еволюції, водночас непохитно зберігши базовий підхід до розуміння цього інституту як виключного та крайнього заходу.

Радикальні, безпрецедентні за своїм масштабом та трагічні за своїми наслідками зміни в усіх сферах життєдіяльності суспільства, спричинені повномасштабною збройною агресією та введенням правового режиму воєнного стану в Україні, зумовили виникнення колосальних, надзвичайно

складних викликів для вітчизняної правової системи загалом та інституту охорони дитинства зокрема. Війна виступила як найпотужніший, безжалісний каталізатор найглибших соціальних, демографічних, міграційних та гуманітарних криз. Ці процеси неминуче призвели до масової внутрішньої та зовнішньої міграції населення, тотального руйнування звичного економічного та побутового укладу життя, вимушеного, часто драматичного розділення сімей та, як найтяжчий наслідок, катастрофічного зростання кількості дітей, які з об'єктивних чи суб'єктивних причин залишилися без належного батьківського піклування та захисту. В умовах транзитивного, перехідного суспільства, що щоденно перебуває в стані екзистенційної боротьби за своє фізичне та державне виживання, цивільне і сімейне законодавство, а також судова правозастосовна практика стикаються з нагальною, критичною необхідністю швидкої, нешаблонної адаптації своїх класичних, консервативних механізмів до нових, екстремальних реалій буття. Як ґрунтовно зазначається в аналітичних матеріалах правозахисних ініціатив, зокрема публікаціях Музею «Голоси Мирних», правове регулювання такого гострого питання як позбавлення батьківських прав під час дії правового режиму воєнного стану, вимагає від держави нечуваної досі гнучкості, високого рівня соціальної емпатії та оперативності [82]. Державні органи, суди та служби в справах дітей зобов'язані безперервно виконувати свою публічну правозахисну функцію навіть за об'єктивних умов часткової руйнації інституційної інфраструктури, постійних перебоїв у роботі реєстрів та ускладненого доступу громадян до правосуддя. У цьому складному, турбулентному історичному контексті процедура застосування найвищої міри сімейно-правової відповідальності неминуче набуває суттєвих матеріально-правових, процесуальних та морально-етичних особливостей, які гостро потребують ґрунтового доктринального осмислення з урахуванням найновіших, динамічних тенденцій судової практики.

Першочерговою фундаментальною та найбільш концептуальною теоретико-практичною проблемою, що сьогодні гостро постає перед

суддями, органами опіки та піклування, а також інститутом адвокатури в умовах воєнного стану, є об'єктивна необхідність чіткого, безпомилкового розмежування вимушеної неможливості виконання батьківських обов'язків (дія обставин непереборної сили, класичний форс-мажор) та суб'єктивної, свідомої, винної поведінки (умисного ухилення від виховання). Національна асоціація адвокатів України, здійснюючи глибокий аналіз того, як вітчизняні суди вирішують складні спори про батьківські права в умовах війни, міграції та розлуки, абсолютно слушно наголошує на тому, що суди не мають жодного морального чи юридичного права підходити до вирішення таких справ із застарілими, «мирними» мірками [15]. На практиці відповідачі в справах про позбавлення батьківських прав дедалі частіше намагаються маніпулювати ситуацією, посиляючись на війну та загальновідомі обставини як на універсальне виправдання своєї багаторічної бездіяльності. Водночас існують тисячі абсолютно реальних, трагічних історій. Батьки, які волею долі опинилися на тимчасово окупованих територіях, де відсутній український зв'язок та не працюють банківські системи, батьки, які потрапили в полон, були примусово депортовані, несуть військову службу в зоні найактивніших бойових дій або втратили зв'язок з дитиною через фізичне руйнування телекомунікацій, об'єктивно, незалежно від власної волі, позбавлені найменшої фізичної та юридичної можливості брати безпосередню участь у вихованні та матеріальному утриманні своїх нащадків. О.І. Сафончик, досліджуючи питання реалізації сімейних прав, доводить, що в таких виняткових випадках абсолютно відсутня ключова, фундаментальна умова для застосування будь-якої юридичної санкції – умисна або необережна вина особи [139].

Позбавлення батьківських прав, як міра відповідальності, є наслідком виключно свідомого, вольового, протиправного ігнорування інтересів дитини. Тому суди в умовах війни повинні з особливою, підвищеною, безпрецедентною ретельністю досліджувати істинні причини розриву сімейних зв'язків. Вони зобов'язані збирати докази через різноманітні

доступні канали (зокрема цифрові сліди, інформацію від волонтерських організацій, дані військових адміністрацій), аби не допустити фатальної, непоправної судової помилки та не позбавити найсвятіших прав тих батьків, які самі стали безневинними жертвами збройного конфлікту.

Окремим, проте критично важливим аспектом реалізації процедури позбавлення батьківських прав у реаліях сьогодення, є процесуальна трансформація інституту доказування.

Екстремальні умови воєнного стану, що характеризуються масовою міграцією, руйнуванням інфраструктури та фізичним роз'єднанням сімей, поставили перед українським правосуддям безпрецедентні виклики у сфері доказування в справах про позбавлення батьківських прав. З огляду на те, що ця категорія справ вимагає встановлення глибоко індивідуальних, суб'єктивних та психологічних обставин (таких як наявність чи відсутність умислу на ухилення від виховання, наявність емоційного зв'язку, ступінь участі у духовному розвитку дитини), традиційні засоби доказування часто виявляються об'єктивно недоступними або неінформативними. Свідки можуть перебувати за кордоном або на тимчасово окупованих територіях, паперові архіви навчальних та медичних закладів можуть бути знищені, а особисте обстеження житлово-побутових умов органами опіки в зонах бойових дій або за кордоном є фізично неможливим. За таких безпрецедентних обставин фундаментального, системоутворюючого значення набуває інститут електронних доказів, який кардинально трансформує підходи до оцінки поведінки батьків у сучасному цивільному судочинстві.

Відповідно до положень статті 100 Цивільного процесуального кодексу України, електронними доказами є інформація в електронній (цифровій) формі, що містить дані про обставини, які мають значення для справи [172]. У контексті сімейних спорів електронними доказами найчастіше виступають електронні листи, роздруківки повідомлень із месенджерів (Viber, Telegram, WhatsApp), записи голосових чи відеодзвінків, матеріали з соціальних мереж

(Facebook, Instagram), електронні квитанції про переказ коштів, а також дані геолокації. Використання цих доказів дозволяє суду встановити реальну картину дитячо-батьківських відносин, яка часто приховується за формальними запереченнями сторін. Так, систематична відсутність спроб зв'язатися з дитиною через доступні електронні канали зв'язку протягом тривалого часу (місяців або років) з боку того з батьків, хто виїхав за кордон або перебуває в іншому регіоні, за наявності об'єктивної технічної можливості для такого спілкування, обґрунтовано визнається судами як прямий доказ винного ухилення від виконання батьківських обов'язків.

Сучасна судова практика переконливо свідчить, що емоційна травмованість та духовне відчуження не залежать від географічної відстані. Навіть перебуваючи за тисячі кілометрів в умовах вимушеної евакуації, добросовісні батьки зберігають можливість брати участь у житті дитини: цікавитися її навчанням, здоров'ям, забезпечувати емоційну підтримку через регулярні відеодзвінки та здійснювати посильні грошові перекази. Відповідно, повне ігнорування відповідачем цих електронних інструментів комунікації розцінюється судом як свідоме самоусунення. З іншого боку, електронні докази відіграють надзвичайно важливу захисну функцію. У численних випадках відповідачі щодо яких ініційовано позов про позбавлення батьківських прав (часто за ініціативою іншого з батьків з маніпулятивною метою спрощення виїзду дитини за кордон), надають суду скріншоти листувань, де позивач категорично забороняє спілкуватися з дитиною, блокує контакти в месенджерах або ігнорує спроби перерахувати аліменти. Дослідження таких електронних доказів дозволяє суду констатувати відсутність вини відповідача, оскільки невиконання ним батьківських обов'язків є прямим наслідком неправомірних, перешкоджаючих дій самого позивача.

Проте використання електронних доказів у справах про позбавлення батьківських прав пов'язане з низкою складних процесуальних проблем, насамперед щодо їх належності, допустимості та достовірності. Цивільне

процесуальне законодавство України надає учасникам справи право подавати електронні докази в паперових копіях, посвідчених в порядку, передбаченому законом. Однак паперова копія електронного доказу юридично не вважається письмовим доказом; учасник, який подає копію, повинен чітко зазначити про наявність у нього оригіналу електронного доказу (наприклад, самого смартфона або планшета, на якому зберігається оригінальне листування). Якщо подано копію, суд за клопотанням іншого учасника або з власної ініціативи має повне право витребувати оригінал для огляду. В умовах воєнного стану, коли надання фізичного пристрою до суду часто є неможливим через перебування особи за кордоном, суди стикаються зі складнощами ідентифікації абонентів у месенджерах. Для забезпечення належної оцінки таких доказів судова практика виробила підходи, згідно з якими скріншоти листування підлягають ретельному аналізу в сукупності з іншими доказами (показаннями свідків, банківськими виписками, даними органів опіки). Якщо зміст листування підтверджується логікою розвитку подій та іншими матеріалами справи, він визнається належним доказом психоемоційного зв'язку чи його відсутності.

Окрім комунікативних доказів, критично важливу роль відіграють електронні фінансові документи. В умовах неможливості отримання традиційних довідок від роботодавців або державних виконавців на окупованих територіях, електронні виписки з банківських рахунків (наприклад, через системи інтернет-банкінгу) або квитанції про міжнародні грошові перекази стають чи не єдиним інструментом для доведення участі або неучасті батьків у матеріальному утриманні дитини. Ба більше, сучасні інформаційні технології дозволяють фіксувати спроби відповідача дізнатися інформацію про дитину через офіційні електронні запити до медичних установ чи шкіл (наприклад, через системи електронних щоденників).

Аналіз цифровізації доказової бази в справах про позбавлення батьківських прав дозволяє дійти висновку про незворотну зміну парадигми сімейного судочинства. Електронні докази дозволяють суду зазирнути за

лаштунки формальних відносин, розкриваючи справжню, приховану суть ставлення батьків до дитини. З огляду на це, вітчизняне законодавство та судова практика вимагають подальшого вдосконалення методології дослідження електронної інформації, розробки чітких стандартів верифікації цифрових даних у сімейних спорах, а також адаптації процесуальних норм до умов, коли значна частина життя сімей об'єктивно перемістилася у віртуальний простір. Це, у свою чергу, є потужною гарантією того, що навіть за умов воєнних дій, географічної роз'єднаності та втрати паперових архівів, права дитини на забезпечення її найкращих інтересів будуть надійно захищені на основі об'єктивних, сучасних та всебічно досліджених даних.

Особливої гостроти проблема набуває під час воєнного стану. Позбавлення батьківських прав у цей період може бути суттєво ускладнене через нестабільну, переривчасту роботу та загальну перевантаженість судів іншими справами. Проте ці справи розглядаються суддями особливо ретельно, оскільки інтереси беззахисної дитини ставляться на перше місце. Ухилення від виконання батьківських обов'язків може приймати різноманітні, часом приховані форми. Наприклад, у воєнний період, згідно з рішенням Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду від 26 квітня 2022 року в справі № 520/8264/19, якщо особа свідомо, без поважних причин змінює країну проживання та роками не бере жодної участі у вихованні та утриманні дитини, це може обґрунтовано свідчити про її винне ухилення від батьківських обов'язків. Війна – це надзвичайно складний час для всіх громадян, і судова система держави не є винятком. Проте, навіть в екстремальних умовах воєнного стану, суди не припиняють свою конституційну роботу, адже доступ громадян до правосуддя є одним із основоположних, непорушних прав людини. Тож у період воєнного стану, відповідно до імперативних вимог статті 10 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», повноваження судів не можуть бути припинені за жодних обставин, а частина друга статті 26 цього ж Закону прямо передбачає, що будь-яке скорочення чи прискорення визначених форм

судочинства категорично забороняється. У разі фізичної неможливості здійснювати правосуддя судами, які діють на території бойових дій чи там, де введено воєнний стан, законами України може бути змінена територіальна підсудність судових справ, що розглядаються в цих судах, або в установленому законом порядку змінено фактичне місцезнаходження судів (частина третя статті 26 Закону). Тривалий, виснажливий збройний конфлікт вкрай негативно впливає на існуючі державні системи захисту дітей, особливо на тих, що є найбільш уразливими та беззахисними – дітей-сиріт та дітей, які вже позбавлені батьківського піклування. У цей кризовий період виникають значні, непередбачувані ризики в забезпеченні якісних послуг та механізмів, спрямованих на надання належного альтернативного догляду за дітьми як на суверенній території України, так і в країнах Європи, куди вони можуть бути тимчасово переміщені внаслідок евакуації. На сьогоднішній день вітчизняні суди та органи опіки постійно стикаються з величезною кількістю справ, пов'язаних із вирішенням невідкладного питання щодо альтернативних форм влаштування дітей. Нагальною, критичною стає необхідність розробки ефективного, гнучкого правового механізму захисту прав та інтересів українських дітей як в Україні, так і за її кордоном [124].

У контексті глибокої гуманітарної кризи в Україні, що була спричинена військовою агресією РФ, питання захисту та постійної опіки про дітей набувають виняткової важливості. Такі трагічні ситуації як примусова зміна місця проживання, екстрена евакуація під обстрілами, тимчасовий виїзд сімей за межі країни, примусове незаконне переселення (депортація) дітей до країни-агресора, фізична втрата батьків, болісне розлучення з родиною та інші важкі життєві обставини, з якими сьогодні стикаються тисячі українських дітей, об'єктивно потребують розробки дієвих, швидких правових механізмів реагування. Ці механізми мають обов'язково враховувати всі можливості забезпечення альтернативного догляду за дитиною. Важливо пам'ятати, що тимчасове обмеження конституційних прав і законних інтересів осіб, яке встановлюється державою на певний строк

через війну, не застосовується і не може застосовуватися до базових прав дітей, які гарантовані Конституцією України. Процес адаптації вітчизняного правосуддя до надзвичайних умов воєнного стану створює особливі, складні умови для проведення судових процедур. Особливу увагу суди та органи влади повинні приділяти справам, які безпосередньо пов'язані з захистом порушених прав дитини та розглядом альтернативних форм догляду за нею, оскільки в умовах війни ці питання вважаються абсолютно невідкладними. Для вирішення цих проблем електронне судочинство (системи відеоконференцій, електронний суд) у справах, пов'язаних із захистом дітей, отримало надзвичайно широке та успішне застосування під час дії воєнного стану, що істотно сприяє оперативному, своєчасному вирішенню життєво важливих судових питань навіть дистанційно.

Іншим фундаментальним вектором умов транзитивного суспільства є захист прав батьків від свавільного втручання держави в ситуаціях, зумовлених обставинами непереборної сили. У постанові КЦС ВС від 05 червня 2024 року в справі № 722/225/23 [89] розкрито складну проблему розмежування винної бездіяльності та об'єктивної неможливості виконання обов'язків в умовах воєнного стану та масової міграції. Суд сформулював концептуальний висновок: вимушене перебування матері за кордоном, спричинене безпековими ризиками або тяжкими життєвими обставинами, за умови збереження нею інтересу до життя дітей та надання матеріальної допомоги, категорично не може трактуватися як ухилення від виховання. Глибокий аналіз цього прецеденту дозволяє стверджувати, що вітчизняний суд суворо дотримується «тесту на пропорційність», встановленого статтею 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Суд наголошує, що розірвання сімейних зв'язків є заходом *ultima ratio* (крайнім засобом), застосування якого неприпустиме у випадках «соціальної вразливості» батьків, якщо їхня поведінка не містить ознак свідомої зради інтересів дитини. Тож судова практика 2024-2025 років створює збалансований механізм: вона стає жорсткішою до емоційної байдужості «мирних»

правопорушників і водночас захищає тих батьків, чий зв'язок із дитиною було ускладнено зовнішніми катастрофічними чинниками.

Однак, з іншого боку, воєнний стан виступає і як жорсткий лакмусовий папірець, що висвітлює діаметрально протилежні, вкрай негативні та цинічні соціальні тенденції, де наша основна наукова концепція щодо пріоритету емоційної складової знаходить своє найяскравіше та найпереконливіше доктринальне підтвердження. У попередніх розділах цього дослідження ми фундаментально, із залученням широкого кола джерел, обґрунтували наукову новизну, згідно з якою при вирішенні питання про позбавлення батьківських прав ознака наявності безпосередньої фізичної загрози життю та здоров'ю дитини не є основною і обов'язковою, поступаючись своїм місцем фактору глибокої емоційної травми, психологічної байдужості та відсутності духовного зв'язку. В умовах постійного, виснажливого психологічного стресу, перманентної загрози ракетних обстрілів, виття сирен та загальної екзистенційної небезпеки для життя, діти як ніколи гостро, болісно потребують не лише надійного фізичного укриття чи достатнього матеріального забезпечення, а насамперед міцної психологічної опори, почуття захищеності та постійного, безперервного емоційного контакту з батьками. Якщо один із батьків, перебуваючи у стані абсолютної або відносної безпеки (наприклад, переїхавши за кордон, спокійно проживаючи в глибоко тилкових регіонах або успішно ухиляючись від мобілізації та соціальної відповідальності), свідомо, цілеспрямовано й роками дистанціюється від своєї дитини, що залишилася в Україні; якщо він не цікавиться її психологічним станом після обстрілів, не надає їй елементарної моральної підтримки телефоном та повністю усувається від виконання обов'язків щодо її заспокоєння та виховання в цей найтяжчий історичний час, така поведінка повинна кваліфікуватися судами як вищий, крайній прояв жорстокості та цинічного зловживання своїм правом. Залишення дитини напризволяще в емоційному та психологічному плані під час війни завдає їй глибокої, часто незворотної психотравми, яка за своїми руйнівними

наслідками для формування особистості перевищує багато інших видів шкоди. У таких специфічних, безпрецедентних випадках суд має повне, беззаперечне моральне та юридичне право і обов'язок позбавити таку особу батьківських прав виключно на підставі констатації факту свідомого емоційного відчуження в умовах війни. Це правомірне рішення, навіть якщо пряма фізична загроза життю дитини походить не безпосередньо від самого батька/матері, а від зовнішніх факторів збройної агресії російської федерації.

Окремим, надзвичайно масштабним, актуальним і складним виміром проблеми в умовах транзитивного суспільства є транскордонний аспект сімейних спорів. За офіційними даними ООН, мільйони українських дітей разом з матерями, бабусями чи призначеними опікунами отримали тимчасовий притулок у країнах Європейського Союзу, Великій Британії, США та інших державах світу. З цього приводу в юридичній науці та фахових адвокатських виданнях постає логічне, гостре запитання: коли саме вимушене проживання за кордоном трансформується в протиправне ухилення від виконання батьківських обов'язків? Аналітика НААУ детально досліджує це питання, справедливо зазначаючи, що сам факт виїзду за кордон з метою фізичного рятування життя дитини від жахів війни є найвищим проявом виконання батьківського обов'язку [36]. Проте судова практика фіксує масову появу так званих маніпулятивних позовів. Нерідко той з батьків (переважно мати), з ким дитина евакуювалася та перебуває за кордоном, ініціює в українських судах процес позбавлення батьківських прав колишнього чоловіка, який залишився в Україні, не з метою реального захисту дитини від якоїсь небезпеки, а виключно для спрощення бюрократичних, адміністративних процедур у країні перебування. Позбавлення прав батька дозволяє безперешкодно, без нотаріальних згод оформлювати документи, отримувати значно вищу соціальну фінансову допомогу як матері-одиначці, змінювати громадянство дитини або приймати одноосібні рішення щодо освіти та медичного втручання. М.В.Менджул, досліджуючи правове регулювання сімейних відносин у країнах ЄС,

підкреслює, що європейські інституції вимагають дотримання прав обох батьків незалежно від кордонів [58]. З іншого боку, існують і вкрай тривожні випадки іншого ґатунку: коли мати або батько, виїхавши за кордон з дитиною як супроводжуючі особи, фактично залишають її там напризволяще в спеціалізованих центрах або на далеких знайомих, влаштовують своє нове особисте життя та повністю, безслідно припиняють виконувати будь-які обов'язки з утримання та виховання. Вітчизняні суди в таких ситуаціях стикаються з колосальними, майже нездоланими труднощами в процесі встановлення об'єктивної істини, адже класичні, прописані в законі механізми збирання доказів (акти обстеження житла органами опіки, виклики свідків до суду) через державні кордони працюють вкрай повільно та неефективно.

Ще більш складною, політично, юридично та морально забарвленою є категорія справ, що стосується тих батьків, які перебувають на території держави-агресора. Публікації у виданні «Урядовий кур'єр» порушують гостру соціальну проблему: «Якщо тато в росії, діти в Україні» [182]. Юридична, поштова та фактична комунікація з такими особами є абсолютно неможливою у зв'язку з розірванням дипломатичних відносин. Батьки, які добровільно, свідомо залишилися жити і працювати в державі-агресорі, тим самим фінансуючи її економіку та військову машину через сплату податків, і при цьому роками не беруть жодної участі в житті дитини, яка перебуває під постійними обстрілами в Україні, фактично здійснюють найвищий, найцинічніший ступінь ухилення від виконання своїх моральних та юридичних обов'язків. У таких випадках українські суди, керуючись нормами цивільного процесуального законодавства щодо заочного розгляду справ та виклику відповідача через офіційне оголошення на вебпорталі судової влади України, цілком правомірно, швидко та обґрунтовано ухвалюють рішення про позбавлення батьківських прав. Відсутність будь-якої допомоги своїй дитині в екстремальних умовах, коли її життю щохвилини загрожує небезпека саме від тієї країни, де спокійно проживає

відповідач, є беззаперечним, найсильнішим доказом повної відсутності духовного, емоційного та родинного зв'язку. Цей практичний аспект цілком і повністю узгоджується з нашою базовою теоретичною тезою про безумовний пріоритет нематеріальних, психологічних підстав для втручання держави.

Процесуальні особливості розгляду даної категорії справ в умовах воєнного стану вимагають від судової влади безпрецедентно широкого впровадження новітніх інформаційних технологій. Законом України № 2147-VIII та низкою інших нормативних актів внесено життєво необхідні зміни до процесуальних кодексів, що дозволяють судам масово, на законних підставах проводити судові засідання в режимі відеоконференції з використанням власних технічних засобів (смартфонів, ноутбуків) поза межами приміщення суду [113]. Це дозволяє сторонам, які внаслідок війни опинилися розкиданими по різних континентах, безпосередньо брати участь у процесі, давати пояснення та захищати свої права. Р.М.Мінченко, досліджуючи процесуальні гарантії в цивільному судочинстві, зазначає, що цифровізація правосуддя стала запорукою його виживання в умовах війни [61]. Проте, незважаючи на технологічний прогрес, найбільш вразливою ланкою в доказовому процесі залишається отримання обов'язкового висновку органу опіки та піклування. Якщо дитина змінила місце проживання в межах України як ВПО, справу передають за новою підсудністю. Якщо ж дитина перебуває за межами України, українські органи опіки фізично й юридично не можуть провести акт обстеження її умов проживання у Варшаві, Берліні чи Лондоні. У таких надскладних транскордонних випадках, як зазначають адвокати системи безоплатної правової допомоги (зокрема Житомирського центру БПД), доказова база формується за рахунок тривалого процесу залучення висновків іноземних соціальних служб (югендамтів, муніципалітетів), які мають бути належним чином перекладені, апостильовані або легалізовані. Величезну роль відіграють довідки з іноземних шкіл про те, хто саме з батьків здійснює супровід дитини, та показання свідків (інших біженців) через відеозв'язок. Також значно

активізується публічно-правова роль консульських установ України за кордоном, які в межах своїх повноважень, передбачених Консульським статутом, всіляко сприяють захисту прав дітей-громадян України, фіксуючи факти залишення дітей без піклування та передаючи цю інформацію до компетентних судів в Україні.

Правові наслідки позбавлення батьківських прав, які ми будемо детально досліджувати в наступному підрозділі, в умовах воєнного стану також набувають додаткової стратегічної ваги для держави. Л.М.Токарчук, досліджуючи форми влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування, переконливо доводить, що своєчасне, швидке та обґрунтоване судові рішення про позбавлення несумлінних батьків їхніх прав розблоковує правовий кут [164]. Воно створює юридичну можливість для швидкого встановлення опіки з боку тих родичів, які реально піклуються про дитину і рятують її від війни, уможлиблює безпечну, організовану евакуацію дитини в складі прийомних сімей чи дитячих будинків сімейного типу за кордон без згоди біологічних батьків та, що найголовніше в перспективі, відкриває шлях до національного усиновлення [66, с.77-78]. В умовах, коли Україна несе тяжкі демографічні втрати, забезпечення кожній дитині повноцінного, безпечного та люблячого сімейного середовища стає вже не просто питанням захисту приватного права, а питанням виживання нації, збереження генофонду та національної безпеки.

Аналіз рішень судів 2022-2025 років свідчить про абсолютну пріоритетність принципу найкращих інтересів дитини та значно підвищені вимоги суддів до доказування саме винної поведінки батьків. Наприклад, у постанові Верховного Суду в складі Касаційного цивільного суду від 10 листопада 2023 року у справі № 401/1944/22 (провадження № 61-10115св23) суд чітко наголосив, що добровільна письмова заява матері або батька про відмову від дитини не може розцінюватися як самостійна та достатня юридична підстава для позбавлення батьківських прав. У рішенні зазначено: «позбавлення батьківських прав є виключним заходом, який може

застосовуватися судом лише за умови доведеності свідомого та винного ухилення від виконання батьківських обов'язків, а не як автоматичний наслідок формальної заяви про відмову від дитини» [110]. Подальший розвиток цієї гуманістичної правової позиції простежується в постанові Верховного Суду від 19 лютого 2025 року у справі № 147/277/24, в якій касаційний суд визнав повністю правомірним позбавлення батьківських прав у зв'язку з багаторічним, цинічним ухиленням батька від участі у вихованні та утриманні дитини. Верховний Суд підкреслив концептуальну тезу: «тривале й системне невиконання батьківських обов'язків, за абсолютної відсутності об'єктивних перешкод, свідчить про усвідомлене самоусунення особи від батьківства та прямо суперечить найкращим інтересам дитини» [97].

Водночас у практиці вітчизняних апеляційних судів простежується вкрай обережний, виважений підхід до застосування цього інституту під час війни. Так, ухвалою Хмельницького апеляційного суду від 29 січня 2024 року суд залишив без змін рішення суду першої інстанції про відмову в позбавленні батьківських прав матері, мотивувавши це тим, що «складні життєві обставини (спричинені війною) та неналежні побутові умови самі по собі не можуть ототожнюватися з винним ухиленням від виконання батьківських обов'язків» [103]. Надзвичайно показовим є також рішення Нововоронцовського районного суду Херсонської області від 20 лютого 2025 року у справі № 761/17651/24, в якому суд відмовив у задоволенні позову органу опіки про позбавлення батьківських прав, категорично наголосивши, що «вимушена тривала розлука між батьками і дитиною, яка була безпосередньо спричинена воєнними діями та окупацією території, не може автоматично визнаватися судом доказом ухилення від виконання батьківських обов'язків без оцінки всієї сукупності доказів і наявності вини» [127]. На окрему увагу науковців заслуговує правова позиція Верховного Суду, викладена в постанові від 29 січня 2024 року у справі № 185/9339/21, відповідно до якої досягнення дитиною віку повноліття безпосередньо під

час тривалого розгляду справи в суді не позбавляє суд процесуального обов'язку надати повну правову оцінку поведінці батьків у попередній період. Суд зазначив, що «факт досягнення дитиною повноліття в процесі не усуває необхідності встановлення судом порушень батьківських обов'язків, які мали місце до цього моменту» [103]. Ключовим орієнтиром для судів залишається принцип забезпечення найкращих інтересів дитини (стаття 3 Конвенції ООН та стаття 7 СК України) [36]. У практиці ЄСПЛ послідовно наголошується, що позбавлення прав є крайнім заходом втручання держави в сімейне життя. В умовах воєнного стану ці європейські стандарти набувають особливого значення з огляду на надзвичайний характер обставин сімей [83].

Аналіз сучасної судової практики свідчить про поступове формування диференційованого підходу. Суди дедалі частіше відмовляються від сліпого формалізму та зосереджуються на з'ясуванні реальних, прихованих причин невиконання обов'язків [83]. У публікаціях НААУ аналізуються рішення, в яких проживання одного з батьків за кордоном як біженця не визнавалося підставою для позбавлення прав за умови підтримання телефонного зв'язку з дитиною та посильної участі в забезпеченні [168]. Разом із тим, судова практика засвідчує наявність справ, де суди позбавляють прав, якщо встановлюється факт свідомого самоусунення без поважних причин. Наголошується, що воєнний стан не є індульгенцією від базових обов'язків і не може використовуватися як універсальне виправдання байдужості [15]. Особливого значення набуває питання доказування. Обмежені можливості збирання паперових доказів зумовили колосальне зростання ролі електронних доказів: скріншотів листування в месенджерах, записів відеозв'язку, електронних платіжних документів, довідок про військову службу з реєстрів [172]. Суди в умовах війни критично оцінюють формальні висновки органів опіки, надаючи перевагу доказам, що відображають реальні умови життя дитини. Законодавче регулювання здійснюється з урахуванням СК України та Закону «Про правовий режим воєнного стану». Отож, інститут позбавлення батьківських прав у період воєнного стану виконує насамперед

потужну захисну функцію, спрямовану на забезпечення безпечного середовища для дитини з урахуванням реальних можливостей батьків. Воєнний стан не є ані автоматичною підставою для позбавлення батьківських прав, ані безумовним виправданням. Ключовим орієнтиром залишається інтерес дитини, який має пріоритет над формальними підставами. Суди вимагають посиленої доказової бази: позбавлення батьківських прав визнається правомірним лише за наявності доказів свідомого та системного ухилення, яке чітко відмежовується від вимушеної бездіяльності (окупація, евакуація, мобілізація). Практика органів опіки піддається суворій оцінці з боку судів. Верховний Суд формує позиції щодо неприпустимості використання позбавлення батьківських прав як засобу вирішення конфліктів між дорослими або спрощення процедур виїзду дитини за кордон.

Проведений аналіз дає підстави стверджувати, що в умовах воєнного стану застосування інституту позбавлення батьківських прав потребує від суду та органів опіки особливо виваженого й комплексного підходу. Правосуддя повинно глибоко, емпатично оцінювати кожную людську трагедію крізь призму обставин непереборної сили, ретельно та максимально справедливо відокремлюючи вимушену бездіяльність, спричинену війною, від умисного, цинічного та багаторічного ухилення від виконання батьківського обов'язку. Водночас, саме ці екстремальні, безжальні умови війни найбільш яскраво, наочно підтверджують обґрунтованість нашої доктринальної позиції: тривала відсутність психологічної підтримки, моральна байдужість та свідоме емоційне усунення від життя власної дитини в час найвищої соціальної кризи є найтяжчим зловживанням батьківськими правами. Це зловживання вимагає негайного припинення шляхом застосування найсуворішої санкції – позбавлення батьківських прав. Тільки такий гнучкий, людиноцентричний, позбавлений радянських стереотипів та науково обґрунтований підхід є єдиним дієвим механізмом забезпечення реалізації найкращих інтересів дитини в найскладніший період вітчизняної

історії, дозволяючи державі ефективно захистити її від руйнівного впливу байдужості з боку тих, хто мав би стати її найнадійнішим щитом.

2.5. Правові наслідки позбавлення батьківських прав за сімейним законодавством України

Логічним, невідворотним і концептуальним завершенням надзвичайно складного юрисдикційного механізму застосування найвищої міри сімейно-правової відповідальності є настання відповідних правових наслідків, які кардинально, глибоко та незворотно трансформують правовий статус усіх без винятку учасників сімейних правовідносин. У теорії сімейного права поняття правових наслідків позбавлення батьківських прав (далі – позбавлення батьківських прав) окреслюють неоднаково. Так, за визначенням О.Ф. Лапчевської, наслідки позбавлення батьківських прав являють собою насамперед втрату батьками права на особисте виховання дитини з усіма пов'язаними з ним повноваженнями [53, с. 14-15]. Водночас О.В. Розгон більш комплексно окреслює їх як систему правових наслідків, які об'єктивно настають при позбавленні батьківських прав матері чи батька в разі доведеного невиконання або неналежного виконання ними своїх батьківських обов'язків [130, с. 338].

Правові наслідки позбавлення батьківських прав становлять собою масштабний, багатогалузевий комплекс юридичних фактів, що об'єктивно проявляються в припиненні, суттєвому обмеженні або, навпаки, виникненні нових суб'єктивних прав та юридичних обов'язків. У сучасній вітчизняній цивілістичній та сімейно-правовій доктрині остаточно сформувався консолідований концептуальний підхід, згідно з яким ці наслідки не слід і просто неможливо розглядати виключно у вузькому, ретроспективному розумінні як одномоментний акт державного покарання правопорушника за його минулу бездіяльність. Навпаки, правові наслідки цієї найвищої санкції мають яскраво виражену, складну дуалістичну, а подекуди і плюралістичну

юридичну природу. Систему цих наслідків відтворено в статті 166 СК України, проте, як справедливо констатує В.М. Чернега, законодавець установлює лише базову низку правових наслідків позбавлення батьківських прав, і цей перелік об'єктивно не є вичерпним [175]. З одного боку, вони дійсно виступають як найсуворіша, безкомпромісна форма державно-правового примусу та невідвотної відплати недбайливим батькам за їхню винну поведінку, яка призвела до руйнування інституту сім'ї. З іншого боку, – і це є абсолютно визначальним вектором у сучасному антропоцентричному приватному праві – вони діють як потужний, безальтернативний, перспективний захисний механізм. Цей механізм конструює принципово нове, безпечне правове та соціальне середовище для подальшого життя і повноцінного розвитку дитини, легітимно виводячи її з-під токсичного впливу недобросовісних дорослих. У такий спосіб позбавлення батьківських прав, як підсумовують правники, крім каральної функції щодо батьків, має на глобальній меті захистити права й інтереси дітей, усунути небезпеку для їхнього життя і здоров'я та створити необхідні передумови для їхнього належного виховання іншими особами [150].

Досліджуючи фундаментальні засади приватного права та межі здійснення суб'єктивних цивільних прав, Є.О.Харитонов та О.І. Харитонova слушно наголошують на тому, що позбавлення батьківських прав призводить до специфічного, безпрецедентного звуження загального обсягу цивільної та сімейної правоздатності особи, що є рідкісним явищем для приватного права, де загалом діє презумпція повної правоздатності [167]. Як зазначає І.І. Жилінкова, правові наслідки позбавлення батьківських прав доцільно диференціювати на дві великі групи: наслідки особистого характеру та наслідки майнового характеру [150]. З моменту набрання законної сили відповідним судовим рішенням, яке виступає як правоприпиняючий юридичний факт, особа повністю, абсолютно і беззастережно втрачає весь масив особистих немайнових прав щодо конкретної дитини, які належали їй від народження на підставі біологічного споріднення. Цей примусовий

розрив правового зв'язку означає безповоротну втрату природного права на особисте виховання дитини, права на спілкування з нею у будь-якій формі (особисто, телефоном чи через інтернет), права вільно визначати її місце проживання чи навчання, а також права бути її законним представником та захисником у державних органах чи перед третіми особами (статті 151, 154, 163 СК України). О.І.Сафончик, здійснюючи глибокий аналіз шлюбних та сімейних правовідносин, справедливо підкреслює, що така втрата особистих немайнових прав має безстроковий та абсолютний характер [139]. Особа позбавляється не лише поточних прав, а й тих майбутніх, потенційних прав, які могли б виникнути після досягнення дитиною повноліття. Наприклад, втрачається право на надання згоди чи незгоди на усиновлення дитини іншими особами (ст. 219 СК України), втрачається право впливати на зміну прізвища дитини, а також право на згоду щодо надання неповнолітній дитині повної цивільної дієздатності чи згоду на вчинення нею певних правочинів.

Більше того, чинне сімейне законодавство превентивно розширює дію цієї санкції далеко за межі відносин з однією конкретною дитиною. Особа, яку було позбавлено батьківських прав хоча б щодо однієї дитини, назавжди втрачає право бути усиновлювачем (ст. 212 СК України), опікуном або піклувальником (ст. 244 СК України), прийомним батьком (ст. 256-2 СК України) чи батьком-вихователем дитячого будинку сімейного типу (ст. 256-6 СК України) щодо будь-яких інших дітей. Серед інших правових наслідків вагоме значення має те, що під час укладання нового шлюбу такий чоловік чи жінка не зможе всиновити або взяти під опіку дітей своєї нової дружини чи чоловіка. Якщо ж виникає критична ситуація (наприклад, тяжке захворювання нової дружини), суд може розглянути можливість усиновлення вітчимом, який раніше був позбавлений прав щодо своїх рідних дітей, лише як величезний виняток: суд ретельно вивчатиме думку пасинків, конкретні обставини та розглядатиме це через призму процедури поновлення в правах, очікуючи від особи кардинально кращої поведінки [149]. Цей наслідок, який І.В.Калаур визначає як суттєве обмеження цивільної правоздатності [31],

яскраво свідчить про глибоку суспільну недовіру держави до етичних та педагогічних якостей такого громадянина.

Не менш об'ємним, вагомим та доктринально значущим є другий блок – правові наслідки майнового характеру, які цілеспрямовано спрямовані на позбавлення несумлінних батьків фінансових та соціальних преференцій. В.І.Борисова аргументовано зазначає, що особа, яка свідомо не виконувала своїх прямих обов'язків щодо дитини, абсолютно справедливо втрачає право на отримання в майбутньому тих майнових благ, які базуються виключно на наявності юридично визнаного сімейного зв'язку [169]. Зокрема, така особа безповоротно позбавляється права на спадкування за законом після смерті дитини (що унеможлиблює цинічне збагачення за рахунок майна померлої дитини, в яку батько нічого не вклав), втрачає право на отримання призначених дитині пенсій (ст. 179 СК України), а також втрачає право вимагати в майбутньому аліментів від повнолітньої працездатної дитини на своє утримання в разі власної непрацездатності (ст. 202 СК України) чи пенсії у зв'язку з втратою годувальника. Крім того, така особа миттєво позбавляється права на будь-які державні пільги, субсидії та виплати, що надаються сім'ям з дітьми, включаючи право на виплату разової допомоги при народженні [86] та пенсійне забезпечення після смерті дітей [120]. Втрата цих пільг також охоплює сферу трудового законодавства: батьки (переважно матері), позбавлені прав, втрачають право на додаткові відпустки працівникам з дітьми (ст.182 КЗпП України), право на відпустку по догляду за дитиною до трьох років зі збереженням місця роботи (ст. 181, 184 КЗпП), право на скорочену тривалість робочого часу та заборону залучення до нічних чи надурочних робіт (ст. 51, 176, 177, 178 КЗпП). Водночас слід урахувати, що: втрата перерахованих пільг настає лише щодо тієї конкретної дитини, яка вказана в рішенні суду про позбавлення батьківських прав. Якщо в такої особи є інші діти, щодо яких вона не позбавлена прав, або вони народжуються пізніше, право на відповідні пільги за цими іншими дітьми зберігається [33].

Проте в цьому широкому, репресивному майновому блоці існує один вкрай важливий концептуальний виняток, який ілюструє абсолютний пріоритет інтересів дитини. Позбавлення батьківських прав, повністю анулюючи всі без винятку позитивні права батьків та їхні майнові вигоди, жодним чином не звільняє їх від обов'язку безперервно утримувати свою дитину до досягнення нею повноліття. В.В.Масюк та М.Д.Ніماشук наголошують, що суд зобов'язаний імперативно, одночасно, в одному судовому процесі вирішити питання про стягнення з такої особи аліментів, навіть якщо позивач свідомо не заявив таку вимогу [57]. Це гарантує, що недобросовісні батьки не зможуть використовувати позбавлення батьківських прав як юридичний спосіб ухилення від фінансових витрат. Ця теза підтверджується постановою Верховного Суду від 05.06.2024 (справа № 722/225/23), де зазначено, що право на утримання є базовим правом дитини, відмовитися від якого ніхто не має повноважень [89]. Залежно від того, куди була влаштована дитина після вилучення з сім'ї, змінюється адресат отримання цих аліментів. Якщо дитина перебуває в закладі охорони здоров'я чи навчальному закладі, аліменти перераховуються на особистий рахунок дитини у відділенні Державного ощадного банку України (ст. 193 СК України). Якщо дитина влаштована в прийомну сім'ю або дитячий будинок сімейного типу, аліменти та пенсії переходять у розпорядження прийомних батьків чи батьків-вихователів і витрачаються ними виключно на утримання цих дітей [116]. Якщо ж прав позбавляється лише один з батьків, а дитина залишається з іншим, або якщо призначено опікуна, аліменти виплачуються на користь того з батьків, з ким проживає дитина, або на користь опікуна. Принагідно варто зазначити, що в літературі часом критично оцінюється положення про обов'язкове стягнення аліментів судом з власної ініціативи, оскільки це нібито суперечить принципу диспозитивності цивільного судочинства, проте інтереси дитини в даному випадку виправдовують такий відступ від загальних правил [145]. Не можна також забувати і про додатковий деліктний наслідок: на особу, позбавлену прав, суд може

покласти майнову відповідальність за шкоду, завдану її дитиною третім особам протягом трьох років після позбавлення прав, якщо буде доведено, що протиправна поведінка дитини стала прямим наслідком тривалого неналежного здійснення батьківських обов'язків у минулому (ст. 1183 ЦК України).

Розглядаючи правові наслідки безпосередньо крізь призму суб'єктивних прав самої дитини, слід констатувати, що судовий акт кардинально змінює її соціально-правовий статус. З моменту набрання рішенням законної сили дитина набуває статусу «дитини, позбавленої батьківського піклування». Як доводять Л.М.Токарчук та В.М.Чернега, цей статус є своєрідним рятівним «ключем», який відкриває доступ до державних механізмів соціального захисту та альтернативного сімейного влаштування (опіка, усиновлення) [75]. Водночас правовим наслідком позбавлення батьківських прав для дитини є можливість або неминучість зміни її місця проживання: суд приймає рішення про примусовий обмін житла, передання дитини іншому з батьків, родичам, вітчиму чи органам опіки. Також змінюється право дитини на спілкування з батьками, яке суттєво обмежується або повністю втрачається. Крім того, для особи, якій передається дитина (наприклад, для опікуна), також настають правові наслідки: вона наділяється сукупністю прав та обов'язків щодо дитини на період до її повноліття або усиновлення [67, с.34-36]. Як підсумовує З.В.Ромовська, позбавлення батьківських прав містить у собі негайні (втрата представництва, пільг) та еventуальні (втрата права на спадок чи утримання в майбутньому) наслідки [137]. Проте позбавлення батьківських прав не означає, що припиняються абсолютно всі фактичні та емоційні відносини між правопорушником і дитиною. Для дитини кровні батьки залишаються батьками психологічно, й закон (ст. 168 СК України) за певних суворих умов уможливорює побачення батьків з дитиною. Таке побачення можливе, якщо дитина ще не усиновлена іншими особами, якщо таке спілкування не завдає їй шкоди і дозволено спеціальним рішенням суду (за позовом батька/матері),

і, як правило, відбувається виключно в присутності іншої особи (представника органу опіки). Лише після того, як дитина буде усиновлена і набуде нових законних батьків, будь-які зустрічі з біологічними стають неможливими [22, с. 370-371; 62].

Попри вичерпність ст. 166 СК України, на практиці батьки, позбавлені прав, часто намагаються ініціювати судові процеси, пов'язані з наслідками позбавлення батьківських прав, найбільше переймаючись тим, що вони втрачають контроль над зміною прізвища дитини та її можливим виїздом за кордон на постійне місце проживання (оскільки згода позбавленого прав батька на виїзд більше не потрібна). Вони мотивують це тим, що в разі майбутнього поновлення в правах не знатимуть, де шукати дитину, особливо якщо таємниця усиновлення приховає нові дані дитини (ст. 226 СК України) [149]. Саме в площині аналізу цих наслідків рельєфно проявляється наукова новизна нашого дисертаційного дослідження. Відсутність фізичної загрози не повинна слугувати перешкодою для позбавлення батьківських прав. Тривале емоційне відчуження та байдужість є достатньою підставою для санкції. Правовий наслідок у вигляді розірвання зв'язку з емоційно холодним батьком набуває терапевтичного значення. С.С.Бичкова доводить, що примусове збереження формального зв'язку з особою, яка свідомо усунулася від життя дитини, завдає їй непоправної шкоди [4]. Ю.С.Маршук підтверджує, що психічне здоров'я дитини не може бути відновлене в стані очікування уваги від байдужих батьків [56]. Тому судове рішення виконує функцію психологічного щита, знімаючи з дитини провину за відсутність любові та констатує вину дорослих.

Досліджуючи процесуальні та організаційні особливості реалізації цих наслідків, П.І.Салюк та. В.А.Ватрас зазначають, що рішення підлягає негайному виконанню органами опіки та органами ДРАЦС [9; 138, с. 79]. Закон забороняє фізично викреслювати відомості про батьків з актового запису про народження, зберігаючи біологічну історію, але вносить відмітку про втрату повноважень. К. О. Стопченко звертає увагу на житловий аспект:

якщо дитина проживала з батьком-алкоголіком, СК та ЖК України передбачають можливість примусового судового виселення такого правопорушника без надання іншого житла, якщо спільне проживання загрожує інтересам дитини [160]. Обов'язковим є також врахування думки дитини при настанні наслідків. У Постанові Верховного Суду від 19.06.2024 (справа № 372/3402/22), з посиланням на справу ЄСПЛ «Andersena v. Latvia», зазначено, що ігнорування думки дитини щодо наслідків позбавлення батьківських прав є підставою для скасування судового рішення як незаконного [109].

Для глибокого розуміння правових наслідків позбавлення батьківських прав доцільно розглянути також законодавство зарубіжних країн. У багатьох державах ці наслідки концептуально подібні до українських, проте мають свої національні та термінологічні особливості (наприклад, йдеться про позбавлення батьківської опіки чи батьківської відповідальності). Так, у Республіці Сербія (ст. 81, 82 СК) рішення про повне або часткове позбавлення батьківських прав позбавляє батьків усіх чи частини прав, крім обов'язку утримувати дитину, і може супроводжуватися застосуванням заходів захисту від домашнього насильства [209]. У Румунії (ст. 510 ЦК) позбавлення батьківських прав також прямо не звільняє батьків від сплати аліментів [191]. У Хорватії (ст. 175, 177 СЗ) батьки втрачають право на опіку, але зобов'язані платити аліменти; право на контакт і утримання припиняється лише з моментом усиновлення. Хорватське законодавство передбачає створення спеціального відкритого Реєстру осіб, позбавлених права на батьківську опіку (який веде Міністерство юстиції), інформація з якого вилучається лише після повноліття дитини [203]. У Молдові (ст. 69 СК) дитина прямо зберігає право користування житловим приміщенням батьків і всі майнові права на спадок. Батьки можуть бачитися з дітьми лише з дозволу органу опіки, і ці зустрічі суворо заборонені, якщо дитина висловила серйозні заперечення в суді [192].

Виходячи з усього вищезазначеного, можна дійти беззаперечного висновку, що позбавлення батьківських прав як найвища санкція тягне за собою повну втрату особистих немайнових прав щодо дитини, звільнення від обов'язків з її виховання та втрату інших прав, заснованих на спорідненості (за винятком контрольованого судом права на побачення). При цьому особа імперативно не звільняється від майнового обов'язку утримувати дитину та відшкодовувати завдану нею шкоду. Правові наслідки позбавлення батьківських прав в Україні та в країнах ЄС і світу є концептуально дуже подібними, оскільки вони об'єднані єдиною філософією – забезпеченням максимального, багатовекторного захисту найкращих інтересів дитини та ізоляцією її від деструктивного впливу правопорушників.

РОЗДІЛ 3. ПОНЯТТЯ, ПІДСТАВИ ТА ПОРЯДОК ПОНОВЛЕННЯ БАТЬКІВСЬКИХ ПРАВ ЗА СІМЕЙНИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

3.1. Поняття та порядок поновлення батьківських прав за сімейним законодавством України

Інститут поновлення батьківських прав виступає невід’ємною, діалектично пов’язаною та концептуально надзвичайно важливою складовою загального комплексного механізму правового регулювання сімейних відносин в Україні. У загальній парадигмі сімейного та цивільного права, якщо позбавлення батьківських прав розглядається як найсуворіша, безкомпромісна санкція та крайня міра відповідальності, що примусово і болісно розриває юридичний зв’язок між батьками та дітьми, то поновлення батьківських прав становить собою унікальний, екстраординарний правовідновлювальний інститут. Його закріплення у вітчизняному законодавстві (зокрема у статті 169 СК України) є не свідченням слабкості чи непослідовності державної політики у сфері охорони дитинства, а навпаки – прямим, яскравим відображенням загальновизнаних європейських правових цінностей, фундаментальних принципів гуманізму, справедливості та глибокої суспільної віри в об’єктивну можливість морального, психологічного та соціального виправлення людини. Відповідно до усталеного, широкого тлумачення статті 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, кожна демократична держава зобов’язана не лише жорстко, безкомпромісно захищати дитину від деструктивного впливу маргіналізованої сім’ї шляхом її вилучення та застосування санкцій до батьків, але й, за наявності об’єктивних умов та глибоких, підтверджених позитивних змін у їхній поведінці, всіляко сприяти майбутньому возз’єднанню біологічної родини. Такий міжнародно-правовий стандарт зумовлений тим, що саме кровна сім’я, за неодмінної умови її здорового,

гармонійного та безпечного функціонування, апріорі вважається найкращим, найбільш природним та сприятливим середовищем для повноцінного розвитку дитини, формування її ідентичності та психологічної стабільності [39].

Досліджуючи фундаментальні теоретичні аспекти цього інституту в системі приватного права, Н.В. Волкова у своїх монографічних працях, присвячених проблемам сімейно-правової відповідальності, слушно та аргументовано зазначає, що поновлення в батьківських правах у жодному разі не є автоматичним актом юридичної амністії, безумовним помилуванням з боку держави чи простим скасуванням попереднього рішення суду про позбавлення прав як нібито помилкового чи незаконного [17]. Навпаки, попереднє судове рішення, яким особу було позбавлено прав, залишається абсолютно законним, обґрунтованим і таким, що відповідало реаліям на момент його ухвалення. Поновлення ж у правах – це абсолютно самостійний, новий, складний юридичний факт, який виникає на підставі нової сукупності життєвих обставин. До таких обставин належить доведене, докорінне, стійке та безповоротне виправлення особи-правопорушника, а також кардинальна зміна тих умов, способу життя та світогляду, що слугували первісною матеріально-правовою підставою для втручання держави в сімейну автономію. З.В. Ромовська, яка є однією з фундаторів сучасного українського сімейного законодавства, у своїх ґрунтовних працях неодноразово наголошувала, що законодавець, конструюючи цей інститут у Сімейному кодексі, свідомо виходив із презумпції того, що людина, навіть опинившись на соціальному дні, здатна до глибокого морального та соціального переродження, подолання найважчих залежностей (алкоголізму, наркоманії), переосмислення своїх життєвих пріоритетів та щирого усвідомлення своїх фатальних помилок щодо власної дитини [133]. Проте цей правовідновлювальний інститут діє не для задоволення амбіцій батьків, що прагнуть будь-якою ціною спокутувати провину й повернути дитину для власного психологічного комфорту чи уникнення суспільного осуду. Він

функціонує виключно і безальтернативно крізь жорстку, безкомпромісну призму найкращих інтересів самої дитини (best interests of the child). Якщо повернення дитини до біологічних батьків, навіть тих, що повністю вилікувалися і працевлаштувалися, може завдати їй психологічної травми або зруйнувати її стабільне життя в новому середовищі, суд зобов'язаний відмовити в поновленні прав.

Поняття поновлення батьківських прав у сучасній вітчизняній цивілістичній доктрині розглядається як складна, багатоетапна юрисдикційна процедура, спрямована на повне відновлення раніше втраченого обсягу особистих немайнових та майнових прав матері або батька щодо їхньої неповнолітньої дитини. Є.О. Харитонов та О.І. Харитонova, аналізуючи концепт приватного права, зазначають, що це єдиний випадок у цивілістиці, коли втрачена внаслідок санкції правосуб'єктність може бути відновлена в повному обсязі щодо того ж самого об'єкта правовідносин [167]. Сам процесуальний порядок поновлення батьківських прав, відповідно до імперативних та чітких приписів частини першої статті 169 Сімейного кодексу України, здійснюється виключно в судовому порядку за загальними правилами позовного провадження цивільного судочинства. Жоден адміністративний орган, служба у справах дітей чи орган опіки та піклування не наділені повноваженнями скасовувати або змінювати статус дитини, позбавленої батьківського піклування, в позасудовому порядку. Ініціювати цей надзвичайно складний судовий процес має право виключно та особа (батько чи мати), яка раніше була рішенням суду позбавлена батьківських прав. Законодавець свідомо, цілеспрямовано й логічно не наділяє органи опіки та піклування, прокурора, родичів (бабусь, дідусів) чи будь-яких інших третіх осіб правом звертатися до суду з позовом про поновлення прав інших громадян. Така законодавча конструкція пояснюється тим, що бажання відновити сім'ю, взяти на себе колосальну відповідальність за долю дитини має виходити виключно від самого правопорушника. Це має бути його глибоко свідомий, вольовий, проактивний і добровільний крок до

виправлення, який підтверджується його особистою готовністю пройти через усі психологічні та бюрократичні складнощі судового процесу, зібрати необхідну доказову базу та довести суспільству свою здатність бути справжнім батьком чи матір'ю. Відповідачем у такій категорії справ виступає той з батьків, з ким на законних підставах проживає дитина, або ж опікун, піклувальник, прийомна сім'я, дитячий будинок сімейного типу чи спеціалізований державний заклад охорони здоров'я або освіти, на повному утриманні якого фактично перебуває неповнолітня особа після вилучення її з біологічної родини.

Поглиблюючи науковий аналіз інституту поновлення батьківських прав, необхідно звернути особливу увагу на темпоральний (часовий) вектор цього правовідновлювального процесу, який у сучасній доктрині часто залишається поза увагою законодавця. Національне сімейне законодавство (зокрема, стаття 169 СК України) не встановлює мінімального строку (так званого «превентивного періоду»), який обов'язково повинен минути з моменту набрання законної сили рішенням про позбавлення батьківських прав до моменту виникнення права на звернення до суду з позовом про їх поновлення. Відсутність такого законодавчого бар'єра створює підґрунтя для виникнення в судовій практиці небезпечного феномену «штучного (або демонстративного) виправлення». Цей феномен полягає в тому, що особа-правопорушник, усвідомивши настання негативних наслідків позбавлення прав (наприклад, втрату соціальних виплат чи виникнення ризику усиновлення дитини іншими особами), імітує різку зміну своєї поведінки: влаштовується на роботу, тимчасово припиняє вживання алкоголю, отримує позитивні характеристики і вже через кілька місяців після позбавлення прав звертається до суду за їх поновленням.

У науковій літературі слушно акцентується увага на тому, що глибока соціально-психологічна трансформація особистості, подолання тяжких форм хімічних залежностей або зміна деструктивних патернів емоційного насильства (які були підставою для санкції) об'єктивно не можуть відбутися

за короткий проміжок часу. З точки зору психології та кримінології, для формування стійкої, незворотної ремісії та вироблення нових, безпечних моделей поведінки потрібен тривалий період адаптації. Тому швидке, скороспішне подання позову про поновлення батьківських прав найчастіше свідчить не про щире усвідомлення батьківського обов'язку, а про тактичний маневр. У контексті цього, вітчизняним судам, навіть за відсутності прямої заборони в законі, слід керуватися принципом «розумного строку виправлення» та ретельно оцінювати стійкість позитивних змін у динаміці, спираючись на доктрину пропорційності. З огляду на це, *de lege ferenda* видається вкрай доцільним доповнити статтю 169 СК України нормою, яка б імперативно встановлювала «період очікування» (наприклад, не менше одного року), до спливу якого позов про поновлення батьківських прав не підлягав би задоволенню. Такий підхід гарантував би, що реінтеграція дитини в біологічну сім'ю відбудеться виключно в безпечне, стабілізоване середовище, мінімізуючи ризики рецидиву девіантної поведінки батьків та повторної (ще більш руйнівної) травматизації дитини.

Ключовим, найбільш комплексним та найскладнішим аспектом, який визначає всю специфіку цього інституту в судах і формує відповідну судову практику, є процес доказування обставин, що беззаперечно свідчать про виправлення позивача. У контексті нашої головної наукової концепції, яка червоною ниткою проходить через усе дисертаційне дослідження (щодо того, що відсутність духовного контакту, емоційна травма та байдужість є абсолютно достатньою підставою для позбавлення прав навіть без прямої фізичної загрози), процедура поновлення в правах набуває особливого, глибоко психологічного та емоційного забарвлення. Якщо батька чи матір було позбавлено прав саме через їхню багаторічну байдужість, абсолютну емоційну холодність, усунення від духовного життя дитини та небажання брати участь у формуванні її особистості, то для поновлення їх у правах абсолютно недостатньо надати суду стандартні, шаблонні позитивні довідки. Надання довідок про офіційне працевлаштування, наявність стабільного,

високого легального доходу, придбання просторого житла, позитивні характеристики з місця роботи чи від сусідів, а також довідки про відсутність нових притягнень до кримінальної чи адміністративної відповідальності – все це характеризує позивача як законослухняного члена суспільства, але жодним чином не доводить його здатності бути батьком для конкретної, раніше зрадженої ним дитини. Як ґрунтовно зазначає у своїх лекціях та аналітичних статтях для Вищої школи адвокатури НААУ суддя М. Ходаківський, аналізуючи найактуальнішу практику вирішення судами справ про поновлення батьківських прав, позивач у такій категорії спорів зобов'язаний надати суду беззаперечні докази того, що його світогляд, ціннісні орієнтири та поведінка змінилися кардинально у ставленні саме до дитини [168]. І що найважливіше – він повинен довести належними та допустимими доказами, що він вже відновив або щиро, дієво, систематично прагне відновити саме міцний емоційний, психологічний та духовний зв'язок зі своєю дитиною. Зробити це на практиці надзвичайно складно, оскільки дитина, яка раніше пережила тяжку зраду, відчуження та покинутість з боку найрідніших людей, зазвичай формує глибокі психологічні бар'єри, захисні механізми й абсолютно не бажає йти на контакт із тим, хто завдав їй болю.

Саме тому судово-психологічна експертиза та участь дитячих психологів у таких процесах стають не просто бажаними, а критично необхідними елементами доказування. С.С. Бичкова, здійснюючи у своєму дисертаційному дослідженні глибоку психолого-правову характеристику цих процесів, категорично попереджає правозастосовні органи, що примусове повернення дитини до біологічних батьків лише на підставі формальних, документальних покращень їхнього соціально-побутового статусу (наприклад, успішного завершення тривалого курсу лікування від алкоголізму в реабілітаційному центрі) може стати причиною потужної, руйнівної вторинної психологічної травматизації дитини, якщо між ними не відродилася базова довіра та почуття безпеки [4]. Судді, розглядаючи справу, повинні дуже прискіпливо досліджувати не лише те, чи став позивач

«хорошим і корисним громадянином», а насамперед те, чи став він знову «безпечним і турботливим батьком» для цієї конкретної дитини. Тягар доказування (*onus probandi*) у справах про поновлення батьківських прав повністю і беззастережно лежить на позивачі. Відповідач (опікун чи заклад) не зобов'язаний доводити, що позивач залишається поганим; це позивач повинен переконати суд у своєму повному виправленні. Як слушно зазначає у своєму дослідженні проблем судового захисту сімейних прав П.І. Салюк, стандарт доказування в таких справах є надзвичайно високим, наближаючись до кримінально-правового стандарту «поза розумним сумнівом» (*beyond a reasonable doubt*), оскільки ціною судової помилки є скалічене життя дитини [138].

Аналіз стандарту доказування у справах про поновлення батьківських прав об'єктивно виводить на перший план проблематику оцінки судом результатів судово-психологічних експертиз, що становить окремий надскладний пласт процесуальної науки. Як зазначалося вище, залучення дитячих психологів є обов'язковим для встановлення наявності емоційного зв'язку між позивачем та дитиною. Проте у правозастосовній практиці нерідко виникає концептуальна колізія між формально-юридичним висновком експерта та реальним психологічним станом дитини. Експерт може констатувати відсутність прямого емоційного відторгнення або наявності у дитини певної лояльності до біологічного батька/матері, проте ця лояльність часто є не ознакою здорового зв'язку, а проявом так званого «синдрому Стокгольма» або патологічного страху перед кривдником, який маскується під прихильність.

Більше того, в доктрині цивільного процесу гостро дискутується питання щодо меж повноважень суду в оцінці таких психологічних висновків. Суддя, не володіючи спеціальними медичними чи психологічними знаннями, змушений покладатися на висновок експерта, який, відповідно до ст. 89 ЦПК України, не має заздалегідь встановленої сили. Саме тут проявляється складний баланс правових презумпцій: презумпції доцільності

виховання дитини в біологічній сім'ї та презумпції безпеки дитини. Європейські правові стандарти вимагають від суду застосовувати комплексний підхід, де висновок експерта є лише одним із елементів складної мозаїки доказів. Якщо експертиза підтверджує готовність батьків, але органи опіки, вихователі прийомної сім'ї та загальний контекст поведінки дитини (її нічні страхи, тривожність після побачень з біологічними батьками) свідчать про протилежне, суд має безапеляційне право відхилити такий експертний висновок. Захист найкращих інтересів дитини вимагає від судової влади переходу від формальної оцінки доказів до глибокого феноменологічного розуміння дитячої психіки, де будь-який сумнів щодо безпеки реінтеграції (*in dubio pro infantia* – сумнів на користь дитини) повинен тлумачитися судом як підстава для категоричної відмови в поновленні батьківських прав.

У процесуальному порядку поновлення батьківських прав обов'язковою вимогою є участь органу опіки та піклування. І.Л. Сердечна, аналізуючи юрисдикційну форму захисту сімейних прав та інтересів, наголошує на тому, що орган опіки та піклування виступає своєрідним експертом з питань дитинства в цивільному процесі [141]. Орган опіки після проведення ретельної, всебічної перевірки надає суду свій письмовий висновок щодо доцільності чи недоцільності поновлення позивача в батьківських правах. Цей висновок, аналогічно до процедури позбавлення батьківських прав, має базуватися на актуальному акті обстеження житлово-побутових умов позивача, оцінці його поточної поведінки та способу життя, аналізі його способу життя за весь період після позбавлення прав (щоб виключити випадки тимчасового, показового «виправлення» напередодні суду) та, що найголовніше, на результатах фахового психологічного тестування готовності самої дитини до можливого возз'єднання. Крім того, імперативною вимогою національного закону та міжнародних конвенцій є перевірка судом думки самої дитини, якщо вона за своїм віком і рівнем інтелектуального та емоційного розвитку здатна її чітко та усвідомлено

висловити. Судова практика Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду категорично і недвозначно вказує на те, що, якщо дитина категорично заперечує проти поновлення батьківських прав особи, яка завдала їй страждань, болю чи розчарування в минулому, суд не має жодного законного чи морального права задовольнити такий позов, оскільки це буде прямим, грубим порушенням її найкращих інтересів. У своїх рішеннях, зокрема, які аналізуються на ресурсах безоплатної правової допомоги (Legalaid) та порталах адвокатських спільнот (Jurliga), Верховний Суд неодноразово наголошував, що бажання батьків відновити свій статус не може превалювати над небажанням дитини повертатися в середовище, яке асоціюється в неї з травмою [84; 85; 90; 91]. Суд також зобов'язаний з'ясувати позицію другого з батьків або інших заінтересованих осіб (опікунів, піклувальників), з якими тривалий час фактично проживає дитина і до яких вона вже встигла прив'язатися.

Аналізуючи практику Європейського суду з прав людини в цій чутливій сфері, фахівці Національної асоціації адвокатів України зазначають, що ЄСПЛ у своїх рішеннях неодноразово підкреслював: розрив сімейних зв'язків означає відрізання дитини від її коріння, а тому такий захід може бути виправданий лише винятковими обставинами [92]. Відповідно, держави повинні вживати позитивних заходів для сприяння возз'єднанню сім'ї, як тільки такі обставини зникнуть. Проте, у справі «Йогансен проти Норвегії» (Johansen v. Norway) та багатьох інших подібних справах, ЄСПЛ встановив чіткий принцип: якщо з моменту розлучення батьків і дитини минув значний проміжок часу, протягом якого дитина інтегрувалася в нове середовище (наприклад, у прийомну сім'ю), і повернення до біологічних батьків може завдати шкоди її стабільності, перевага повинна надаватися інтересам дитини на збереження нового, стабільного сімейного життя, а не біологічним зв'язкам. Вітчизняні суди зобов'язані застосовувати цю практику ЄСПЛ як джерело права, ретельно оцінюючи фактор часу та ступінь інтеграції дитини в нове середовище.

Надзвичайно важливою фундаментальною особливістю вітчизняного сімейного законодавства, яка робить правові наслідки позбавлення прав абсолютно невідворотними і фатальними в певних випадках, є законодавча, імперативна заборона на поновлення батьківських прав (частина друга статті 169 СК України), якщо дитина вже була законно усиновлена іншими особами і це усиновлення не скасоване або не визнане недійсним судом. О.І. Антонюк та. Л.М. Токарчук, досліджуючи питання захисту прав дитини та форми влаштування дітей-сиріт, слушно підкреслюють, що такий концептуальний законодавчий підхід гарантує абсолютну, непорушну стабільність нових сімейних відносин [3; 164]. Він надійно захищає дитину від руйнівних, катастрофічних психологічних наслідків раптової появи колишніх біологічних батьків у її новому, щасливому та стабільному житті з усиновлювачами. Таїна усиновлення суворо охороняється кримінальним законом, і біологічні батьки, які своїми діями самі зруйнували свій зв'язок з дитиною, втрачають будь-яке юридичне чи моральне право порушувати спокій дитини та її нової сім'ї. Якщо усиновлення відбулося, двері для поновлення батьківських прав зачиняються назавжди.

Також закон імперативно забороняє поновлення в правах щодо дитини, яка на час розгляду справи судом вже досягла повноліття (вісімнадцяти років). Це логічне обмеження зумовлене тим, що батьківські права та обов'язки щодо виховання, піклування та представництва інтересів за своєю правовою природою існують лише щодо неповнолітніх дітей. З досягненням повноліття особа набуває повної цивільної дієздатності, і поновлення батьківських прав втрачає будь-який юридичний та практичний сенс, оскільки відносини між повнолітніми дітьми та їхніми батьками регулюються іншими нормами права (зокрема щодо взаємного утримання). Якщо особа усвідомила свої помилки й бажає відновити стосунки зі своєю вже повнолітньою дитиною, вона може зробити це шляхом налагодження фактичних, особистих стосунків, без необхідності ухвалення жодних судових рішень, якщо сама повнолітня дитина виявить таке бажання.

Підсумовуючи, слід зазначити, що порядок поновлення батьківських прав в Україні є надзвичайно жорстким, консервативним, багатофільтровим процесуальним механізмом. Він дійсно дає теоретичний і практичний шанс на виправлення дорослим, яскраво демонструючи гуманізм національної правової системи, але цей інститут ніколи, ні за яких обставин не реалізується ціною психологічної стабільності, емоційного комфорту та безпеки самої дитини. Тягар доказування виправлення, необхідність подолання психологічної прірви між батьками та дитиною, обов'язкова участь органів опіки та жорсткі законодавчі заборони в разі усиновлення роблять цей процес одним із найскладніших у цивільному судочинстві. Проте саме така складність є абсолютно виправданою, оскільки вона гарантує, що дитина не стане заручницею нестабільної поведінки дорослих, а її право на безпечне і гармонійне життя буде захищене державою на найвищому рівні.

3.2. Правові наслідки поновлення батьківських прав за сімейним законодавством України

Інститут поновлення батьківських прав виступає невід'ємною, діалектично пов'язаною та концептуально надзвичайно важливою складовою загального, комплексного механізму правового регулювання сімейних відносин в Україні. У загальній парадигмі сімейного та цивільного права, якщо позбавлення батьківських прав розглядається як найсуворіша, безкомпромісна санкція та крайня міра відповідальності, що примусово і болісно розриває юридичний зв'язок між батьками та дітьми, то поновлення батьківських прав становить собою унікальний, екстраординарний правовідновлювальний інститут. Його закріплення у вітчизняному законодавстві (зокрема в статті 169 Сімейного кодексу України) є не свідченням слабкості чи непослідовності державної політики у сфері охорони дитинства, а навпаки – прямим, яскравим відображенням загальновизнаних

європейських правових цінностей, фундаментальних принципів гуманізму, справедливості та глибокої суспільної віри в об'єктивну можливість морального, психологічного та соціального виправлення людини. Особливістю цього інституту, як слушно зазначає Л.В. Красицька, є те, що найсуворіші особисті немайнові позбавлення, які становлять зміст санкції, не є фатальними і можуть бути скасовані за рішенням суду в разі докорінної зміни поведінки батьків [45]. Відповідно до усталеного, широкого тлумачення статті 8 Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод, кожна демократична держава зобов'язана не лише жорстко, безкомпромісно захищати дитину від деструктивного впливу маргіналізованої сім'ї шляхом її вилучення та застосування санкцій до батьків, але й, за наявності об'єктивних умов та глибоких, підтверджених позитивних змін у їхній поведінці, всіляко сприяти майбутньому возз'єднанню біологічної родини. Такий міжнародно-правовий стандарт зумовлений тим, що саме кровна сім'я, за неодмінної умови її здорового, гармонійного та безпечного функціонування, апріорі вважається найкращим, найбільш природним та сприятливим середовищем для повноцінного розвитку дитини, формування її ідентичності та психологічної стабільності [39].

Досліджуючи фундаментальні теоретичні аспекти цього інституту в системі приватного права, доцільно спершу зупинитися на визначенні самого поняття поновлення батьківських прав щодо якого в науці тривають жваві дискусії. Так, С.І. Шимон визначає його як порядок відновлення правового зв'язку між тим з батьків, який був позбавлений прав, та дитиною, що здійснюється за наявності визначених законом підстав у судовому порядку й виключно в інтересах дитини [142, с. 385]. За визначенням Л.В. Красицької, це специфічний спосіб захисту сімейних прав матері, батька і дитини, що полягає в повторному встановленні судом батьківського правовідношення [45]. Цей спосіб захисту виявляється у двох площинах: по-перше, у встановленні правовідносин, коли суд констатує відсутність причин, що

призвели до санкції, повертаючи комплекс прав; по-друге, у відновленні правовідносин до того стану, який існував до позбавлення, що й становить суть реституції в сімейному праві. Зважаючи на відсутність універсального визначення, ми пропонуємо авторську візію: поновлення батьківських прав у сімейному праві – це юрисдикційний порядок відновлення втраченого правового зв'язку між матір'ю, батьком (які позбавлені прав) та дитиною, або між усиновлювачем (який був записаний батьком/матір'ю дитини) і цією дитиною, що здійснюється виключно судом за наявності чітких законодавчих підстав та суворо в найкращих інтересах дитини. Крім того, доцільно запровадити поняття «поновлення усиновлювача в батьківських правах», що означає повернення в судовому порядку усиновлювачу втрачених батьківських прав на підставі попереднього рішення суду про їх позбавлення. У науці також дискутується питання про те, до якого саме способу захисту належить цей інститут. Деякі вчені вважають, що це не є класичним «відновленням становища, що існувало до порушення» (як у цивільному праві при знесенні незаконної будівлі), оскільки відновлення прав – це новий стан відносин, що свідчить про виправлення особи [145]. Проте більшість правознавців (Ромовська З.В., Дякович М.М.) все ж відносять його до способу захисту сімейних прав, закріпленого в пункті 5 частини 2 статті 18 СК України [25].

Поглиблюючи доктринальний аналіз поновлення батьківських прав як способу захисту, необхідно звернути увагу на складну теоретичну дискусію щодо його співвідношення з класичною цивілістичною категорією реституції. Традиційно реституція в приватному праві (*restitutio in integrum*) передбачає механічне повернення сторін до того юридичного та фактичного стану, який існував до моменту порушення права або застосування санкції, із повним нівелюванням правових наслідків проміжного періоду. Проте екстраполяція цього суто цивілістичного конструкту на сімейні правовідносини, які мають глибоко емоційний та динамічний характер, є методологічно вразливою.

З точки зору сучасного людиноцентричного підходу, рішення суду про поновлення в батьківських правах не може і не повинно розглядатися як проста юридична «машина часу», що автоматично анулює минуле і повертає сім'ю до вихідної точки. По-перше, період, протягом якого дитина перебувала поза межами впливу правопорушника (в прийомній сім'ї чи дитячому закладі), є незворотним біологічним та психологічним етапом її дорослішання. Дитина, до якої повертаються батьки, вже не є тією самою особистістю, якою вона була на момент позбавлення прав. По-друге, сам позивач (батько чи мати) набуває нових соціально-психологічних характеристик внаслідок процесу виправлення (реабілітації). Відповідно поновлення батьківських прав породжує виникнення концептуально нового правового стану (*novus status juris*). Цей стан характеризується не просто механічним поверненням колишніх прав, а встановленням якісно нових сімейних правовідносин, які базуються на усвідомленій відповідальності, посиленому соціальному контролі (з боку служб у справах дітей на етапі реінтеграції) та необхідності заново вибудовувати емоційний зв'язок. Визнання поновлення батьківських прав інститутом, що генерує «новий правовий стан» (а не просто реституційним механізмом), має величезне практичне значення: воно орієнтує суди не на пошук минулого (яким батько був до позбавлення), а на моделювання майбутнього (чи здатний цей «новий» батько забезпечити інтереси вже зміненої дитини).

Н.В. Волкова у своїх монографічних працях, присвячених проблемам сімейно-правової відповідальності, слушно та аргументовано зазначає, що поновлення в батьківських правах у жодному разі не є автоматичним актом юридичної амністії, безумовним помилуванням з боку держави чи простим скасуванням попереднього рішення суду про позбавлення прав як нібито помилкового чи незаконного [17]. Навпаки, попереднє судове рішення, яким особу було позбавлено прав, залишається абсолютно законним, обґрунтованим і таким, що відповідало реаліям на момент його ухвалення. Поновлення ж у правах – це абсолютно самостійний, новий, складний

юридичний факт, який виникає на підставі нової сукупності життєвих обставин. До таких обставин належить доведене, докорінне, стійке та безповоротне виправлення особи-правопорушника, а також кардинальна зміна тих умов, способу життя та світогляду, що слугували первісною матеріально-правовою підставою для втручання держави в сімейну автономію. Як зазначає З.В. Ромовська, яка є однією з фундаторів сучасного українського сімейного законодавства, у своїх ґрунтовних працях неодноразово наголошувала, що законодавець, конструюючи цей інститут у Сімейному кодексі, свідомо виходив із презумпції того, що людина, навіть опинившись на соціальному дні, здатна до глибокого морального та соціального переродження, подолання найважчих залежностей (алкоголізму, наркоманії), переосмислення своїх життєвих пріоритетів та щирого усвідомлення своїх фатальних помилок щодо власної дитини [133]. Складно заперечити, що позбавлення прав має безстроковий характер, проте, оскільки закон прямо дозволяє поновлення, особа спонукається до виправлення. Зв'язки з дитиною не припиняються повністю (зберігається право на аліменти і, з дозволу суду, на побачення), і на практиці прохання батьків часто є обґрунтованими, оскільки в їхньому житті відбуваються істотні позитивні зміни [22]. Ця санкція дає батькам необхідний час подумати над своїми негативними вчинками та байдужістю [179]. Проте, цей правовідновлювальний інститут діє не для задоволення амбіцій батьків, що прагнуть будь-якою ціною спокутувати провину і повернути дитину для власного психологічного комфорту чи уникнення суспільного осуду. Він функціонує виключно і безальтернативно крізь жорстку, безкомпромісну призму найкращих інтересів самої дитини. Під час поновлення прав суди мають суворо дотримуватися принципу охорони інтересів дитини, адже саме заради них і здійснювалося попереднє позбавлення [22]. Якщо повернення дитини до біологічних батьків, навіть тих, що повністю вилікувалися і працевлаштувалися, може завдати їй психологічної травми або зруйнувати її

стабільне життя в новому середовищі, суд зобов'язаний відмовити в поновленні прав.

Процесуальний порядок поновлення батьківських прав, відповідно до імперативних та чітких приписів частини першої статті 169 Сімейного кодексу України, здійснюється виключно в судовому порядку за загальними правилами позовного провадження цивільного судочинства. Жоден адміністративний орган чи служба в справах дітей не наділені повноваженнями скасовувати або змінювати статус дитини в позасудовому порядку. Ініціювати цей надзвичайно складний процес має право виключно та особа (батько чи мати), яка раніше була позбавлена прав [69, с.443-445]. Законодавець свідомо не наділяє органи опіки, прокурора чи родичів правом звертатися до суду з таким позовом, оскільки бажання відновити сім'ю має виходити від самого правопорушника. Це суб'єктивне право на подання перетворювального позову є формою реалізації права на звернення до суду. Водночас у науці обговорюється практична проблема: якщо, наприклад, мати подає позов про поновлення прав, але батько, з яким проживає дитина, жодним чином не порушує її прав (і не є класичним відповідачем-порушником), то судова процедура стикається зі складнощами визначення сторін. Деякі правознавці зазначають, що в таких випадках логічніше було б подавати не позов, а заяву в порядку окремого провадження, або ж батьки могли б подавати спільну заяву про поновлення, якщо вони досягли згоди [145]. На практиці позов подається до другого з батьків, опікуна або навчально-виховного закладу, під опікою якого перебуває дитина [150]. У науково-практичній літературі слушно зазначено, що поновити права може лише суд, і хоча це не обов'язково той же суддя, що ухвалював рішення про позбавлення, бажано, щоб справу розглядав той же склад суду – у виховних цілях, щоб суддя міг особисто переконатися, що особа стала взірцем для своєї дитини [22, с. 372].

Ключовим, найбільш комплексним та найскладнішим аспектом, який визначає всю специфіку цього інституту в судах, є процес доказування

підстав для поновлення. Ці підстави визначаються як стійкі зміни в поведінці матері чи батька, що проявляються в конкретних діях, зокрема у зміні способу життя, піклуванні про духовний розвиток дитини, проходженні лікування від залежностей тощо, які засвідчують бажання та реальну можливість створення належних умов для дитини. Згідно з частиною 4 статті 169 СК України, поновлення можливе лише, якщо батьки істотно змінили поведінку, спосіб життя і ставлення до виховання. Очевидно, що такі кардинальні зміни не можуть відбутися миттєво; для цього потрібен тривалий час. Одних лише намірів чи декларацій недостатньо – потрібно, щоб спосіб життя змінився настільки, що жодних загроз життю і здоров'ю дитини більше не буде [137]. Тому пункт 19 Постанови Пленуму Верховного Суду №3 зобов'язує суди ретельно перевіряти, наскільки реально змінилися обставини. На нашу думку, серйозною прогалиною національного закону є відсутність чітко встановленого мінімального строку, який має минути з часу позбавлення прав до моменту подання позову про поновлення. Тому ми пропонуємо *de lege ferenda* доповнити статтю 169 СК України нормою, згідно з якою позов про поновлення може бути поданий не раніше ніж через 6 місяців з дня набрання законної сили рішенням про позбавлення прав.

Як зазначається в літературі, об'єктивними критеріями для поновлення є: поліпшення матеріального становища (офіційне працевлаштування, стабільний дохід, наявність житла), підтверджене медиками позбавлення алкогольної чи наркотичної залежності, довідки про психічне здоров'я, нульова заборгованість зі сплати аліментів та позитивний висновок служби в справах дітей [149, с. 237-238]. О.Ф. Лапчевська пропонує застосовувати як об'єктивні (працевлаштування), так і суб'єктивні критерії, щоб з'ясувати, чи не є це виправлення суто формальним і тимчасовим, зробленим спеціально для суду [53]. Л.Є. Гузь додає до цього переліку обов'язкову оцінку поведінки особи за весь період розлуки, думку другого з батьків та, найголовніше, думку самої дитини [22, с. 374]. У контексті нашої наукової концепції щодо того, що відсутність духовного контакту є достатньою

підставою для позбавлення прав, процедура поновлення набуває особливого емоційного забарвлення. Якщо особу було позбавлено прав через багаторічну байдужість та усунення від життя дитини, то для поновлення їй абсолютно недостатньо надати суду стандартні довідки про зарплату. Як ґрунтовно зазначає суддя М. Ходаківський, позивач зобов'язаний довести, що він вже відновив або щиро прагне відновити саме міцний емоційний, психологічний та духовний зв'язок зі своєю дитиною [168]. Зробити це на практиці надзвичайно складно, оскільки дитина, яка пережила зраду, формує захисні бар'єри.

Складність процесу доказування в справах про поновлення батьківських прав додатково ускладнюється необхідністю застосування судами надзвичайно тонкого балансу правових презумпцій, розробленого у практиці Європейського суду з прав людини. З одного боку, стаття 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод формує потужну презумпцію збереження (або відновлення) біологічної сім'ї: держава повинна діяти з вихідного припущення, що возз'єднання з біологічними батьками є бажаним. З іншого боку, міжнародні стандарти встановлюють презумпцію безпеки дитини та недоторканності її нового психологічного середовища. У ситуаціях, коли позивач надає формальні докази свого соціального виправлення (довідки від нарколога, довідки про доходи), але при цьому відновлення емоційного контакту виглядає сумнівним або супроводжується психологічним спротивом дитини, ці дві презумпції вступають у гострий доктринальний конфлікт.

Вирішення цього конфлікту вимагає від судів відмови від суто формально-документального підходу на користь глибокої феноменологічної оцінки ситуації. Доктрина сімейного права пропонує розв'язувати таку колізію через застосування принципу «*in dubio pro infantia*» (будь-який сумнів тлумачиться на користь дитини). Цей принцип означає, що, якщо суд після ретельного дослідження всіх доказів, у тому числі висновків психологів та органів опіки, зберігає навіть мінімальний, проте обґрунтований сумнів

щодо того, чи дійсно виправлення батьків є незворотним і чи не призведе повернення дитини до ретравматизації, суд зобов'язаний відмовити у задоволенні позову. Ризик помилкового поновлення в правах, що може призвести до повторної руйнації життя дитини, є неспівмірно вищим за соціальний інтерес батька чи матері в отриманні юридичної реабілітації. Такий високий (близький до кримінального) стандарт доказування виправлення (*beyond a reasonable doubt*) перетворює інститут поновлення батьківських прав на виняткову процесуальну процедуру, доступну лише тим суб'єктам, які здатні продемонструвати не просто соціальну нормалізацію, а глибоке, перевірене часом духовне переродження, повністю орієнтоване на потреби дитини.

Саме тому судово-психологічна експертиза стає критично необхідною. С.С. Бичкова попереджає, що примусове повернення дитини до біологічних батьків лише на підставі формальних покращень побуту може стати причиною вторинної травматизації, якщо довіра не відродилася [4]. Тягар доказування (*onus probandi*) лежить на позивачі, і стандарт доказування тут надзвичайно високий [138]. Закон імперативно вимагає участі органу опіки (який надає висновок) та перевірки думки самої дитини, а також думки того, з ким вона проживає (ст. 169 СК України). З'ясування думки дитини є критичним: якщо суд поновлює права одного з батьків, постає питання про зміну місця проживання. Чи захоче 14-річна дитина покинути нову сім'ю і повернутися до поновленого батька? Ці конфлікти мають вирішуватися виключно в інтересах дитини [149, с. 237-238]. Судова практика Верховного Суду категорично вказує на те, що якщо дитина заперечує проти поновлення прав особи, яка завдала їй страждань, суд не має права задовольнити позов. Верховний Суд (у постановах від 2 червня 2021 р., 12 травня 2022 р., 29 вересня 2021 р.) неодноразово наголошував, що сам факт заперечення відповідача проти позбавлення прав не свідчить про бажання виправитися, а поновлення можливе лише тоді, коли світогляд і звички батьків гарантують безпеку дитини [87; 95; 105]. Більше того, зазвичай поновлення

супроводжується задоволенням вимоги про повернення дитини, проте суд може поновити особу в правах, але відмовити в поверненні дитини (передачі її на проживання), якщо така передача суперечить інтересам неповнолітнього, і дитина залишиться в опікуна.

Окремого комплексного дослідження потребує питання про неможливість (безповоротність) поновлення батьківських прав. На нашу думку, до наукового обігу варто запровадити термін «безповоротність поновлення батьківських прав», що означає абсолютну, імперативну неможливість відновлення втрачених прав у випадках, прямо встановлених законом. Згідно з частинами 2 та 3 статті 169 СК України, поновлення неможливе: 1) якщо дитина була усиновлена й усиновлення не скасоване або не визнане недійсним; 2) якщо на час розгляду справи судом дитина досягла повноліття. Заборона в разі усиновлення пояснюється правом на таємницю усиновлення (ст. 226 СК) та захистом психологічної стабільності дитини. Якщо дитина була усиновлена в ранньому віці, вона вважає усиновлювачів своїми рідними батьками, і раптове повернення біологічних батьків стало б важким стресом [149, с. 237]. Крім того, на усиновлення не потрібна згода позбавлених прав батьків, і поновлення їх статусу зруйнувало б нову сім'ю. Лише в разі скасування чи визнання усиновлення недійсним судом відновлення прав біологічних батьків теоретично стає можливим [22, с. 234-235; 74]. У контексті цього, важливо розрізняти недійсність усиновлення (фіктивність, відсутність згоди, підробка документів – вада юридичного факту з моменту вчинення) та скасування усиновлення (припинення на майбутнє через те, що воно суперечить інтересам дитини, хворобу чи неможливість спільного проживання) [22; 23; 149].

Щодо неможливості поновлення після повноліття дитини, то з огляду на тривалість судового розгляду позивачам радять звертатися до суду завчасно [62]. Цікавою є альтернативна думка З.В. Ромовської, яка вважає, що заборону щодо повноліття не варто інтерпретувати абсолютно і можливі пом'якшення [137]. Проте Верховний Суд у постанові від 29 січня 2024 року

роз'яснив, що, якщо позов про позбавлення прав був поданий щодо неповнолітньої дитини, але під час тривалого розгляду справи вона досягла 18 років, суд не може просто відмовити через втрату статусу; він зобов'язаний розглянути справу по суті та встановити наявність підстав [106]. Деякі науковці пропонують розширити перелік випадків безповоротності, прямо заборонивши поновлення прав тим батькам, які були засуджені за умисний кримінальний злочин проти своєї дитини, що є цілком логічним [16, с. 13-15]. Також важливою є процедурна норма частини 7 статті 169 СК: у разі відмови в позові про поновлення прав, повторно звернутися до суду можна лише через один рік. Ця норма виконує жорстку стимулюючу функцію, змушуючи батьків ретельно готуватися й реально виправлятися, а не зловживати процесуальними правам [62]. Відмова в позові – це акт судової влади, який констатує, що вимоги щодо відновлення прав відхиляються. Після ухвалення позитивного рішення, воно надсилається до органів ДРАЦС, що може потягнути за собою анулювання анкети дитини в базі даних на усиновлення [149, с. 237-240]. Щодо усиновлювачів, яких позбавляють батьківських прав, то закон (ст. 166, 167, 242 СК) зберігає за дитиною право на утримання від них, право на проживання в їхньому житлі та право на спадкування. Деякі вчені вважають, що замість права на проживання варто закріпити право власності дитини на частку житла повноцінно [145, с. 708-710]. При розгляді справ про поновлення усиновлювачів в правах виникає проблема доказування їх виправлення (наприклад, якщо їх позбавили за жорстоке поводження, а дитина проживає окремо), тому суди мають підходити до цього надзвичайно критично, обов'язково залучаючи дитину до участі в справі [145, с. 712].

Доцільно також розглянути багатий досвід поновлення батьківських прав за законодавством європейських країн, що свідчить про спільність гуманістичних підходів. Так, у Республіці Албанія (ст. 230 СК) та Болгарії (ст. 135 СК) батьківська відповідальність (або заходи обмеження) може бути відновлена або змінена судом, щойно причина її позбавлення припиняє

існувати. В Естонії (ст. 123-1 ЗЕРпС) право на опіку поновлюється на підставі заяви батька, якщо небезпека зникла і це безумовно відповідає інтересам дитини. Аналогічний підхід закріплений в Іспанії (ст. 170 ЦК), Латвії (ст. 199 ЦЗ), Польщі (ст. 111 СОКРП) та Румунії (ст. 512 ЦК), де румунський суд навіть може дозволити тимчасові контакти з дитиною в процесі розгляду справи про поновлення для перевірки реакції дитини. В Угорщині (ст. 4:192 ЦК) суд відновлює право на майбутнє, якщо немає жодних інших підстав для припинення опіки. У Хорватії (ст. 176 СЗ) право на ініціювання поновлення має не лише батько, а й сама дитина або інститут соціальної роботи, за умови, що дитина не усиновлена. У Боснії і Герцеговині (ст. 153 СЗ) рішення про поновлення підлягає обов'язковій реєстрації в Реєстрі народжень та земельному кадастрі. У Словенії (ст. 176 СК), Сербії (ст. 183 СК), Чорногорії (ст. 91 СК) та Грузії (ст. 1209 ЦК) відновлення можливе за ініціативи батьків або органів опіки (а в Грузії ще й самої дитини), при цьому грузинський закон суворо забороняє поновлення щодо усиновлених дітей. Цікавим є досвід Республіки Молдова (ст. 70 СК), де прямо вказано, що під час поновлення враховується думка дитини; а якщо дитину вже усиновлено, рішення про позбавлення прав може бути скасоване в юридичному сенсі, але без фактичного поновлення прав та обов'язків щодо дитини. Аналіз європейських норм доводить єдність концепту: відновлення можливе, але воно є надзвичайно суворим процесом, повністю підпорядкованим найкращим інтересам дитини.

3.3. Практика ЄСПЛ у сфері позбавлення батьківських прав

Процедурні та процесуальні гарантії в справах про позбавлення батьківських прав становлять ключовий, фундаментальний елемент реалізації права особи на справедливий суд і одночасно виступають надійним механізмом захисту від необґрунтованого, свавільного втручання держави в сімейне життя громадян. В особливий, категоричний спосіб це підкреслено в

численних прецедентних рішеннях Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ), де постійно наголошується, що позбавлення батьківських прав є однією з «найрадикальніших» та найболючіших форм втручання держави в приватне та сімейне життя, і тому цей акт безапеляційно вимагає застосування найвищих стандартів судового контролю та обережності (як в справах *Kutzner v. Germany*, *S. H. v. Italy*, *Saviny v. Ukraine*). В українському правовому полі такі процесуальні гарантії непорушно базуються на принципах, закріплених у Конституції України (статті 3, 32, 51), Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (стаття 8), Сімейному кодексі України (статті 150-164), а також у нормах Цивільного процесуального кодексу. Базові принципи змагальності, рівності сторін, забезпечення найкращих інтересів дитини, обов'язковості виконання судового рішення та доступності правосуддя являють собою те міцне підґрунтя, на основі якого формуються належні європейські стандарти розгляду таких чутливих справ. У сучасній українській науковій доктрині робиться сильний акцент на тому, що позбавлення батьківських прав має застосовуватися виключно як «ultima ratio» — крайній захід впливу, який є допустимим лише в разі, коли абсолютно всі інші механізми захисту дитини виявилися недостатніми або повністю неефективними [65, с.63-64]. Науковці також наполегливо наголошують, що вітчизняні суди повинні обов'язково застосовувати посилений стандарт дослідження доказів, особливо щодо встановлення фактів системного ухилення від виховання, жорстокого поводження або прихованих шкідливих для дитини форм психологічної поведінки батьків. Особливість цивільних справ про позбавлення батьківських прав полягає в тому, що такі судові провадження одночасно й глибоко стосуються інтересів трьох різних груп суб'єктів: самої дитини, її батьків (які можуть бути позивачами або відповідачами), а також держави, яку в цьому процесі уповноважені представляти органи опіки та піклування. Для кожної з цих груп процесуальне законодавство встановлює окремі гарантії.

Відповідно до імперативних вимог статті 12 Конвенції ООН про права дитини, суд має обов'язок забезпечити право дитини бути особисто вислуханою під час розгляду справи з урахуванням її віку, рівня інтелектуального розвитку та психологічних особливостей [40]. В українському процесуальному праві цю міжнародну норму реалізовано через обов'язковість врахування думки дитини, яка досягла 10-річного віку (стаття 160 СК України) [111]. Проте судова практика засвідчує негативну тенденцію, що суди інколи або взагалі не проводять прямого опитування дитини, щоб уникнути клопоту, або ж повністю покладаються лише на письмові висновки органів опіки. Сучасні правові дослідження категорично наголошують на необхідності запровадження у судах спеціальних форм «делікатного опитування» (дружнього до дитини правосуддя), які забезпечують психологічно безпечне включення неповнолітнього в процес, а також вимагають обов'язкової участі дитячих психологів для уникнення інтерпретаційних викривлень слів дитини та запобігання стресу. Суд зобов'язаний неухильно забезпечити рівність процесуальних прав батьків на участь у процесі, подання своїх доказів, проведення незалежних експертиз та реалізацію права на професійний захист (статті 43-45 ЦПК України). ЄСПЛ у своєму відомому рішенні в справі *Havelka and Others v. Czech Republic* жорстко підкреслив, що недопущення одного з батьків до належної участі в процесі, обмеження його можливості висловитися є прямим і грубим порушенням статті 8 Конвенції [199]. Українські науковці слушно звертають увагу на те, що в нинішніх екстремальних умовах воєнного стану доступ до суду може бути фізично ускладнений через переміщення осіб, втрату документів під завалами або відсутність доступу до комунікацій. Тому на законодавчому рівні пропонується ширше та активніше застосовувати дистанційні форми участі в процесі: відеоконференції, систему Електронний суд, цифрові сервіси для подання клопотань та доказів.

У межах поглибленого аналізу процесуальних гарантій, неможливо оминати увагою еволюцію доктрини правосуддя, дружнього до дитини

(child-friendly justice), концептуальні засади якого закріплені в однойменних Керівних принципах Комітету Міністрів Ради Європи (2010 року). Сучасна європейська процесуальна парадигма виходить з того, що в справах про позбавлення батьківських прав наявний іманентний, глибокий конфлікт інтересів не лише між самими батьками, але й між батьками та дитиною. Більше того, інтереси держави, які формально представляє орган опіки та піклування, також не завжди можуть бути тотожними справжнім, суб'єктивним потребам неповнолітнього. У такій складній процесуальній архітектурі простого «опитування» дитини в залі суду виявляється критично недостатньо для гарантування її прав.

З огляду на це, передова доктрина сімейного процесуального права Європейського Союзу обґрунтовує необхідність запровадження інституту незалежного процесуального представника дитини (*guardian ad litem* або *child's independent lawyer*). Такий представник є фаховим адвокатом, який діє виключно в інтересах дитини, не підпорядковується ні батькам, ні органам опіки, і має повний обсяг процесуальних прав: подавати докази, заявляти клопотання про призначення незалежних психологічних експертиз та ставити питання іншим учасникам процесу. Імплементация цього інституту в ЦПК України дозволила б усунути правовий вакуум, коли дитина в спорі про власну долю є лише пасивним об'єктом дослідження. Забезпечення дитині незалежного юридичного голосу є вищою формою реалізації статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у сімейних спорах, оскільки це перетворює дитину з «предмета спору» на повноправного, автономного суб'єкта цивільного судочинства.

Органи опіки в цих справах виступають не стороною спору, а спеціальним учасником процесу – своєрідним *amicus curiae* (другом суду) щодо захисту інтересів дитини. Їхні письмові висновки є надзвичайно важливим доказом, але вони ніколи не мають наперед преюдиційного характеру для судді. Верховний Суд неодноразово наголошував, що висновок такого органу повинен бути не сухим формальним документом, а

ґрунтуватися на комплексному, глибокому обстеженні сімейного середовища, психологічних характеристик та особливостей взаємодії батьків з дитиною. Дослідження також фіксують існуючу проблему формалізованих актів обстеження, які часто складені посадовцями без реального аналізу ситуації, що створює величезний ризик ухвалення помилкових і трагічних судових рішень. Науковці пропонують законодавчо уніфікувати стандарти проведення соціального інспектування та підвищити його доказове значення в суді. Оцінювання судом доказів у таких справах належить до найбільш складних аспектів судового провадження, оскільки суддя повинен одночасно й безпомилково встановити як факти «винної» або недобросовісної поведінки батьків, так і об'єктивну можливість створення повністю безпечного середовища для дитини в разі збереження батьківських прав. З огляду на це, українська судова практика виробила кілька підходів: суди повинні здійснювати максимально широку оцінку фактів: від висновків органів опіки, медичних та психологічних експертиз до свідчень сусідів, педагогів, соціальних служб. Верховний Суд підкреслює, що жоден із видів доказів (навіть висновок експерта) не може бути визначальним сам по собі; вирішальним у справі є саме системний аналіз усієї сукупності фактів. Деякі наукові публікації гостро наголошують на тому, що суди часто роблять фатальні помилки, коли приділяють надмірну увагу лише формальним документам (наприклад, довідкам про борги з аліментів, характеристикам з ЖЕКУ) і абсолютно недостатньо аналізують глибинні поведінкові та психологічні чинники відчуження дитини.

Відповідно до багаторічної практики ЄСПЛ, концепт «найкращі інтереси дитини» повинен завжди переважати над іншими міркуваннями, але він ніколи не скасовує обов'язку національного суду поважати права батьків. У відомому рішенні *Neulinger and Shuruk v. Switzerland* Європейський Суд прямо вказав, що принцип найкращих інтересів дитини має дві рівноцінні складові – це забезпечення безпеки та здоров'я дитини з одного боку, та гарантування стабільності та неперервності її сімейного зв'язку з іншого

[187]. Верховний Суд України в низці своїх постанов (2021-2024 років) відзначив, що судова оцінка інтересів дитини повинна обов'язково враховувати не тільки небезпечну поведінку батьків у минулому, а й реальну можливість корекції цієї поведінки в майбутньому (успішне лікування, реабілітація, соціальна підтримка). Не варто також недооцінювати в процесі роль психологічних та соціальних експертиз. Психологічні експертизи є критично, життєво важливими в справах, де наявні обґрунтовані підозри щодо жорстокого поводження, емоційного насильства або глибоких прихованих конфліктів між батьками, які маніпулюють дитиною. Науковці також підкреслюють, що такі складні експертизи мають проводитися виключно сертифікованими фахівцями із застосуванням міжнародно стандартизованих методик, а не базуватися на суб'єктивних оцінках місцевих психологів. Соціальні експертизи здебільшого визначають динаміку щоденної взаємодії в сім'ї, рівень небезпеки для дитини, наявність факторів ризику маргіналізації. Фахівцями наполегливо рекомендовано впровадження в Україні єдиних європейських стандартів «оцінки потреб дитини» (child needs assessment), які активно та успішно використовуються в розвинених країнах Європейського Союзу.

Аналізуючи механізми втручання держави в сімейну автономію, вітчизняна наука повинна чітко артикулювати структуру так званого «тесту на пропорційність» (proportionality test), який є обов'язковим методологічним інструментом Європейського суду з прав людини. Традиційне українське правозастосування часто зводить цей тест до формального зважування інтересів на терезах правосуддя. Однак європейська доктрина вимагає проходження трьох жорстких, послідовних етапів оцінки: 1) критерію придатності (чи здатне позбавлення прав реально захистити дитину в цій конкретній ситуації?); 2) критерію необхідності (чи не існує іншого, менш обтяжливого заходу, здатного досягти тієї ж мети?); 3) критерію пропорційності *stricto sensu* (чи співмірні негативні наслідки для батьків із тією користю, яку отримує дитина від розірвання зв'язку?).

Особливе процесуальне значення на етапі оцінки необхідності відіграє стандарт доказування. Якщо в класичних цивільних спорах застосовується стандарт «балансу ймовірностей» (balance of probabilities), то в справах про припинення батьківської відповідальності ЄСПЛ де-факто вимагає від національних судів застосування значно вищого, квазі-кримінального стандарту переконаності (clear and convincing evidence – чіткі та переконливі докази). Суд не може ухвалити рішення про позбавлення прав на основі припущень, суперечливих показань або лише формальних актів органів опіки. Кожен сумнів щодо доцільності розірвання кровного зв'язку має тлумачитися на користь його збереження за умови застосування державних механізмів підтримки. Такий жорсткий доказовий бар'єр виконує роль запобіжника від системних помилок ювенальної юстиції, змушуючи державу доводити не просто «погану поведінку» батьків, а незворотність їхньої деградації та фатальність наслідків для дитини в разі бездіяльності.

Інститут позбавлення батьківських прав у сучасному українському сімейному праві є складним, багаторівневим правовим феноменом, що постійно перебуває на перетині конфліктуючих інтересів дитини, сім'ї та держави. Проведене дослідження дозволило дійти низки узагальнень і сформулювати перспективні напрями вдосконалення правового регулювання в цій сфері: інститут має виразні теоретико-правові засади, розглядається не як кара, а як захід захисту дитини. Втручання європейськими судами визнається обґрунтованим лише за дотримання принципу пропорційності. Важливою тенденцією розвитку європейських правових систем є поступовий перехід від каральної моделі до моделі підтримки сім'ї, що передбачає переорієнтацію держави на превентивні заходи, збереження сімейних зв'язків та мінімізацію випадків позбавлення батьківських прав через надання допомоги (соціальний супровід, програми корекції поведінки). Україна в межах євроінтеграції зобов'язана адаптувати це бачення. Особливої уваги потребує удосконалення процесуальних гарантій: дистанційна участь батьків

за кордоном, електронний суд, чітке визначення стандартів доказування вини.

Інтеграція правової системи України до європейського правового та культурного простору об'єктивно зумовлює необхідність глибокого, системного та критичного переосмислення фундаментальних інститутів вітчизняного сімейного права, серед яких інститут позбавлення батьківських прав посідає одне з найважливіших місць. Забезпечення прав дитини в сучасній демократичній державі не може здійснюватися у відриві від міжнародних стандартів правосуддя. Відповідно до Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», а також з огляду на загальні конституційні засади, суди України при розгляді справ зобов'язані безпосередньо застосовувати Конвенцію про захист прав людини й основоположних свобод та практику Європейського суду з прав людини як безпосереднє і самостійне джерело права [112]. У контексті досліджуваної проблематики центральною та системоутворюючою є стаття 8 Конвенції, яка гарантує кожній особі невід'ємне право на повагу до її приватного й сімейного життя. Як зазначається в дисертаційному дослідженні В.Д. Комісаренко, стаття 8 захищає право на ідентичність, особистий розвиток та право встановлювати і розвивати стосунки з іншими людьми, а правовий зв'язок між батьками та дітьми становить саму суть сімейного життя. Європейська юриспруденція виходить із непохитної презумпції, що взаємне спілкування та спільне проживання батьків і дітей є фундаментальним елементом сімейного життя [37]. Відповідно будь-яке втручання держави в ці чутливі відносини, а тим паче таке радикальне та незворотне як позбавлення батьківських прав або примусове вилучення дитини з сім'ї, розглядається ЄСПЛ як пряме втручання в право, гарантоване статтею 8 Конвенції [39].

Це втручання може бути визнано правомірним і таким, що не порушує міжнародних зобов'язань держави, лише за умови одночасного й неухильного дотримання трьох жорстких критеріїв: воно має здійснюватися

«згідно із законом» (тобто мати чітке національне підґрунтя), переслідувати одну мету або декілька легітимних (зокрема, захист здоров'я чи моралі, захист прав і свобод інших осіб – у нашому випадку, дитини) та бути абсолютно «необхідним у демократичному суспільстві». Як зазначає В. Д. Комісаренко, принцип необхідності в демократичному суспільстві вимагає від національних судів застосування надзвичайно складного тесту на пропорційність, де інтереси біологічних батьків на збереження сім'ї ретельно, наче на аптекарських терезах, зважуються з найкращими інтересами дитини (best interests of the child) [37, с. 38, 48]. Концепт «найкращих інтересів дитини», який є наріжним каменем усієї європейської практики, бере свій початок у положеннях Конвенції ООН про права дитини. Дослідниця Т. Томляк у своїй статті підкреслює, що згідно з цим принципом, в усіх діях щодо дітей першочергова увага має приділятися саме якнайкращому забезпеченню інтересів неповнолітньої особи. Європейський суд у своїй практиці наголошує, що оцінка найкращих інтересів дитини не може ґрунтуватися на гендерних упередженнях чи суб'єктивних переконаннях, а національні суди наділені певною межею розсуду, проте ця межа не повинна порушувати інтереси дитини [166]. У фундаментальному рішенні в справі «Мамчур проти України» (заява № 31891/13) [156] ЄСПЛ суд зауважив, що в разі визначення основних інтересів дитини необхідно враховувати дві ключові умови: по-перше, збереження її глибоких зв'язків із біологічною сім'єю (крім крайніх випадків, коли сім'я є неблагополучною); по-друге, безумовне забезпечення її розвитку в безпечному середовищі. Тож принцип полягає в збереженні зв'язків із сім'єю лише до того моменту, поки такі зв'язки здатні забезпечувати дитині благополучне середовище; якщо сім'я стає джерелом небезпеки, інтерес дитини на безпеку превалює над інтересом батьків.

Аналіз ключових прецедентів ЄСПЛ щодо України дозволяє чітко простежити еволюцію вимог до якості вітчизняного правосуддя в цій сфері. Одним із найбільш фундаментальних та хрестоматійних рішень, яке

докорінно змінило підходи українських судів та органів опіки до процедури вилучення дітей, є рішення в справі «Савіни проти України» (*Saviny v. Ukraine*, заява № 39948/06) [157]. У цій справі дітей було вилучено в незрячих батьків та згодом позбавлено батьківського піклування переважно на тій підставі, що сім'я проживала в умовах крайньої бідності, антисанітарії та не мала достатніх матеріальних ресурсів для забезпечення належного рівня життя дітей. Проте ЄСПЛ констатував грубе порушення статті 8 Конвенції з боку держави Україна. Європейський суд сформулював концептуальний правовий висновок: сам по собі факт нестачі матеріальних ресурсів або бідність батьків, за відсутності ознак свідомого жорстокого поводження, навмисного ухилення від виконання обов'язків чи психологічного насильства, ні за яких обставин не може бути самостійною, легітимною підставою для розірвання сімейних зв'язків. ЄСПЛ наголосив, що держава має нести так звані «позитивні зобов'язання». Замість того, щоб карати бідну сім'ю вилученням дітей та позбавленням прав, держава через свої соціальні служби зобов'язана була надати цій сім'ї цільову фінансову допомогу, соціальний супровід та психологічну підтримку, аби допомогти подолати кризу та зберегти біологічну родину. Це рішення є надзвичайно показовим для нашого дослідження, оскільки воно чітко розмежовує об'єктивну неспроможність (яка вимагає сервісної допомоги) та винну, свідому поведінку (яка вимагає санкції). В.Д. Комісаренко також звертає увагу на те, що ЄСПЛ у справі «М.С. проти України» критично оцінив застосування судами застарілих презумпцій (як-от презумпції Декларації прав дитини 1959 року про те, що малолітня дитина не повинна розлучатися з матір'ю), зазначивши, що такі жорсткі правила не можуть замінити індивідуальної оцінки найкращих інтересів у кожній конкретній справі [37, с. 126].

Не менш значущою у формуванні сучасної вітчизняної практики є справа «Хант проти України» (*Hunt v. Ukraine*, заява № 31111/04) [158]. Фабула цієї справи стосувалася громадянина США, якого український суд

позбавив батьківських прав щодо його доньки, формально мотивувавши це його відсутністю в Україні та несплатою утримання, тоді як заявник фізично не міг прибути до суду та не був належним чином повідомлений. ЄСПЛ у своєму рішенні констатував порушення прав заявника і сформував надзвичайно важливий прецедент процесуального та матеріального характеру. Суд наголосив, що між інтересами дитини та інтересами батьків повинен існувати справедливий баланс, і хоча інтереси дитини мають перевагу, розірвання сімейних зв'язків є винятковим, крайнім заходом. Позбавлення батьківських прав може бути виправдане лише за наявності «надзвичайно серйозних обставин» (*very exceptional circumstances*), які свідчать про те, що збереження зв'язку з батьком безпосередньо й невідворотно загрожує здоров'ю та розвитку дитини. Крім того, ЄСПЛ підкреслив процесуальну складову: національні суди не можуть ухвалювати такі доленосні рішення автоматично чи формально, не забезпечивши батькам реальної, а не декларативної можливості висловити свою позицію і навести докази. Практика Верховного Суду України нині масово цитує рішення «Хант проти України», щоб обґрунтувати відмови в задоволенні маніпулятивних позовів тих матерів або батьків, які намагаються позбавити колишнього партнера прав виключно через особисту неприязнь, не надаючи беззаперечних доказів шкоди для дитини. Це перегукується з іншою справою, на яку звертає увагу В.Д. Комісаренко – «Вишняков проти України», де ЄСПЛ визнав порушенням нездатність держави забезпечити реальне виконання рішення суду про участь батька у вихованні дитини, коли мати чинила перешкоди, що свідчить про позитивне зобов'язання держави активно втручатися для збереження зв'язку [37, с. 142].

Ще одним показовим прикладом є згадане вище рішення ЄСПЛ у справі «Мамчур проти України» [156]. У цій складній справі заявник скаржився на те, що національні суди позбавили його опіки, не врахувавши його стану здоров'я та щирого бажання піклуватися про дитину після смерті матері. ЄСПЛ, аналізуючи дії держави, вкотре нагадав, що оцінка загальної

пропорційності втручання держави в сімейні відносини повинна включати аналіз того, чи були вжиті всі можливі альтернативні заходи до застосування найвищої санкції. Європейська правова традиція вимагає, щоб перед тим, як «відсікти» батька від дитини юридично, держава спробувала застосувати більш м'які заходи впливу, такі як встановлення соціального патронату, тимчасове відібрання без позбавлення прав, примусове лікування від залежностей тощо. Порівнюючи ці прецеденти з рішеннями судів країн ЄС, наприклад, у справі «Кіутц проти Німеччини» (Kutzner v. Germany, заява № 46544/99) [186], ми бачимо єдиний європейський вектор: розлучення дітей з батьками через те, що останні мають низький рівень інтелекту або соціальної адаптованості, порушує Конвенцію, якщо держава не надала їм спеціалізованої педагогічної та психологічної допомоги. Водночас у справі «Йогансен проти Норвегії» (Johansen v. Norway, заява № 17383/90) [185] ЄСПЛ встановив балансер: якщо біологічні батьки виявляють стійку нездатність змінити свою агресивну чи байдужу поведінку, а дитина за цей час глибоко інтегрувалася в прийомну сім'ю, де відчуває любов і стабільність, то інтереси дитини на збереження її нового, безпечного середовища безумовно переважають над природним правом біологічних батьків на возз'єднання. Т. Томляк у своєму дослідженні також зазначає, що національні органи влади мають найтісніший контакт із сім'єю і саме вони повинні найретельніше зважувати ці інтереси на місцях [166].

Порівняльний аналіз судової практики України та ЄС свідчить про поступове впровадження у вітчизняне правозастосування стандартів, сформованих практикою ЄСПЛ. Якщо ще на початку 2000-х років українські суди часто задовольняли позови про позбавлення батьківських прав майже автоматично, лише на підставі довідки про наявність заборгованості зі сплати аліментів, то сьогодні ситуація докорінно інша. Національна асоціація адвокатів України у своїх аналітичних звітах [111] зазначає, що Верховний Суд запровадив так званий європейський стандарт доказування в цій категорії справ. Наприклад, у постанові Верховного Суду від 15 травня 2024

року в справі № 123/4567/23 суд прямо застосував рішення ЄСПЛ «Савіні проти України», відмовивши органу опіки в позбавленні прав матері, яка опинилася в скрутному становищі через втрату житла внаслідок війни, зобов'язавши державу надати їй статус ВПО та соціальне житло замість того, щоб руйнувати сім'ю. Водночас, саме в контексті обґрунтованої нами наукової новизни (щодо пріоритету емоційної депривації), практика ЄСПЛ дає українським судам потужний інструмент для захисту дітей. Європейські суди давно визнали психологічне насильство, холодність, емоційне відчуження та систематичне ігнорування дитини формами жорстокого поводження, що завдають невидимих, але глибоких травм (справа «М. та М. проти Хорватії»). Відповідно, коли українські суди приймають рішення про позбавлення батьківських прав тих батьків, які фізично не б'ють дитину, але роками свідомо уникають будь-якого духовного та психологічного контакту з нею, вони діють абсолютно у фарватері європейського правосуддя, захищаючи право дитини на повноцінне психічне, а не лише фізіологічне, здоров'я.

Розглядаючи європейський досвід з метою імплементації його стандартів у сімейне законодавство України, неможливо оминати увагою новітні тенденції правового регулювання в рамках Європейського Союзу. Ключовим документом, який формує сучасну європейську парадигму відносин між батьками та дітьми, є Регламент Ради (ЄС) 2019/1111 від 25 червня 2019 року про юрисдикцію, визнання та виконання рішень у шлюбних справах та справах щодо батьківської відповідальності, а також про міжнародне викрадення дітей (відомий як Регламент «Брюссель Ів», що замінив попередній Регламент 2201/2003 «Брюссель Іа»). Цей документ є наріжним каменем судового співробітництва в ЄС і застосовується у всіх країнах-членах, крім Данії, забезпечуючи рівні правила для всіх дітей незалежно від того, народжені вони в шлюбі чи ні [193]. Згідно з європейським підходом, закріпленим у Регламенті, поняття «батьківська відповідальність» (parental responsibility) означає всі права та обов'язки щодо

дитини та її майна, що включає право опіки та право на доступ (спілкування). Цей концепт підкреслює, що дитина не є об'єктом власності батьків, а суб'єктом щодо якого дорослі несуть колосальний тягар відповідальності за її освіту, догляд та представництво. Батьки не «володіють» правами на дитину, вони наділені повноваженнями виключно для того, щоб відповідально діяти в її найкращих інтересах.

Спираючись на глибокий доктринальний та порівняльно-правовий аналіз, у нашому дисертаційному дослідженні пропонуємо низку конкретних пропозицій щодо удосконалення та прямої імплементації передових норм сімейного права ЄС у законодавство України. Найбільш концептуальною і революційною пропозицією є відмова від каральної радянської, за своїм генезисом, термінології «батьківські права» та «позбавлення батьківських прав», і перехід до європейського концепту «батьківська відповідальність» (parental responsibility), закріпленого у вищезгаданому Регламенті Брюссель ІІв та Принципах Європейського сімейного права, розроблених Комісією з європейського сімейного права (CEFL) [210, с. 287-288]. Дослідниця європейського досвіду М. В. Менджул справедливо зазначає, що заміна терміна «права» на «відповідальність» автоматично змінює філософію правозастосування: фокус зміщується з особи батька на інтереси дитини [58]. У цьому контексті ми пропонуємо імплементувати в Сімейний кодекс України норму, згідно з якою замість бінарного, жорсткого «позбавлення прав» запроваджується гнучка, багаторівнева система «обмеження батьківської відповідальності». Ця система дозволить судам застосовувати більш пропорційні заходи впливу: наприклад, тимчасове зупинення повноважень щодо визначення місця проживання дитини зі збереженням права на контрольовані зустрічі в присутності психолога, або ж повне припинення батьківської відповідальності лише як крайній, найвищий ступінь обмеження у випадках незворотної емоційної травмованості чи небезпеки.

Другою важливою пропозицією є вдосконалення превентивної, досудової стадії втручання. Практика ЄСПЛ імперативно вимагає, щоб держава доводила, що вона вичерпала всі інші засоби збереження сім'ї. Ми пропонуємо внести зміни до Закону України «Про охорону дитинства» та процесуального законодавства, запровадивши інститут обов'язкової психологічної медіації та соціального супроводу перед поданням позову про позбавлення (повне обмеження) батьківських прав, за винятком справ щодо кримінальних злочинів проти дитини або нагальної загрози її життю. Суд не повинен приймати позов до розгляду, якщо орган опіки не надасть переконливих доказів того, що сім'ї була запропонована фахова психологічна допомога (зокрема курси відповідального батьківства, терапія залежностей), і батьки свідомо від неї відмовилися або вона не дала позитивного результату. Це гарантуватиме дотримання позитивних зобов'язань держави за статтею 8 Конвенції та унеможливить позбавлення прав через бідність чи відсутність житла, змушуючи державні органи виконувати свою сервісну функцію [181].

Третьою пропозицією, яка безпосередньо впливає з наукової новизни нашої роботи, є необхідність розширення та деталізації матеріально-правових підстав для застосування найсуворішої міри відповідальності (нинішня стаття 164 Сімейного кодексу України). Пропонується на законодавчому рівні закріпити легальне визначення «емоційної травмованості та психологічного відчуження» як самостійної форми жорстокого поводження з дитиною, що є достатньою підставою для припинення батьківської відповідальності. Закон має прямо вказувати, що відсутність матеріальної загрози життю (коли дитина забезпечена іншими особами) не звільняє батьків від відповідальності за свідоме руйнування духовного та емоційного зв'язку, оскільки таке руйнування визнається посяганням на психічне здоров'я та гармонійний розвиток особистості неповнолітнього відповідно до європейських стандартів найкращих інтересів дитини. Крім того, враховуючи дослідження В.Д. Комісаренко щодо ефективності судового захисту, пропонується доповнити Сімейний кодекс

нормою, яка б прямо зобов'язувала суди мотивувати свої рішення з посиланням на тест на пропорційність відповідно до статті 8 Конвенції [37]. Такий комплексний, глибоко науковий та людиноцентричний підхід дозволить Україні остаточно подолати залишки радянської правової ідеології, імплементувати найкращі здобутки європейської цивілістичної доктрини та створити по-справжньому дієвий, справедливий та безпечний правовий простір для кожної дитини на території нашої держави.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дисертаційного дослідження було розв'язано комплексне наукове завдання, що полягає у формуванні концептуально нового, людиноцентричного бачення інституту позбавлення батьківських прав у сімейному праві України з урахуванням практики ЄСПЛ та умов транзитивного суспільства, а також у розробці науково обґрунтованих висновків і рекомендацій за предметом дослідження. Ми дійшли таких висновків:

1. Звернення до конкретних актів сучасного сімейного законодавства та міжнародно-правових стандартів дає змогу сформулювати наукові комплексні уявлення про еволюцію інституту позбавлення батьківських прав. Доведено, що сучасна парадигма вимагає відходу від радянського розуміння позбавлення батьківських прав виключно як реакції на пряму фізичну загрозу життю дитини. Варто зауважити на прогресивності європейських підходів, що ґрунтуються на принципі найкращих інтересів дитини, і висловлюємо сподівання на якнайшвидшу імплементацію в національне законодавство концепту «батьківської відповідальності» замість терміна «батьківські права».

2. Позбавлення батьківських прав посідає чільне, системоутворююче місце в систематиці санкцій у сімейному праві України. Водночас варто переглянути місце сімейно-правових санкцій у структурі СКУ з огляду на вимоги пропорційності втручання. Видається алогічним розміщення приписів ст. 170 СКУ щодо відібрання дитини без позбавлення прав після норм, що встановлюють крайні санкції [63, с.14-15]. Оскільки позбавлення батьківських прав є найсуворішою санкцією (*ultima ratio*), йому мають передувати норми, що уможливають превентивне відібрання дитини. Крім того, запропоновано запровадження такої правової категорії як обмеження батьківських прав, яке має встановлюватися рішенням суду і стосуватися певної сфери (наприклад, порушення у сфері розпорядження майном;

дотримання батьками поведінки, що створює очевидну загрозу здоров'ю чи розвитку дитини – відмова від медичних послуг, особливий тип харчування тощо). Разом з тим, зроблено висновок про доцільність посилення превентивних функцій органів опіки та піклування щодо запобігання позбавленню прав та підтримки сім'ї. Пріоритетним завданням реформування має стати перебудова роботи служб у справах дітей (посилення кадрового потенціалу, цифровізація, створення електронного реєстру сімей у складних обставинах та запровадження інституту сімейного кейс-менеджменту).

3. У науковій літературі сформувалося багато підходів щодо позбавлення батьківських прав (як санкції, наслідку, способу захисту). Враховуючи, що це комплексне правове явище, яке є як способом захисту прав та охоронюваних законом інтересів дитини, так і мірою відповідальності батьків, зроблено висновок, що батьків можна притягнути до відповідальності у вигляді позбавлення батьківських прав лише при наявності класичних умов настання цивільно-правової відповідальності: 1) шкоди; 2) протиправності; 3) вини; 4) причинно-наслідкового зв'язку. При цьому під шкодою слід розуміти певні несприятливі наслідки для дитини, які вже настали або можуть настати в майбутньому (адже іноді зовнішні прояви правопорушення можуть виявитися значно пізніше). Нами доведено, що цей інститут також є ефективним інструментом припинення триваючої емоційної травми дитини.

4. Огляд спеціальної літератури дає змогу говорити про наявність визначень поняття позбавлення батьківських прав матері, батька та усиновлювача. Однак у сучасній теорії бракує авторського бачення з урахуванням психологічних чинників. Доведено, що при позбавленні батьківських прав наявність прямої фізичної чи матеріальної загрози життю і здоров'ю дитини не є основною та обов'язковою ознакою для застосування санкції. Водночас констатація судом факту глибокої емоційної покинутості та свідомого ігнорування духовних потреб дитини може розглядатися як

факультативна підстава для позбавлення батьківських прав лише в сукупності з іншими підставами, встановленими законом. Отже, позбавлення батьківських прав доцільно окреслити як найвищу юрисдикційну санкцію, що застосовується судом у встановлених законом випадках до суб'єктів, які свідомо та винно не виконують обов'язки або допускають глибоке емоційне відчуження, унаслідок чого безповоротно втрачається правовий зв'язок для забезпечення найкращих інтересів дитини.

5. Позбавлення батьківських прав у сімейному праві доцільно розглядати в таких взаємопов'язаних аспектах: а) як іманентний складник норми сімейного права, що встановлює санкцію особистого немайнового характеру за винне невиконання матір'ю, батьком, усиновлювачем своїх обов'язків (статичний аспект); б) як реальну сімейно-правову санкцію особистого немайнового характеру, що безпосередньо застосовується судом до суб'єкта правопорушення як прямий правовий наслідок його деструктивної поведінки (динамічний аспект).

6. На підставі вивченого національного та передового європейського досвіду (законодавства низки європейських країн та практики ЄСПЛ) можна дійти обґрунтованого висновку, що в законі має бути невичерпний (відкритий), а не навпаки вичерпний (закритий), перелік підстав позбавлення батьківських прав. Зокрема, слід законодавчо встановити, що матір, батько можуть бути позбавлені батьківських прав з інших підстав, що мають істотне значення для благополуччя дитини, коли їхня поведінка суперечить моральним засадам суспільства або становить загрозу психологічному здоров'ю.

7. Аналізуючи таку підставу як хронічний алкоголізм та наркоманія, ми вважаємо за доцільне її осучаснити та додати інші дефекти волі. Вважаємо, що позбавлення прав має наставати, якщо мати або батько є токсикоманами, ігроманами (лудоманами), інтернет-залежними (кіберзалежними), є анорексиками, буліміками, kleptomанами, піроманами, а

також особами, що мають сексуальні розлади, оскільки ці патології створюють руйнівне середовище для формування психіки неповнолітнього.

8. Запропоновано розмежувати підстави і порядок позбавлення батьківських прав на законодавчому рівні. Адже лише в ч. 1 ст. 164 СКУ йдеться безпосередньо про систему підстав, а в інших приписах цієї статті (ч. 2-6) йдеться про матеріально-процесуальний порядок. Отже, порядок де-факто регламентований у ст. 164 СК України, тому вважаємо за доцільне змінити назву ст. 164 СК України на «Підстави та порядок позбавлення батьківських прав».

9. У зв'язку з вищезазначеним та враховуючи необхідність імплементації європейських стандартів захисту дітей від психологічного насильства, пропонуємо нову редакцію назви та ч. 1 ст. 164 СКУ: «Стаття 164. Підстави та порядок позбавлення батьківських прав. Мати, батько можуть бути позбавлені судом батьківських прав, якщо вона, він:

1. не забрали дитину з пологового будинку або з іншого закладу охорони здоров'я без поважної причини і протягом шести місяців не виявляли щодо неї батьківського піклування;

2. ухиляються від виконання своїх обов'язків щодо виховання дитини та/або забезпечення здобуття нею повної загальної середньої освіти, що проявляється в систематичній байдужості та свідомій емоційній травмованості;

3. жорстоко поведуться з дитиною, застосовуючи фізичне або психологічне насильство;

4. є хронічними алкоголіками або наркоманами, токсикоманами, ігроманами (лудоманами), інтернет-залежними (кіберзалежними), є анорексиками, буліміками, kleptomанами, піроманами, а також особами, що мають сексуальні розлади;

5. вдаються до будь-яких видів експлуатації дитини, примушують її до жебракування та бродяжництва;

6. засуджені за вчинення умисного кримінального правопорушення щодо дитини або когось з інших членів сім'ї. Мати, батько можуть бути позбавлені судом батьківських прав з інших підстав, що мають істотне значення, зокрема, якщо її, його поведінка не є правомірною, порушує найкращі інтереси дитини та суперечить моральним засадам суспільства».

10. Право на подання позову про позбавлення батьківських прав – це суб'єктивне процесуальне право, що є формою реалізації права на захист інтересів та безпеки дитини. Зроблено висновок, що значний вплив на функціонування інституту позбавлення батьківських прав чинять умови воєнного стану, які призвели до масового переміщення сімей, втрату документів, руйнування соціальних служб та ускладнення доступу до процедур. Традиційні підходи до доказування потребують суттєвої корекції. Практика показує, що суди нерідко стикаються з випадками, де фактична відсутність батьків через мобілізацію, евакуацію або перебування на тимчасово окупованих територіях помилково трактується як ухилення від виконання обов'язків. Отже, в умовах війни особливо важливо забезпечувати гуманізацію та індивідуалізацію підходів, з урахуванням обставин, що не залежать від волі батьків.

11. Обґрунтовано, що правовими наслідками позбавлення батьківських прав є: 1) втрата будь-яких прав на виховання дитини; 2) втрата будь-яких прав на вирішення інших питань щодо немайнових та/або майнових прав дитини; 3) втрата права на пільги та державну допомогу; 4) втрата права на відстрочку від призову в певних випадках (наприклад, якщо батька позбавлено прав щодо трьох дітей або одного з трьох, якщо батько сам виховував дитину); 5) втрата права на спадкування після смерті дитини; 6) втрата права на отримання аліментів на своє утримання від дитини в майбутньому. Разом з тим, для усунення колізій запропоновано внести зміни до ст. 164 СК України шляхом включення ч. 7 такого змісту: «Позбавлення батьківських прав не впливає на обов'язки батька, матері щодо сплати

аліментів на утримання дитини. Позбавлення батьківських прав не впливає на інші обов'язки майнового характеру щодо дитини».

12. Правовими наслідками позбавлення батьківських прав для самої дитини є: а) можливість безпечної зміни місця проживання (в разі обміну житла, виселення правопорушника, передання дитини іншому з батьків); б) кардинальна зміна в її праві на здійснення спілкування із батьками (останнє право може бути повністю втрачене або істотно обмежене); в) наділення її гарантованим правом отримання аліментів від батьків, позбавлених прав. Для особи, якій передається дитина, наслідком стає наділення її батьківськими правами та обов'язками на період до усиновлення або поновлення прав.

13. Правовий аналіз наукових поглядів та судової практики спонукає запровадити дефініцію «заява про надання права на побачення з дитиною». Її можна окреслити як процесуальний документ, з яким батьки, позбавлені прав, звертаються до суду для уможливлення побачень за умови доведення відсутності загрози для психіки дитини. Надання такого права доцільно окреслити як встановлення можливості разових чи періодичних побачень у суворій присутності іншої особи, що має не шкодити дитині. Виконання таких рішень має здійснюватися із залученням фахівців соціальних служб.

14. Влаштування дитини, батьки якої позбавлені батьківських прав, являє собою передання дитини на виховання в безпечне сімейне середовище (опіка, усиновлення) або спеціалізований дитячий заклад для забезпечення її повноцінного розвитку. Особливість цього статусу полягає в тому, що за наявності докорінних змін у поведінці, батьки можуть бути поновлені судом у правах, що виключається лише тоді, коли дитина усиновлена. У разі поновлення, дитина втрачає статус такої, що позбавлена піклування, і повертається до біологічних батьків.

15. Введено до наукового сімейно-правового обігу термін «безповоротність поновлення батьківських прав», який визначено як імперативну неможливість відновлення втрачених батьківських прав матері,

батька чи усиновлювача у випадках, прямо встановлених законом (зокрема, в разі повноліття або усиновлення дитини іншими особами).

16. Поновлення батьківських прав є екстраординарним способом захисту прав батьків та дітей, що виявляється: а) у встановленні батьківських правовідносин (коли обставини, які стали причиною позбавлення, вже повністю відсутні); б) у відновленні правовідносин, що існували до позбавлення. У результаті поновлення негативні правові наслідки зникають та здійснюється юридичне повернення до попереднього стану. Поновлення якнайкраще визначити як юрисдикційний порядок відновлення правового зв'язку між матір'ю, батьком та дитиною, що здійснюється виключно в найкращих інтересах дитини.

17. У роботі сформульовано авторське визначення відповідного поняття – «поновлення усиновлювача батьківських прав»: це повернення в судовому порядку та на підставах, установлених законом, усиновлювачу втрачених ним батьківських прав на підставі попереднього рішення суду про позбавлення батьківських прав.

18. У теорії сімейного права немає визначення поняття права на подання позову про поновлення батьківських прав. Його доцільно визначити як суб'єктивне перетворювальне право, що є формою реалізації права особи-правопорушника на звернення до органу судової влади з метою доведення свого повного морального та соціального виправлення в справі про поновлення батьківських прав.

19. На нашу думку, суттєвою прогалиною СКУ є відсутність чіткого превентивного строку, який обов'язково має минути з часу позбавлення батьківських прав для можливості їх поновлення. Тому доцільно ч. 4 ст. 169 СКУ доповнити абзацом 2 такого змісту: «Позов про поновлення батьківських прав може бути поданий не раніше як через 6 місяців з дня набрання законної сили рішенням суду про позбавлення батьківських прав».

20. У роботі сформовано авторське бачення судового рішення про поновлення батьківських прав. На нашу думку, воно являє собою базований

на засадах верховенства права, законності, пропорційності та якнайкращого забезпечення інтересів дитини акт судової влади, що ухвалений іменем України та яким остаточно вирішується розгляд складної сімейної справи про поновлення батьківських прав.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Александрова Ю. В. Процесуальні особливості розгляду цивільних справ щодо позбавлення батьківських прав: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2012. 17 с.
2. Александрова Ю. В. Процесуальні особливості розгляду цивільних справ щодо позбавлення батьківських прав: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2012. 193 с.
3. Антонюк О. І. Захист прав дитини від домашнього насильства в Україні: монографія. Львів: Галицький друкар, 2019. 240 с.
4. Бичкова С. С. Психолого-правова характеристика позбавлення батьківських прав: дис. ... докт. філософії: 053. Київ: НАВС, 2021. 235 с.
5. Борсук В. О. Парадигма позбавлення батьківських прав у сімейному праві України. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: Право, публічне управління та адміністрування*. 2025. №17. 5 с. URL: <https://doi.org/10.54929/2786-5746-2025-17-01-10>.
6. Борсук В. О. Поняття та підстави позбавлення батьківських прав в сімейному праві. *Двадцять перші осінні юридичні читання: збірник тез Міжнародної наукової конференції, присвяченої 30-річчю Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова (м. Хмельницький, 6 жовтня 2022 року)*. Хмельницький, 2022. С. 120-122.
7. Булеца С. Б. Право особи на життя та здоров'я як об'єкт цивільно-правового регулювання: монографія. Ужгород: Ліра, 2011. 340 с.
8. Буряченко А. М. Відповідальність за невиконання обов'язку щодо надання утримання у сімейному праві: дис. ... д-ра філософії: 081. Хмельницький, 2023. 234 с.
9. Ватрас В. А. Ефективність судового захисту в сімейних правовідносинах. *Науковий вісник УжНУ. Серія: Право*. 2022. Вип. 71. Ч. 1. С. 112-118.

10. Ватрас В. А. Право на батьківство. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 12: Сімейне право*. Харків: Право, 2021. С. 293-295.

11. Ватрас В. А. Право на материнство. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 12: Сімейне право*. Харків: Право, 2021. С. 299-300.

12. Ватула О. М. Правові аспекти позбавлення батьківських прав в Україні та європейському союзі. *Держава і право*. Вип. 97. С.81-92. URL: <https://derzhava-i-pravo.com.ua/articles/97-81.pdf>

13. Верховна Рада України прийняла за основу законопроект про оновлення (рекодифікацію) положень книги першої Цивільного кодексу України. *Прес-служба Апарату Верховної Ради України*. URL: https://www.rada.gov.ua/news/news_kom/267372.html.

14. Верховна Рада України прийняла за основу законопроект про оновлення (рекодифікацію) Книги другої Цивільного кодексу України щодо особистих прав людини. *Прес-служба Апарату Верховної Ради України*. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/267857.html>.

15. Війна, розлука і діти: як суди вирішують спори про батьківські права. *Національна асоціація адвокатів України*. URL: <https://unba.org.ua/news/10261-vijna-rozluka-i-diti-yak-sudi-virishuyut-spori-pro-bat-kivs-ki-prava.html>.

16. Волкова Н. В. Захист сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2022. 469 с.

17. Волкова Н. В. Санкції та відповідальність у сімейному праві України: теоретичні та практичні аспекти: монографія. Київ: Ін Юре, 2017. 280 с.

18. Глиняна К. М. Правове регулювання розлучення за сімейним законодавством України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2006. 206 с.

19. Гопанчук В. С., Мироненко В. П. Ухилення від виконання обов'язку щодо виховання дитини в умовах воєнного стану в Україні: складні

життєві обставини чи підстава позбавлення батьківських прав. *Юридичний вісник*. 2022. № 5. С. 109-119.

20. Гринько С. Д. Пріоритет сімейного виховання дитини за законодавством України: монографія. Хмельницький: ХУУП, 2018. 235 с.

21. Гриняк А. Б. Договірне регулювання сімейних майнових правовідносин в Україні: монографія. Тернопіль: Підручники і посібники, 2013. 415 с.

22. Гузь Л. Є., Гузь А. В. Судово-практичний коментар до Сімейного кодексу України. Харків: Фактор, 2011. 575 с.

23. Даценко В. М., Гуцал Л. В., Юровська Г. В. 93 питання з сімейного права: посібник для суддів. Київ: Алерта, 2020. 98 с.

24. Дзера О. В. Розвиток цивільного і сімейного законодавства в Україні: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2012. 450 с.

25. Дякович М. М. Сімейне право: навч. посіб. 2-ге вид. випр. та доп. Київ: Правова єдність, 2012. 552 с.

26. Єфремова І. О. Заходи відповідальності у сімейному праві: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2017. 19 с.

27. Жилінкова І. В. Сімейне право України: підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 350 с.

28. Заїка Ю.О. Спадкоємність у цивільному та сімейному праві України: монографія. Київ: КНТ, 2011. 280 с.

29. Іванов В. М. Історія держави і права України: підручник. Київ: Атіка, 2013. 712 с.

30. Інформаційні довідки. *Дослідницька служба Верховної Ради України*. URL: https://research.rada.gov.ua/documents/analyticRSmaterialsDocs/prav_politic/inform_referencespravpol?utm_source.

31. Калаур І. В. Майнові та особисті немайнові відносини в системі приватного права: теорія та практика: монографія. Тернопіль: Підручники і посібники, 2019. 390 с.

32. Канзафарова І. С. Відповідальність сімейно-правова. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 12: сімейне право*. Харків: Право, 2021. С. 72-74.

33. Кодекс законів про працю України: Закон України від 10.12.1971 № 322-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>.

34. Кодекс законів про родину, опіку, шлюб і акти громадянського стану Української РСР: Кодекс від 31.05.1926 року (втратив чинність). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005300-26#Text>.

35. Кодекс про шлюб та сім'ю Української РСР: Закон від 20.06.1969 № 2006-VII (втратив чинність). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2006-07#Text>.

36. Коли проживання за кордоном стає ухиленням від виконання батьківських обов'язків. *Національна асоціація адвокатів України*. <https://unba.org.ua/publications/9569-koli-prozhivannya-za-kordonom-stae-uhilennyam-vid-vikonannya-bat-kivs-kih-obovyazkiv.html>

37. Комісаренко В. Д. Застосування практики ЄСПЛ при захисті особистих немайнових прав батьків та дітей: дис... докт. філософії: 081. Хмельницький, 2021. 206 с. URL: http://old.univer.km.ua/doc/specvr/diss_komisarenko.pdf.

38. Конвенція про заборону та негайні заходи щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці від 17.06.1999 № 182: ратифіковано Законом України № 2022-III від 05.10.2000. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_166#Text.

39. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950: ратифіковано Законом України від 17.07.1997 № 475/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004.

40. Конвенція про права дитини від 20.11.1989: ратифікована Постановою Верховної Ради УРСР від 27.02.1991 № 789-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text.

41. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
42. Красицька Л. В. Батьківство. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. Т. 12: сімейне право. Харків: Право, 2021. С. 17-18.
43. Красицька Л. В. Відібрання дитини від батьків без позбавлення їх батьківських прав. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. Т. 12: сімейне право. Харків: Право, 2021. С. 63-65.
44. Красицька Л. В. Здійснення батьківських прав та виконання батьківських обов'язків. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. Т. 12: сімейне право. Харків: Право, 2021. С. 153-156.
45. Красицька Л. В. Поновлення батьківських прав. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. Т. 12: сімейне право. Харків: Право, 2021. С. 253-254.
46. Красицька Л. В. Проблеми захисту прав та інтересів дитини у сімейних правовідносинах: монографія. Харків: Право, 2015. 528 с.
47. Красицька Л. В. Проблеми здійснення та захисту особистих та майнових прав дітей і батьків: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03. Вінниця, 2015. 496 с.
48. Красицька Л. В. Проблеми здійснення та захисту особистих та майнових прав батьків і дітей: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2015. 46 с.
49. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 №2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
50. Кудерміна О. І., Бичкова С. С. Психологічні аспекти захисту прав дитини у сімейних спорах. *Юридична психологія*. 2020. № 2. С. 45-52.
51. Кузнецова Н. С. Рекодифікація цивільного законодавства України: виклики та перспективи. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2021. № 1. С. 45-60.

52. Курило Т. В., Баранкевич А. В. Особливості правового статусу дитини у Цивільному кодексі України. *Юридичний вісник*. 2020. № 2. С.108-114. URL: https://yurvisnyk.in.ua/v2_2020/17.pdf.

53. Лапчевська О. Ф. Позбавлення батьківських прав за сімейним законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2013. 19 с.

54. Литвиненко М. Проєкт Кодексу права приватного: чи дійсно наближаємося до Європи? *Liga.net*. URL: <https://blog.liga.net/user/mlytvynenko/article/58611>.

55. Логвінова М. В. Цивільна та сімейно-правова відповідальність батьків (осіб, які їх замінюють) за правопорушення, вчинювані неповнолітніми: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2006. 20 с.

56. Маршук Ю. С. Реалізація суб'єктивного цивільного права на здоров'я: дис. ... д-ра філософії: 081. Одеса, 2025. 240 с.

57. Масюк В. В., Німашук М. Д. Позбавлення батьківських прав. Юридичні аспекти: практичний посібник. Харків: Право, 2020. 246 с.

58. Менджул М. В. Принципи сімейного права (сутність та проблеми застосування): монографія. Ужгород: Вид-цтво О. Гаркуші, 2019. 420 с.

59. Менджул М. В. Сутнісні ознаки принципів сімейного права. *Науковий вісник УжНУ*. 2019. № 58. Т. 1. С. 128-131. URL: <https://pdfs.semanticscholar.org/741a/4439fcf43539594e717c0c3ea57b20b34b52.pdf>.

60. Мироненко В. П. Відповідальність батьків за неналежне виховання дітей за сімейним та цивільним законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2001. 19 с.

61. Мінченко Р. М. Особливості відкриття касаційного провадження та підготовки справи до судового розгляду в касаційній інстанції. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 57. С. 427-433.

62. Москаленко К. В. Особисті немайнові права і обов'язки батьків та дітей. *Сімейний кодекс України: наук.-практ. коментар*. Київ: Юрінком Інтер, 2020. Гл. 13. С. 221-260.

63. Мошинська Я. С. Відібрання дитини у батьків як спосіб захисту її прав та законних інтересів. *Juris Europensis Scientia*. 2022. Вип. 6. С. 12-17. URL: https://jes.nuoua.od.ua/archive/6_2022/3.pdf

64. Мошинська Я. С. Деякі питання позбавлення батьківських прав в умовах воєнного стану. *Шерешевські цивілістичні читання: захист прав приватної особи в умовах війни: матеріали Всеукр. наук. конф. (м. Одеса, 3 груд. 2025 р.) / за заг. ред. Є. Харитонова; НУ «Одес. юрид. академія». Одеса: Фенікс, 2025. С. 165-169. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/items/2cc8e36e-61fb-411d-b395-db025ca4ce43>*

65. Мошинська Я. С. Окремі процесуальні аспекти позбавлення батьківських прав: практика Європейського Суду. *Право та державне управління*. 2025. № 4. С. 62-67. URL: https://pdu-journal.kpu.zp.ua/archive/4_2025/10.pdf.

66. Мошинська Я. С. Особливості розгляду справ про встановлення опіки та піклування над дітьми. *Проблеми цивільного права у постпандемічну добу: матер. круг. столу (м. Одеса, 26 травня 2023 р.) / укл.: І. В. Давидова, О. В. Шамота ; за ред.: Є. О. Харитонова, І. В. Давидової; Нац. ун-т «Одес. юрид. академія». Одеса, 2023. С. 75-78. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/7229eaf5-60c3-4ca9-8f65-b01a6287c0dd/content#page=76>.*

67. Мошинська Я. С. Особливості та правові наслідки позбавлення батьківських прав в умовах воєнного стану. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2025. Том 36 (75) № 6. С. 34-39. URL: https://juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2025/6_2025/9.pdf

68. Мошинська Я. С. Підстави позбавлення батьків батьківських прав за сімейним законодавством України. *Європейський вибір України, розвиток*

науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття» (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права): у 2 т.: матеріали Міжнар.наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 червня 2022 р.) / за загальною редакцією С. В. Ківалова. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. Т. 2. С. 706-709. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/items/7f0583c8-18e5-42d6-b85f-87f6a9941217>

69. Мошинська Я. С. Поняття та порядок поновлення батьківських прав за законодавством України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 10. С. 442-446. URL: https://lsej.org.ua/10_2025/103.pdf

70. Мошинська Я. С. Проблемні питання позбавлення батьківських прав. Римське право і сучасність: цивільне право в умовах війни: матер. Всеукр. наук. конф. (м. Одеса, 24 травня 2022 р.) / за заг. ред. д.ю.н., проф. Є. О. Харитонов; НУ «Одеська юридична академія». Одеса: Фенікс, 2022. С. 143-146. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/items/289e0288-c2ae-4ebe-8066-67c18c725d79>

71. Мошинська Я. С. Теоретико-правові засади інституту позбавлення батьківських прав у сучасному сімейному праві. *Юридичний вісник*. 2025. № 6. С. 85-94. URL : https://yurvisnyk.in.ua/v6_2025/13.pdf.

72. Мошинська Я. С. Ухилення батьків від виконання своїх обов'язків щодо виховання дитини як підстава позбавлення батьківських прав. *Юридичний вісник*. 2023. № 3. С. 197-205. URL: https://yurvisnyk.in.ua/v3_2023/25.pdf

73. Мошинська Я. С. Позбавлення батьківських прав у контексті рекодифікації цивільно та сімейного законодавства. *Право і суспільство*. 2025. № 6. С. 807-813. URL: https://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2025/6_2025/115.pdf.

74. Науково-практичний коментар Сімейного кодексу України / С. Б. Булеца, Ю. Ф. Іванов, О. В. Ієвіня та ін. Київ: «Видавничий дім «Професіонал», 2011. 428 с.

75. Огляд судової практики Верховного Суду у справах щодо захисту прав дитини. *Верховний Суд*. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/2006691>.

76. Огляд судової практики КЦС ВС у справах зі спорів щодо позбавлення / поновлення батьківських прав, оспорування батьківства. *Верховний Суд*. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/sud_pract/Oglyad_KCS_batkivstvo.pdf.

77. Оніщук О. М. Зловживання батьківськими правами: дис. ... д-ра філософії: 081. Київ, 2021. 217 с.

78. Пархоменко В. О. Ухилення від виконання обов'язків як підстава позбавлення батьківських прав. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. №6. С. 246-250. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/294477/287258>.

79. Печений О. П. Проблеми здійснення та захисту сімейних прав: монографія. Харків: Право, 2013. 280 с.

80. Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини: Постанова Кабінету Міністрів України від 24 вересня 2008 р. № 866. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2008-%D0%BF>.

81. Підопригора О.А., Є.О.Харитонов. Римське право: підручник. 2-ге вид. К.: Юрінком Інтер, 2009. 528 с.

82. Позбавлення батьківських прав під час воєнного стану. *Музей «Голоси Мирних» Фонду Ріната Ахметова*. URL: <https://civilvoicesmuseum.org/articles/pozbavlennya-batkivskih-prav-pid-chas-voyennogo-stanu>.

83. Позбавлення батьківських прав. Система БПД. *Безоплатна правнича допомога*. URL: <https://legalaidd.gov.ua/publikatsiyi/poryadok-pozbavlennya-batkivskyh-prav/>.

84. Позбавлення батьківських прав: головні нюанси процедури. *Юрліга*. URL: https://jurliga.ligazakon.net/news/198765_pozbavlennya-batkivskikh-prav-golovn-nyuansi-protseduri.

85. Позбавлення батьківських прав: покрокова інструкція. *АО «Бачинський та партнери»*. URL: <https://legalaid.ua/ua/pozbavlennya-batkivskyh-prav-pokroкова-instrukciya/>.

86. Порядок призначення і виплати державної допомоги сім'ям з дітьми: Постанова Кабінету Міністрів України від 27.12.2001 №1751. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1751-2001-%D0%BF#Text>.

87. Постанова Верховного Суду від 02.06.2021 у справі №199/6950/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97495427>.

88. Постанова Верховного Суду від 05.06.2019 у справі №554/1796/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82526300>.

89. Постанова Верховного Суду від 05.06.2024 у справі №722/225/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119579561>.

90. Постанова Верховного Суду від 06.10.2021 у справі №320/5094/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100214614>.

91. Постанова Верховного Суду від 08.06.2022 у справі № 362/4847/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104769461>.

92. Постанова Верховного Суду від 08.09.2021 у справі №607/25451/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99556264>.

93. Постанова Верховного Суду від 08.12.2021 у справі №311/563/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101829839>.

94. Постанова Верховного Суду від 09.10.2024 у справі №755/17233/16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122220868>.

95. Постанова Верховного Суду від 12.05.2022 у справі №466/5767/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104330051>.

96. Постанова Верховного Суду від 17.06.2021 у справі № 466/9380/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97771761>.

97. Постанова Верховного Суду від 19.02.2025 у справі №147/277/24.
URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/125296237>.
98. Постанова Верховного Суду від 20.03.2024 року у справі №204/2097/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117915296>.
99. Постанова Верховного Суду від 23.04.2020 у справі №420/1075/17.
URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88979390>.
100. Постанова Верховного Суду від 23.06.2022 у справі №175/1713/20.
URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105139632>.
101. Постанова Верховного Суду від 26.01.2022 у справі №203/3505/19.
URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102828916>.
102. Постанова Верховного Суду від 26.04.2022 у справі №520/8264/19.
URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104178273>.
103. Постанова Верховного Суду від 29.01.2024 р. у справі №185/9339/21. <https://ips.ligazakon.net/document/C026961>.
104. Постанова Верховного Суду від 29.04.2020 у справі №522/10703/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89107379>.
105. Постанова Верховного Суду від 29.09.2021 у справі №459/3411/18.
URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100109035>.
106. Постанова Верховного Суду від 29.09.2024 у справі №185/9339/21.
URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117043621>.
107. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 19.02.2025 у справі №147/277/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/134576497>.
108. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 05.06.2024 у справі № 722/225/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119579561>.
109. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 19.06.2024 у справі № 372/3402/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120065635>.

110. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 10.11.2023 р. у справі № 401/1944/22. https://protocol.ua/ua/postanova_ktss_vp_vid_10_11_2023_roku_u_spravi_401_1_944_22_2/.

111. Практика ЄСПЛ у справах щодо позбавлення батьківських прав та національне законодавство: аналітичний огляд. *Національна асоціація адвокатів України*. URL: <https://unba.org.ua/publications/3222-praktika-espl-u-spravah-shodo-pozbavlennya-bat-kivs-ki-h-prav-ta-nacional-ne-zakonodavstvo-analitichnij-oglyad.html>.

112. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 № 3477-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text>.

113. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення участі у судовому засіданні в режимі відеоконференції: Закон України від 20.12.2011 № 4176-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4176-17>.

114. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: Закон України від 13.01.2005 № 2342-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2342-15>.

115. Про запобігання та протидію домашньому насильству: Закон України від 07.12.2017 №2229-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text>.

116. Про затвердження Положення про дитячий будинок сімейного типу: Постанова Кабінету Міністрів України від 26.04.2002 №564. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/564-2002-%D0%BF#Text>.

117. Про затвердження Положення про прийомну сім'ю: Постанова Кабінету Міністрів України від 26.04.2002 №565. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/565-2002-%D0%BF#Text>.

118. Про затвердження Правил опіки та піклування: Наказ від 26.05.1999 № 34/166/131/88. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0387-99#Text>.

119. Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 №2402-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14>.

120. Про пенсійне забезпечення: Закон України від 05.11.1991 №1788-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1788-12#Text>.

121. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.

122. Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.03.2007 №3. URL: <https://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v000370007&p=1241367501250984>.

123. Проблеми сучасного сімейного права: моногр. /за наук.ред. І. С. Лукасевич-Крутник. Тернопіль: ЗУНУ, 2020. 208 с. URL: <https://api.dspace.wunu.edu.ua/api/core/bitstreams/53788b44-a8a3-41d3-a346-3444fafcd6cc/content>.

124. Реагування на виклики у сфері опіки та догляду за дітьми в умовах війни в Україні: ключові міркування та рекомендації. URL: https://eurochild.org/uploads/2022/10/Key-considerations-andrecommendations_Ukranian-version.pdf.

125. Резвова О. В. Права та обов'язки батьків щодо виховання дитини в сімейному праві України: дис. ... д-ра філософії: 081. Київ, 2021. 214 с.

126. Рішення Долинського районного суду Івано-Франківської області від 28.07.2025 у справі 343/925/25. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/129118618>.

127. Рішення Шевченківського районного суду м. Києва від 20.02.2025 у справі № 761/17651/24. URL: <https://youcontrol.com.ua/ru/catalog/court-document/125714269/>.

128. Розгон О. В. Відібрання дитини без позбавлення батьківських прав на підставі ухилення від виконання своїх обов'язків через нестворення необхідних житлово-побутових умов. *Проблеми цивільного права та процесу: тези доп. учасників наук.-практ. конф., присвяч. світлій пам'яті О. А. Пушкіна* (м. Харків, 19–20 трав. 2017 р.). Харків: ХНУВС, 2017. С. 207-210.

129. Розгон О. В. Позбавлення батьківських прав. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 12: сімейне право*. Харків: Право, 2021. С. 248-251.

130. Розгон О. В. Правові наслідки позбавлення батьківських прав. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 12: Сімейне право*. Харків: Право, 2021. С. 337-340.

131. Романко К. М., Менджул М. В. Питання правової регламентації позбавлення батьківських прав як крайньої міри відповідальності батьків. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2015. Вип. 32. Т. 2. С. 58-61.

132. Ромовська З. В. Повага як соціально-правовий феномен. *Закарпатські правові читання: матеріали XI Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Ужгород, 11-31 квітня 2019 р.). Ужгород: РІК-У, 2019. С. 102-106.

133. Ромовська З. В. Сімейне право України: підручник. 3-тє вид., оновл. і допов. Київ: Правова єдність, 2009. 500 с.

134. Ромовська З. В. Сімейний кодекс України є взірцем ушляхетнення законодавчого регулювання сімейних відносин. *Вісник Академії адвокатури України*. 2012. №3 (25). С. 241-243.

135. Ромовська З. В. Сімейний кодекс України: історія – крізь серце. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2024. Вип. 78. С. 232-253.

136. Ромовська З. В. Сімейний кодекс України: погляд у майбутнє. *Право України*. 2001. №2. С. 63-69.

137. Ромовська З. В. Українське сімейне право: підруч. для студ. вищ. навч. закл. Київ: Правова єдність, 2009. 500 с. URL: <https://westudents.com.ua/glavy/70491-vidi-smeynih-dogovorv.html>.
138. Салюк П. І. Захист сімейних прав та інтересів судом: дис. ... д-ра філософії: 081. Хмельницький: ХУУП ім. Л. Юзькова, 2023. 215 с.
139. Сафончик О. І. Шлюбні правовідносини в Україні: теорія та практика реалізації: монографія. Одеса: Юридична література, 2018. 412 с.
140. Семиполець В. В. Підстави та наслідки батьківських прав. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2017. Вип. 1. С. 51-55.
141. Сердечна І. Л. Юрисдикційна форма захисту сімейних прав та інтересів: теоретико-практичний аспект: монографія. Хмельницький: ХУУП, 2020. 290 с.
142. Сімейне право України (історія, традиції, сучасність): навч. посіб./ Б. І. Андрусишин, С. І. Шимон, Л. С. Дубчак та ін. Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2013. 454 с.
143. Сімейне право України: навчальний посібник / за ред. Т.В. Курило. Львів: Львів. держ. ун-тет вн. справ, 2014. 316 с.
144. Сімейне право України: підручник / Т. В. Бойчук, А. О. Дутко та ін. Київ: Атіка, 2020. 479 с.
145. Сімейне право: Нотаріат. Адвокатура. Суд: наук.-практ. посіб.: у 2-х кн. / С. Я. Фурса, Л. Ю. Драгнєвіч, О. С. Пульнєва, Є. І. Фурса. Київ: Вид. Фурса С.Я., 2005. Кн. 1. 896 с.
146. Сімейне право: підруч. / за заг. ред. В. А. Кройтора та В. Ю. Євко. Харків, 2016. 512 с.
147. Сімейне право: підручник / Баранова Л. М., Борисова В. І., Жилінкова І. В., та ін. 3-е вид. Київ: Юрінком Інтер, 2011. 264 с.
148. Сімейний Кодекс України: Закон України від 10.01.2002 № 2947-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>.
149. Сімейний кодекс України: наук.-практ. комент. / за заг. ред. Є. О. Харитонова, О. І. Сафончик. Київ: Видавництво «Норми права», 2025. 432 с.

150. Сімейний кодекс України: наук.-практ. комент. / І. В. Жилінкова, В. К. Антошкіна, Н. А. Д'ячкова, В. Ю. Москалюк та ін. Харків: Ксилон, 2008. 855 с.
151. Сімейний кодекс України: порівняння редакцій. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14/ed20210101/comp20141026>.
152. Сімейні спори: законодавчі новели і практика ВС: вийшов новий бюллетень НААУ. *Національна асоціація адвокатів України*. URL: <https://unba.org.ua/news/11457-simejni-spori-zakonodavchi-noveli-i-praktika-vs-vijshov-novij-byuleten-naau.html>.
153. Сліпченко С. О. Особисті немайнові права щодо забезпечення соціального буття фізичної особи: монографія. Харків: Право, 2011. 380 с.
154. Слома В. Позбавлення батьківських прав за законодавством України. *Актуальні проблеми правознавства*. 2016. Вип. 4 (8). С.78-80.
155. Спасибо-Фатєєва І. В. Цивілістика: на шляху формування доктрин: монографія. Харків : Золоті сторінки, 2012. 416 с.
156. Справа «Мамчур проти України»: рішення ЄСПЛ від 16.07.2015, заява № 31891/13. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_a87#Text.
157. Справа «Савіни проти України»: рішення ЄСПЛ від 18.12.2008, заява № 39948/06. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_445#Text.
158. Справа «Хант проти України»: рішення ЄСПЛ від 07.12.2006, заява № 31111/04. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_144#Text.
159. Стефанчук Р. О. Особисті немайнові права фізичних осіб у цивільному праві: монографія. Київ: КНТ, 2008. 520 с.
160. Стопченко К. О. Участь у справах про оспорування батьківства та материнства органів та осіб, яким законом надано право захищати права інших осіб. *Правові реформи в Україні: реалії сьогодення*: матеріали ІХ всеукр. наук.-теорет. конф. (м. Київ, 31 жовт. 2017 р.). Київ: НАВС, 2017. С. 138-140.

161. Суддя ВС проаналізував судову практику щодо позбавлення та поновлення батьківських прав. *Верховний Суд*. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1714496/>.

162. Судовий захист якнайкращих інтересів дитини та її права на виховання у сім'ї: рапорт з громадського моніторингу судів / упор. М. Ясеновська, Г. Христова, О. Полянський, Е. Трегубов. Харків: Колоріт, 2007. 160 с.

163. Тищик Б. Й. Історія держави і права України: підручник. Київ: Ін Юре, 2015. 640 с.

164. Токарчук Л. М. Позбавлення усиновлювача батьківських прав. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 12: сімейне право*. Харків: Право, 2021. С. 252-253.

165. Токарчук Л. М. Форми влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: цивільно-правовий аспект: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2022. 310 с.

166. Томляк Т. С. Принцип забезпечення найкращих інтересів дитини у практиці Європейського суду з прав людини. *Публічне право*. 2022. № 1 (45). С.109-119.

167. Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Приватне право як концепт: монографія. Одеса: Фенікс, 2021. 374 с.

168. Ходаківський М. П. Актуальні питання практики вирішення судами справ про позбавлення батьківських прав. *Advokat Post*. URL: <https://advokatpost.com/aktualni-pytannia-praktyky-vyrishennia-sudamy-sprav-pro-pozbavlennia-batkivskykh-prav-suddia-khodakivskyj/>.

169. Цивільне право України: підручник / за ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. Харків: Право, 2011. 656 с.

170. Цивільний кодекс України: громадське обговорення та рекодифікація. URL: https://www.rada.gov.ua/files/codex_knygy.html.

171. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.

172. Цивільний процесуальний Кодекс України: Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>.

173. Чернега В. М. Механізм правового регулювання сімейних відносин в Україні: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2019. 465 с.

174. Чернега В. М. Морально-правові принципи в сімейному праві України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2015. 20 с.

175. Чернега В. М. Сімейне (національне, міжнародне, порівняльне) право: підручник. Київ: Видавництво «Ліра-К», 2023. 370 с.

176. Шебаніц Д. М. Національне сімейне законодавство: становлення, розвиток та сучасний стан. *Актуальні проблеми політики*. 2024. Вип. 73. С. 209-214.

177. Шевченко Я. М. Правове регулювання сімейних відносин: історія та сучасність: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2000. 312 с.

178. Шевченко Я. М., Чеберяк П. А. Позбавлення батьківських прав. *Юридична енциклопедія*: у 6 т. Київ: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2002. Т. 4.. URL: https://leksika.com.ua/14470309/legal/pozbavlennya_batkivskih_prav.

179. Шевчук Л. В. Підстави та правові наслідки позбавлення батьківських прав, як невід'ємні чинники інтересів та прав дитини. *Наук.-інформ. вісник Ів.-Франк. ун-ту права ім. Короля Данила Галицького. Серія: Право*. 2023. Вип. 15(27), Т. 1. С. 223-227.

180. Шеховцова В. В. Здійснення та захист права дитини на належне батьківське виховання: дис. ... д-ра філософії: 081. Харків, 2020. 251 с.

181. Щодо позбавлення батьківських прав: судова практика Верховного Суду та Європейського суду з прав людини. *Advokat post*. URL: <https://advokatpost.com/shchodo-pozbavlennia-batkivskykh-prav-sudova-praktyka-verkhovnoho-sudu-ta-ievropejskoho-sudu-z-prav-liudyny/>.

182. Якщо тато в росії, діти в Україні. *Урядовий кур'єр*. URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/yaksho-tato-v-rosiyi-diti-v-ukrayini/>.

183. Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch (ABGB) vom. 1. Juni 1811.
URL: <https://www.jusline.at/gesetz/abgb>.

184. Bulgarian Family Code. State Gazette of 28 May 1985 No. 41 URL:
<https://www.mlsp.government.bg/uploads/37/politiki/trud/zakonodatelstvo/eng/family-code.pdf>.

185. Case of Johansen v. Norway: Judgment of European Court of Human Rights of 7 August 1996 (application No. 17383/90). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58059>.

186. Case of Kutzner v. Germany: Judgment of European Court of Human Rights of 26 February 2002 (application No. 46544/99). URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-60163%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-60163%22]}).

187. Case of Neulinger and Shuruk v. Switzerland: Judgment of European Court of Human Rights of 6 July 2010 (application No. 41615/07). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-99817>.

188. Civil Code of Czech Republic: Coll. of 3 February 2012 No. 89/2012 URL:
https://is.muni.cz/el/1422/podzim2015/SOC038/um/NObcZ_anglicky_strojovy_pr eklad.pdf.

189. Civillikums: Latvijas Republikas likums, pieņemts 28.01.1937, spēkā no 01.09.1992. Likumi.lv: oficiālais izdevums. URL: <https://likumi.lv/ta/id/225418-civillikums>.

190. Código Civil: Real Decreto de 24 de julio de 1889. Boletín Oficial del Estado (BOE), núm. 206 URL: [https://www.boe.es/eli/es/rd/1889/07/24/\(1\)/con](https://www.boe.es/eli/es/rd/1889/07/24/(1)/con).

191. Codul civil: Legea din 17 iulie 2009 nr. 287. Monitorul Oficial al României, Partea I, nr. 505. URL: <https://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocument/109884>.

192. Codul Familiei *al Republicii Moldova*: Legea din 26 octombrie 2000 nr. 1316-XIV. Monitorul oficial nr. 47-48. URL: https://www.legis.md/cautare/getResults?doc_id=112685&lang=ro.

193. Council Regulation (EC) of 27 November 2003 No. 2201/2003 concerning jurisdiction and the recognition and enforcement of judgments in matrimonial matters and the matters of parental responsibility, repealing Regulation (EC) No 1347/2000. (2003). Official Journal of the European Union, L 338. P. 1–29. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2003/2201/oj>.

194. Družinski zakonik (DZ). In: Uradni list Republike Slovenije. 2017, št. 15/2017. URL: <https://pisrs.si/pregledPredpisa?id=ZAKO7556>.

195. Factsheet – Parental Rights. *European Court of Human Rights*. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/FS_Parental_ENG.

196. Family Code of Albania (Kodi i Familjes): Law of 8 May 2003 No. 9062. Official Gazette of the Republic of Albania No. 49. URL: <https://faolex.fao.org/docs/pdf/alb208226.pdf>.

197. French Civil Code (Code civil des Français). Paris, 1804. URL: https://www.trans-lex.org/601101/_/french-civil-code-2016/#head_31.

198. German Civil Code (BGB): in the version published on 2 January 2002. Federal Law Gazette I p. 42, 2909; 2003 I p. 738. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_bgb/englisch_bgb.html#p3457.

199. Havelka and Others v. Czech Republic: Judgment of European Court of Human Rights of 21 June 2007 (application No. 23499/06). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-106650>.

200. Kodeks rodzinny i opiekuńczy: Ustawa z dnia 25 lutego 1964 r. URL: <https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dziennik-ustaw/kodeks-rodzinny-i-opiekunczy-16785962>.

201. Lietuvos Respublikos Civilinis Kodeksas: 2000 m. liepos 18 d. Nr. VIII-1864. Lietuvos Respublikos Seimas. URL: <https://www.infolex.lt/ta/60696>.

202. M.S. v. Ukraine: Judgment of European Court of Human Rights of 11 July 2017 (application No. 2091/13). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-175140>.

203. Obiteljski zakon. Narodne novine, no. 116/2003, 17/2004. Croatia, 2003. URL: <https://www.zakon.hr/z/88/Obiteljski-zakon>.

204. Parental responsibility – child custody and contact rights. Croatia.
URL: https://ejustice.europa.eu/topics/family-matters-inheritance/parental-responsibility-child-custody-and-contactrights/hr_en.

205. Perekonnaseadus: seadus, 18.11.2009. Riigikogu. Riigi Teataja I. № 60, 395. URL: <https://www.riigiteataja.ee/akt/13330603>.

206. Polgári törvénykönyv 2013. évi V. törvény (Ptk). URL: <https://njt.hu/jogsabaly/2013-5-00-00>.

207. Porodični zakon Crne Gore. 2007. Official Gazette of the Republic of Montenegro No. 001/07. URL: <https://www.paragraf.me/propisi-crnegore/porodicni-zakon.html>.

208. Porodični zakon Federacije Bosne i Hercegovine : Zakon Federacije BiH od 13. rujna 2005. № 35/05 // Službene novine Federacije BiH. 2005. № 35. URL: <https://www.paragraf.ba/propisi/fbih/porodicni-zakon-federacije-bih.html>.

209. Porodični zakon: Sl. glasnik RS, br. 18/2005, 72/2011 - dr. zakon i 6/2015. URL: https://www.paragraf.rs/propisi/porodicni_zakon.html

210. Principles of European Family Law Regarding Parental Responsibilities / Commission on European Family Law (CEFL). Antwerpen-Oxford: Intersentia, 2007. URL: <https://ceflonline.net/wp-content/uploads/Principles-PR-English.pdf>.

211. Zákon o rodine: Zákon z 19. januára 2005 č. 36/2005. URL: <https://www.zakonypreludi.sk/zz/2005-36>.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Мошинська Я. С. Відібрання дитини у батьків як спосіб захисту її прав та законних інтересів. *Juris Europensis Scientia*. 2022. Вип. 6. С. 12-17. URL: https://jes.nuoua.od.ua/archive/6_2022/3.pdf
2. Мошинська Я. С. Ухилення батьків від виконання своїх обов'язків щодо виховання дитини як підстава позбавлення батьківських прав. *Юридичний вісник*. 2023. № 3. С. 197-205. URL: https://yurvisnyk.in.ua/v3_2023/25.pdf
3. Мошинська Я. С. Окремі процесуальні аспекти позбавлення батьківських прав: практика Європейського Суду. *Право та державне управління*. 2025. № 4. С. 62-67. URL: https://pdu-journal.kpu.zp.ua/archive/4_2025/10.pdf
4. Мошинська Я. С. Особливості та правові наслідки позбавлення батьківських прав в умовах воєнного стану. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2025. Том 36 (75) № 6. С. 34-39. URL: https://juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2025/6_2025/9.pdf
5. Мошинська Я. С. Поняття та порядок поновлення батьківських прав за законодавством України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 10. С. 442-446. URL: https://lsei.org.ua/10_2025/103.pdf
6. Мошинська Я. С. Позбавлення батьківських прав у контексті рекодифікації цивільно та сімейного законодавства. *Право і суспільство*. 2025. № 6. С. 807-813. URL: https://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2025/6_2025/115.pdf

7. Мошинська Я. С. Теоретико-правові засади інституту позбавлення батьківських прав у сучасному сімейному праві. *Юридичний вісник*. 2025. № 6. С. 85-94. URL : https://yurvisnyk.in.ua/v6_2025/13.pdf

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

8. Мошинська Я. С. Проблемні питання позбавлення батьківських прав. Римське право і сучасність: цивільне право в умовах війни: матер. Всеукр. наук. конф. (м. Одеса, 24 травня 2022 р.) / за заг. ред. д.ю.н., проф. Є. О. Харитонов; НУ «Одеська юридична академія». Одеса: Фенікс, 2022. С. 143-146. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/items/289e0288-c2ae-4ebe-8066-67c18c725d79>

9. Мошинська Я. С. Особливості розгляду справ про встановлення опіки та піклування над дітьми. *Проблеми цивільного права у постпандемічну добу*: матер. круг. столу (м. Одеса, 26 травня 2023 р.) / укл.: І. В. Давидова, О. В. Шамота ; за ред.: Є. О. Харитонов, І. В. Давидової; Нац. ун-т «Одес. юрид. академія». Одеса, 2023. С. 75-78. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/7229eaf5-60c3-4ca9-8f65-b01a6287c0dd/content#page=76>.

10. Мошинська Я. С. Підстави позбавлення батьків батьківських прав за сімейним законодавством України. *Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття» (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права)*: у 2 т.: матеріали Міжнар.наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 червня 2022 р.) / за загальною редакцією С. В. Ківалова. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. Т. 2. С. 706-709. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/items/7f0583c8-18e5-42d6-b85f-87f6a9941217>

11. Мошинська Я. С. Деякі питання позбавлення батьківських прав в умовах воєнного стану. *Шерешевські цивілістичні читання: захист прав приватної особи в умовах війни*: матеріали Всеукр. наук. конф. (м. Одеса, 3

груд. 2025 р.) / за заг. ред. Є. Харитонova; НУ «Одес. юрид. академія». Одеса: Фенікс, 2025. С. 165-169. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/items/2cc8e36e-61fb-411d-b395-db025ca4ce43>

ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ МАТЕРІАЛІВ ДИСЕРТАЦІЇ

Основні положення дисертації доповідалися на: Всеукраїнській науковій конференції «Римське право і сучасність: цивільне право в умовах війни» (м. Одеса, 24 травня 2022 р.) – дистанційна участь, круглому столі «Проблеми цивільного права у постпандемічну добу» (м. Одеса, 26 травня 2023 р.) – дистанційна участь, Міжнародній науково-практичній конференції «Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів ХХІ століття» (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права)» (м. Одеса, 17 червня 2022 р.) – дистанційна участь, Всеукраїнській науковій конференції «Шерешевські цивілістичні читання: захист прав приватної особи в умовах війни» (м. Одеса, 3 груд. 2025 р.) – дистанційна участь.

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Голова Івано-Франківського

апеляційного суду

Віталій ДЕВЛЯШЕВСЬКИЙ

2026 року

АКТ

про впровадження наукових розробок дисертаційного дослідження
Мошинської Яни Степанівни на тему: «Позбавлення батьківських прав за
сімейним законодавством України» в практичну діяльність
Івано-Франківського апеляційного суду

Комісія у складі: секретаря судової палати з розгляду цивільних справ Івано-Франківського апеляційного суду Бойчука Ігоря Васильовича, судді Івано-Франківського апеляційного суду Пнівчук Оксани Василівни, судді Івано-Франківського апеляційного суду Томин Олександри Олексіївни склала цей акт з приводу того, що результати дисертаційного дослідження Мошинської Яни Степанівни на тему: «Позбавлення батьківських прав за сімейним законодавством України» на здобуття наукового ступеня вищої освіти з галузі знань 08-Право, спеціальності 081-Право доктора філософії використовуються в практичній діяльності апеляційного суду.

Комісія вважає, що викладені у публікаціях пропозиції та висновки заслуговують практичного використання у діяльності Івано-Франківського апеляційного суду. Рекомендовано до використання наступні основні публікації:

1. Мошинська Я. С. Відібрання дитини у батьків як спосіб захисту її прав та законних інтересів. *Juris Europensis Scientia*. 2022. Вип. 6. С. 12-17. URL : https://jes.nuoua.od.ua/archive/6_2022/3.pdf
2. Мошинська Я. Ухилення батьків від виконання своїх обов'язків щодо виховання дитини як підстава позбавлення батьківських прав. *Юридичний вісник*. 2023. № 3. С. 197-205. URL : https://yurvisnyk.in.ua/v3_2023/25.pdf

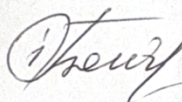
3. Мошинська Я.С. Особливості та правові наслідки позбавлення батьківських прав в умовах воєнного стану. Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки. 2025. Том 36 (75) № 6. С. 34-39. URL : https://juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2025/6_2025/9.pdf
4. Мошинська Я.С. Окремі процесуальні аспекти позбавлення батьківських прав: практика Європейського суду. Право та державне управління. 2025. № 4 . С. 62-67. URL : https://pdu-journal.kpu.zp.ua/archive/4_2025/10.pdf
5. Мошинська Я. Теоретико-правові засади інституту позбавлення батьківських прав у сучасному сімейному праві. Юридичний вісник. 2025. № 6. С. 85-94. URL : https://yurvisnyk.in.ua/v6_2025/13.pdf
6. Мошинська Я.С. Позбавлення батьківських прав у контексті рекодифікації цивільно та сімейного законодавства. Право і суспільство. 2025. № 6. С. 807-813. URL : https://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2025/6_2025/115.pdf
7. Мошинська Я. С. Поняття та порядок поновлення батьківських прав за законодавством України. Юридичний науковий електронний журнал. 2025. № 10. С. 442-446. URL : https://lsei.org.ua/10_2025/103.pdf
8. Мошинська Я. С. Підстави позбавлення батьківських прав за сімейним законодавством України. Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів ХХІ століття» (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права) : у 2 т. : матеріали Міжнар.наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 червня 2022 р.) / за загальною редакцією С. В. Ківалова. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. Т. 2. С. 706-709. URL : <https://dspace.onua.edu.ua/items/7f0583c8-18e5-42d6-b85f-87f6a9941217>
9. Мошинська Я. С. Проблемні питання позбавлення батьківських прав. Римське право і сучасність: цивільне право в умовах війни : матер. Всеукр. наук. конф. (м. Одеса, 24 травня 2022 р.) / за заг. ред. д.ю.н., проф. Є. О. Харитонова ; НУ «Одеська юридична академія». Одеса : Фенікс, 2022. С. 143-146. URL : <https://dspace.onua.edu.ua/items/289e0288-c2ae-4ebe-8066-67c18c725d79>
10. Мошинська Я. С. Деякі питання позбавлення батьківських прав в умовах воєнного стану. Шерешевські цивілістичні читання: захист прав приватної особи в умовах війни : матеріали Всеукр. наук. конф. (м. Одеса, 3 груд. 2025 р.) / за заг. ред. Є. Харитонова ; НУ «Одес. юрид.

академія». Одеса : Фенікс, 2025. С. 165-169. URL : <https://dspace.onua.edu.ua/items/2cc8e36e-61fb-411d-b395-db025ca4ce43>

11. Мошинська Я. С. Особливості розгляду справ про встановлення опіки та піклування над дітьми. Проблеми цивільного права у постпандемічну добу : матер. круг. столу (м. Одеса, 26 травня 2023 р.) / укл.: І. В. Давидова, О. В. Шамота ; за ред.: Є. О. Харитонova, І. В. Давидової ; Нац. ун-т «Одес. юрид. академія». Одеса, 2023. С. 75-78. URL : <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/7229eaf5-60c3-4ca9-8f65-b01a6287c0dd/content#page=76>

Секретар судової палати
з розгляду цивільних справ

Івано-Франківського апеляційного суду

Ігор БОЙЧУК

Суддя Івано-Франківського
апеляційного суду

Оксана ПНІВЧУК

Суддя Івано-Франківського
апеляційного суду

Олександра ТОМИН